

Светозар Марковић
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА
I - XVII

3. 1873

1873

[Faint, illegible handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

Chas. M. Roberts

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Председник

члан САНУ ДУШАН НЕДЕЉКОВИЋ
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови

др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, др Сергије Димитријевић,
др Јован Дубовац, члан САНУ Душан Матић,
члан САНУ Чедомир Попов, члан САНУ Петар Поповић,
др Јашар Реџепагић, члан САНУ Владимир Стојанчевић,
др Андрија Стојковић и инж. Душан Чкребић

Секретар
Ђорђе Митровић

СР – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327.32(4)"18"

МАРКОВИЋ, Светозар

Целокупна дела. Књ. 7 / Светозар
Марковић ; уредник Радомир Лукић ;
[приређивачи Ђорђе Митровић... [и др.] ;
фотографије Радомир Живковић]. – Београд :
Завод за уџбенике и наставна средства, 1996
(Ниш : Просвета). – IX, 386 стр. : илустр. ; 24 cm
На спор. насл. стр. : Oeuvres complètes /

Светозар Марковић. – На врху насл. стр.:
Српска академија наука и уметности, Одељење
друштвених наука. – Тираж 2000. – Стр. IX:
Напомена о овој књизи / приређивачи. –
Белешке приређивача: стр. 333-359. –
Регистри. – Résumé.
ISBN 86 17 05171-X

304(4)"18" 330.84 316.334.2/.3"18"

929:32 Марковић С.

а) Раднички покрет – Европа – 19в б)
Социјална мисао – 19в ц) Европа – Друштвене
прилике – 19в д) Марковић, Светозар
(1846-1875)
ИД=49535500

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
– CLASSE DES SCIENCES SOCIALES –

SVETOZAR MARKOVIĆ
ŒUVRES COMPLÈTES

Vol. VII

Reçu par la Classe des sciences sociales
à la base des rapports des membres de l'Académie
Radomir Lukić et Čedomir Popov

Rédacteur

RADOMIR LUKIĆ

membre de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
– ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА –

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА

Књига VII

Примљено од Одељења друштвених наука
на основу реферата чланова САНУ
Радомира Лукића и Чедомира Попова

Уредник

члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

MAISON D'EDITION POUR LES MANUELS ET FOURNITURES SCOLAIRES

BEOGRAD

1996

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА

БЕОГРАД

1996.

ОДБОР ОДЕЉЕЊА ДРУШТВЕНИХ НАУКА
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА ПРИПРЕМУ ЦЕЛОКУПНИХ ДЕЛА
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Председник
члан САНУ РАДОМИР ЛУКИЋ

Чланови
др Добросав Бјелетић, др Перо Дамјановић, члан САНУ Чедомир Попов, др Јашар Реџепагић, члан САНУ Владимир Стојанчевић, др Андрија Стојковић и инж. Душан Чкребић

Секретар
Ђорђе Митровић

11355413/7

Приређивачи
др Ђорђе Игњатовић, Ђорђе Митровић др Вера Пилић, др Андрија Стојковић и др Драгоје Тодоровић

Рецензенти
академик Чедомир Попов и др Перо Дамјановић

Ликовно-технички уредник
мр Михаило Писањук

За извршног издавача
др Добросав Бјелетић, директор
Завода за уџбенике и наставна средства – Београд

Главни и одговорни уредник у Заводу за уџбенике и наставна средства – Београд
др Петар Пијановић

Уредник у Заводу за уџбенике и наставна средства – Београд
Драгутин Ранковић

Технички уредник
Мирослав Митић

Преводилац
Стефан Лукачевић

Лектор
Светлана Милошевић

Реџисери
др Андрија Стојковић и Ђорђе Митровић

Фотографије
Радомир Живковић, уметнички фотограф

Коректори
Јелена Бошковић,
Софија Бошковић,
Зорица Баџковић

22.2.1961

НАПОМЕНЕ О ОВОЈ КЊИЗИ

Као што је планом у *Предговору* I књиге и предвиђено, у овој књизи дати су материјали у вези са Марковићевим боравком у емиграцији, настали од почетка 1872. до 21. априла 1873. године. Поглавље *Чланци* садржи 23 текста, поглавље *Писма* 16, поглавље *Документи* 23 и поглавље *Прилози* 26. Наравно, не гајимо илузије да смо сабрали баш све Марковићеве аутографе из назначеног времена али смо се трудили да тако буде; ово тим пре што се о низу Марковићевих текстова истраживачи и данас споре (уводници у *Раднику*, на пример; појава непознатог Марковићевог писма и слично). Посебно напомињемо да смо и прилоге из хумористичко-сатиричног листа *Враголан* изоставили јер их једноставно нисмо стигли да обрадимо – до ове године лист је био загубљен. Почетком године, наиме, Историјски музеј Србије дошао је до комплета овог листа (према већ познатој опасци Драгише Лапчевића, Марковић је сарађивао у овом листу, али нама није стављен на располагање, па ћемо те прилоге највероватније унети у последњу књигу у којој су Марковићеве радови, XIV књига; видети *Предговор* I књиге).

Треба такође напоменути да је овај период Марковићевог живота и рада био посебно плодан. Осим текстова које дајемо у овој књизи, и наредне три књиге настале су у том периоду: *Србија на Истоку* и *Начела народне економије* – VIII, IX и X. Уколико имамо у виду па се Светозар Марковић тада изборио и за свој *Реални правац у науци и животи* да коначно изађе, тек тада можемо сагледати прави значај ове, новосадске, фазе у његовом животу и раду, без обзира на то што знамо да је он тек касније, у пожаревачком затвору, довршио *Нова начела политичке економије*, како их је првобитно, предајући рукопис Матици, назвао.

Почетак октобра 1996. године.

Приређивачи

Светозар Марковић, рад Уроша Предића (Војвођански музеј, Нови Сад)

I
ЧІАНЦІ

МЕЂУНАРОДНА ПОЛИТИКА.¹

Историја свију народа у пространом обиму њеном, састоји се у борби рада против нерада, што између осталог и сведочи данашња борба радника против господштине и газдалука.² Број радника одушевљених и заузетих за општу срећу и напредак човечанства који у почетку беше врло мали, данас је порастао до огромних сразмера. Тешке дане и године претурили су европски народи, кобељајући се из љутих невоља, неразвијени, заглупљени, неорганизовани и неупућени, како да траже излаза из вечног страдања.

Данас, кад је друштвена наука толико развијена и кад су се народи толико упознали и збратамили, данас нема сумње да све оне државе које пропадоше, пропадоше једино због деспотског притиска и материјалне експлоатације народа. Држава римска поче пропадати онда, кад су великаши и газде пливали у сваком изобиљу, а народ, од кога су упљачкали то изобиље није имао шта да једе. Таква је била историја сваке неприродно склопљене државе. Ни једна сувремена држава нема јаке економске основе. Сви извори и средства за живот у рукама су неколицине; маса је народна остала без икаквих средстава за самосталан живот и осуђена је да вечно издире и опет да нема ништа, – осуђена је на материјалну пропаст. Никаква најлибералнија уредба не може спасти државу од пропаста, ако је не подржавају јаче економске основе.

Европа се наоначке уредила и груписала у овоме правцу, на начин чисто практички. У то доба није било ни помисли о новој друштвеној науци; али и отпор овоме развио се и развија се чисто практички, нити је устању ишта да га смете; то није рад дипломатских кабинета већ је ту заложен живот, то је скоро рад читавих народа. Народи сваким даном увиђају све више да је садашња организација друштва неудесна и противна интересима сваког члана, па за то и траже равномернију поделу рада и власти и средстава за живот. Та неравномерност у раду и власти и та неједнакост средстава за живот и јесте, као што рекох, темељ данашњем друштву. Кад се ово уништи и кад се заведе прво, шта ће бити од данашњег друштва? – ³

Ова је идеја узвишенија изнад свију уских параграфа и сваке политике. Она ради на томе да увећа благостање народа. Благостање народа зависи од социјалног уређења, а не од нерада сиротиње. У свакоме скоро народу опажају се покрети, који иду на то да се више или мање поправи и побољша стање народно.

Такав покрет појавио се особито у Француској. Париски народ револуцијом од 18 Марта прошле 1871 год.⁴ тражи слободну и независну управу и осуду републиканске владе у Версаљу за њена насиља, лажи и издајство Прусима. Тај покрет пропаде које под навалом Наполеонових солдата, које поткупом и издајом и целатска влада версаљска изврши над њеним борцима освету. 20000 пало је у сечи кад је версаљска војска продрла у Париз на барикадама и у боју, 30000 људи, жена, деце, стрељали су солдати версаљске владе. 40000 још стрпано је на морске бродове.⁵

И француски народ и остали народи познали су где је зло. Федералистични и тај најновији покрет ојачао је.

У Инглиској покрет раднички ојачао је. Радници су скоро свуда извојевали – мирним путем, 9 сати дневнога рада и процент на добит своју, коју им газде узимају. Осим тога релубликански покрет обузимље све више маха; све је то од непосредне користи по народ. У Белгији и Холандији радници су натерали газде да спусте време рада и да повисе радничку плату. У Португалији сад се организује партија интернасијонале, у Шпанији је интернасијонала одржала победу у скупштини.⁶ Министар унутрашњих дела са својим предлогом да се уништи интернасијонала, пропао је.⁷ Честити противник интернасијонале – Кастелар, брани је, бранећи слободу мишљења, против шпанолске владе. У Италији такође организовала се јака радничка партија. Стари војник и борац за свето дело човечанства – Гарибалди, придружује се новом покрету јер вели, он ће да народ који највише ради најбоље и живи. Преживели Мациније проглашен је за лажног свеца револуције. Народ долази све ближе својој цели. У Швајцарској радничка партија протурила је своје заступнике у контролна већа. У Немачкој – добро је у Немачкој! Бизмарк је узео од Француза пет милијарда,⁸ благо народу! Министар се тужи у берлинској скупштини, да у самом Берлину има 40000 бескућника и попова,⁹ који јавно отимљу по улицама берлинским. Откуд то кад је народ добио пет милијарда, Елзас и Лотрингију? Ваљда је дато школама и учитељима, јер Бизмарк и немачки филистри хвале се да је немачка школа победила Французе? О, не! Војводе су поделили благо. Имамо, вели један раднички лист немачки, једино то да захвалимо државничкој промућурности Бизмарка, што на сваком кораку ви-

димо кљасте и богаље, сирочад, удовице и просјаке. – У Русији се такође опажа покрет. У Аустро-Угарској такође; а то су све знаци пробужености.

И наш српско-хрватски народ¹⁰ није изостао, н. пр. буна раковичка у Хрватској против мађарских насилника. И наш народ почиње да свата шта му је у интересу и од користи а шта не; предлог да се земљораднику не може продати шест плугова земље за дуг и још неки такође од знатне користи по народ.¹¹ То се све догађа код нас у исто доба кад се то исто догађа у целом свету.

У Америци радничка партија одржала је у свима државним фабрикама победу – 8 сати дневнога рада, а у приватним 9. На њеној застави написано је 8 сати рада, 8 сати за образовање и вршење грађанских права и дужности, 8 сати за одмор. Сви су ови покрети само претече друштвеног препорођаја.¹²

Ми смо у најкраћем прегледу изнели чисто међународну политику у прошлој години, обележили су само местне али једновремене покрете који удружују и братиме народе против општер непријатеља.¹³

Радник, бр. 1, од 4. I 1872.

ГОДИНА 1871.¹⁴

Једна година веома је кратак рок у животу народа и човечанства. Догађаји што се дешавају за време једне године непосредно истичу из оних догађаја што су се пред њима дешавали – они су приправљени животом и радом прошлих покољења, у тецају много векова. Али баш с тога догађаји једне године добијају већу важност, јер они често износе на видик многе појаве друштвене које су вековима приправљане, али на које нико није обраћао пажњу.

Једна од најважнијих појава од прошле године без сумње је догађај у Паризу, који је покушао да преобрази сувремену државу у цивилизовану Европу. Дуго време сталежи који владају у суременој држави, одрицали су да постоји каква противност између *рада* и *капитала* у друштву,¹⁵ за то су сви протести и покушаји радничког сталежа да се ослободе свог худог стања, сматрани као покушаји злочина и угушивани војничком силом. И последњи покушај у Паризу прошао је тако исто. Европљани чим видеше запаљену престоницу Француске, открише у својој средини разгранату заверу против друштва и цивилизације – Интернасионалу – и устадоше против бунтовника и завереника. Али у исто време и највећи назадњаци овог века признају чињеницу: да је положај радничког сталежа – сталежа на коме лежи сва европска цивилизација – *неправично* и да га ваља поправити. То је велики напредак у развоју мисли европске, што га је донела прошла година. Од париске комуне и законодавци и владари европски признају као истинито основно морално начело социјализма, а то је: да владавина над капиталом не даје право госи да преобраћа радника у свог роба и према томе да се *надница неправично одређује промислом конкуренцијом између радника и капиталисте*; већ треба изнаћи неку правичнију меру. Ко год познаје језгро сувременог индустријалног газдинства у Европи, које је све основано на најамништву, мора увидети, да је овако признање за владајући сталеж у Европи морално самоубиство. Сваки пут при великим друштвеним преображајима предходи преображај у појмовима народа.

Прошла година пронела је у све крајеве и све сталеже европског друштва нове моралне и друштвене појмове, на којима млада Европа оће да подигне нову друштвену зграду – друштвени ће преображај доћи неизбежно са умним.

Друга је значајна појава у прошлој години очевидно пропадање *католичанске цркве*. Католичанска црква својом чврстом организацијом и јерархијском дисциплином за дуго време држала је фактично у власти целу западну Европу. Та је сила почела давно ишчезавати и изчезла је у многим државама, али све до последњег времена она је била толико силна у неким државама, да је потпуно владала народним образовањем и умним правцем тих народа. Такве су земље биле нарочито Баварска и Шпанија. Али у прошлој години и у једној и у другој држави започе се борба против духовног јединства и јерархијске дисциплине. Ову борбу започеше противници папске непогрешивости, али је она одма изнела другу тенденцију, на име да створи *народну*, католичку цркву. Ови борци назваше се *синарокаатолици*, њоја они су преставници праве хришћанске вере. Њива је снага била са свим довољна да пољуља из основа остатке једине католичанске цркве, али је била веома немоћна да оснује „народну“ цркву.¹⁶ Ово веома јасно показује немоћност католичанског хришћанства у опште. Оно је постало *религија без моралних начела и без духовне организације* т.ј. дошла је у оно стање као што је била стара класична религија пред својом пропашћу. Пропаст католичанског хришћанства неизбежна је. Оно ће уступити место позитивној науци, као год што је некад јазичничка¹⁷ религија уступила место хришћанству. Развита наука у Европи даје нам довољно јемства за то. Сам покушај старокатолика то исто показује. То су људи, којима суремено образовање не допушта да признају апсурде католичанске цркве, а опет не могу од ње да се одреше и да утврде морал у друштву на другом темељу. Они се муче у залуд да прелију нов метал у старе калупе, али посао им не иде од руке и то се мора сматрати као последњи покушај, да се хришћански морал утврди у друштву путем црквене организације.

Измена политичке ситуације у Европи, пад Француске, сила Немачке царевине, надмоћност Мађара у Аустрији и т. д. све то ми држимо да је стара песма на нов глас. Нас се више тиче она унутарња невидљива историја народа, која се свршује у тишини а појављује се н. пр. у облику париске комуне, опозиције старокатоличке цркве. Кад тај унутарњи живот народни доврши свој развитак, питања о политичној ситуацији биће решена са свим на други начин но што се решавају на бојним пољима под командом дипломата данашње Европе. Политични одношаји разних држава имају нешто вредности за наше ослобођење, али та је вредност

далеко мања, но што је обично узимљу кабинетски политичари. Толико можемо да кажемо, да је лањска година била са свим удесна за наш рад, па за то можемо само да узданамо: и још једна година протече на празно!

У овим речима већ смо казали шта је нама донела прошла година. Много лепих речи, много празних обећања и узалудних нада, много праске и ларме против слободњаштва и много лепих „изгледа“ за будућност. — То је све разумје се врло мало, али и ми — као и цео свет — надамо се да ће нова година бити боља од старе, па се смерно задовољавамо и с овим малим што нам је прошла година донела. Свакојако је и то једна велика¹⁸ добит за нас што мисао о јединству и ослобођењу српског народа код свију српских синова постаје све неодољивија, а код независније образоване класе све дубља и чистија. Општи напредак у мислима, који предњачи у развоју народа примећава се и код нас. Он иде лагано, али скоро, веома скоро, показаће се његова неодољива моћ...

Радник, бр. 2, од 8. I 1872.

Број 4.

У Београду, 13. Јануара 1872.

Година II.

Излази средом, петком и недељом.

Стаје: на годишње 40 гр.
у по годишње 40 „
четврт год. 20 „
На Аустрију — 2 гарца, 12 шил.
у по годишње 12 „
у остале земље доста лист на годишњу 120 гроша.

РАДНИК.

На огласе плаћа се 10 шил.
за сваки лист и 1 грош за редни
усправљачи.

Уколико хоће и претплати плаћа се
Администрације.

Стаји је уредништво у новој ку-
ли б. Мило Војковској.

СРБИЈА НА ИСТОКУ

Више пута говорено је код нас о „визији“ Србије на истоку. Обично се ту разуме: границе државне, влада и друге, управне спољашње, политичке форме, у којима би постојала „нова српска држава“; али какав унутарњи друштвени преоблици може и треба Србија да учини пољу народна на југоистоку Европске Државе је само организовано друштво. Уставни политички само чувају породични и друштвени економски склоп, што је темпа држави. Ко год је проучио историју српске револуције у почетку овог столећа, мора увидети да ту није учињена промена власти, подеса државног већаштва и у општој невоји политичкој, већ је том приликом учињена дубока, друштвена револуција, која је из корена изменила строј српског друштва под Турцима, па је адекватна и саме појмове српског народа.

Оно што се је савишло у Србији револуцијом може нам служити као поука шта може и шта треба да буде код револуције у Турској царевини — а може бити и у некој другој држави. — Ако да би тачно разумели шта нам је донела револуција, ваља да проучимо како је постојала данашња српска држава; шта је у њој дошло развитком оних појмова и оних уставних, који су остали пошто је срушила турска владавина система, шта је дошло утицајем науке, а шта простим подражавањем туђинских форма.

Триглави постапа данашње српске држави и значај српске револуције, ни обико дакле да покажемо: шта ваља да радимо и чему да тежимо у великој борби за ослобођење, која се може славног тренутка отпочети на балканском полуострву и у којој је без сумње Србија намењена прва улога.

I.

Турска државна система пред српским уставом. Организација општине и нације. Царска власт.

Историја српске револуције деонолд Рашке у неколико речи потпуно је карактерисао турску државну систему: „Народ и земља изгледају као велика голема капица, на које га интересе има влада највеће право а од којих она све уступа и палату за одбраву, а све доје чиновницима готово као год арена. Гада је динена свако јавно власти, и још се показује само као оно, чак се управља, као средство да буде држава, и то др-

жава која је њу исту подјарила, јер раја издржава тој држави војску, чиновнике и сам двор.“

У Турској царевини оног доба сви мухамедовци сирам хришћанима изгледали као власт сирам поданика. Султан, као сви мухамедовски владари, био је покоран господар све земље, која је била освојена, а разуме се и господар људи, који су живели на тој земљи. Остали турци скоро сви без разлике били су органи султаноу власти т. ј. имали су некакви значајни положај у држави, а имену баш прости поданици као хришћани.

Цело царство у 18 веку, него Рашке, било је подељено на тазаре и спахиљуе: у тих спахија износило је на 132.000 људи. Спахије су биле привилегиовани војници. Они су били обесели да ратују у свако доба на вољу Султаноу, зато им се давало право да узимају неки приход (обично десетак од арна и стока) од једног или више села. То право било је наследно у њиховој породици. Али права својине они нису имали као беготи у Босни, нити су имали право да суде раји, нити да им раја кулуци. Као што рекос, ти су били привилегиовани војници, војина је, често нешто повисје на државне веле, био одвојен неки део раје као породични приходаи извор.

За спахијеца долазили су јаничари. Њих је било на 150.000, били су подељени на ерле и растурици по свој турској царевини са арским коњаници у Цариграду. На тај начин они су били најчистије државне воја је државно државство турске царевине. Они су чувади царске градове и зато примали плату, из царске казне, осим тога добијали су неке приходе од трговине и другога извора. У мирно време на царовинама радил су капати, и трговали али у свако доба обесели су били да врше царску службу. То је била источничка, регуларна војска.

Тако је била организована турска војничка сила. Управо отримна већина Турца и мухамедовци у опште били су војници. Нокорена раја била је извор одкае су они добијали своје издржавање.

Царска политичка и административна власт у областима била је у рукама паше. У мирно време пашалаци су се обично измочивали. Али и без тога паше су гледале да што већна вецде потчињени рају. Паша је био обесели да плаћа данак у централну касу, који се на сваку област одређивао одсезом, он је плаћавао

плату јаничарима у његовој области и плаћао све друге управне трошкове. Разуме се, пашу је било остављено погранично право да све те издате плаћати од раје како му. Царски гарез, који је плаћавао сваку ништа глава од седме године био је до душе одређен, или носе душа у пашалаци није постојао, и паша је порезу одређивао одсезом на нације, па је остављао спахијским чиновницима, да је они порезу на село и поједине куће и плаћате плаћу знаду. Осим тога паша је узимао за се данак у разним формама: у виду кулуца, (што су невади селаца на цео Србије били принуђени да раде на пашиној земљи по 100 дана у години); или у сиромим провинцима или у пољу или сво у исто време. Оваке су порезе на свој разни ударили извршни органи пашини у спахијама — *муселими*. Управо паше су изгледале као невади законодавних државних прихода и областима и њихови је сви брета била о томе да истерију од свог закона што небу чисту асину. У њихови је рукама истина била црковна полицијска, војничка и социјална управна, али у свима тим границама управе они нису имали готово никакве посде. Гоњење црква, издавање плаће војницима и чиновницима, прављење порезе — то су били сви државни послови пашалачке државе у мирно време.

Судска власт у Турској држави била је у рукама свентичке класе. Кадија су измочивали осимом своја места од Шећек-на-велама у Станбулу, као год што су и наше куловали своја места од Давана. У свакој спахији у Србији седео је по један кадија. Плаће нису имали већ су се измочивали од дохода, што су им доносила парнице и други судски послови као: кривови, брачни уговори и т. л. Али разуме се највећи део дохода морали су подмињивати хришћани. Кадија је као год и наше морали, да ни свота њиховога напрне врешу, коју је у напред плаћно у Станбулу са што већина чистим приходом, а зато разуме се није само глатити правичерне Турке тек само хришћане.

(Наставља се)

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД.

Од године 1848 кад широм избулоше доси дааско са својим неузурпаци и шекровним тражињима, почес се устати, значајни либерализам јако развијати; од онда мудре и провиђурне државне гласе.

НИШТАВИЛО ПАРЛАМЕНТАРИЗМА У АУСТРО-УГАРСКОЈ.

Хрватски сабор распуштен је пре но што је и започео свој рад. Милетићева интерпелација²⁰ на хрватског министра у угарском сабору због продаје крајишничких шума – одбачена. Браћо Срби и Хрвати: јесте ли сити парламентарне игре у Угарској?

Зато се држе сабори? Зашто дангуби и троши народ трчећи сваки час на изборе? Зашто се боре и троше своје време и своју умну снагу најбољи синови српског народа, да само продру у саборе „народни људи“? Зашто се сва умна народна снага, сва ватра родољубља, концентрише око парламентарне политичне борбе?

На саборима се скупљају најбољи људи, преставници целог народа – или боље: свију народа у Угарској. Циљ им је, као и свим народним саборима, да већају о добру народа: како ће најбрже да се рашири просвета у народу? како да се спасе сиротиња од поплаве? како да се сачува народно имање (н. пр. шуме крајишничке) у корист народу? како да се умали пореза? како да се прошире установе за грађанску самоуправу и слободу личности? и т.д. Ето то је посао саборски. Па види ли српско-хрватски народ какве год асне од овог пословања саборског? Ето како види, хрватском народном сабору не дају ни да почне свој рад. Мађарска господа терају спрдњу са правима и потребама народним; јер на угарском сабору довољно је само да се предложи што у корист српског народа, па да одма буде одбачено огромном већином.

Ми смо већ говорили више пута у „Раднику“ шта значи сав парламентарни рад у Угарској и Аустрији.²¹ То није радња народног представништва – договор целог народа о својим потребама. Не! То је поље за владине интриге. То је справа којом владалачка господа свију народности и свију вера у Аустро-Угарској оће да одрже царство и краљевство – светлу хабсбуршку династију и свој господски положај. На том пољу пали се мржња једног народа против другог – мржња, која даје влади средстава да угуши слободу свију њих без разлике, да огули све, да углушљује све.

Најбољи је доказ томе нови закон о устројству жупанија и слободних вароши у Угарској. Самоуправа жупанијска – највећи понос мађарске уставности – уништена је законом у 1871 години, пошто је вековима била призната. То је награда мађарском народу за његову верну мржњу, против Срба, Румуна и других Немађара у Угарској. Једном речи: парламентарска лагарија у Аустро-Угарској није од користи ни једном народу, а од штете је свима.

Али ми се обраћамо само браћи Србима и Хрватима, јер су нам они најпречи. На што се бавите једним послом, ђоја у корист народу, који само шкоди народу? На што трошито народу снагу узалуд и тражити лека у ништавом парламентаризму – кад је његово ништавило тако очељидно. Парламентаризам у Аустро-Угарској не доноси ништа осим понижења и оним народима, што се зову ђоја на влади – а шта друго може донети српском и хрватском народу? Зар да се до века погађамо са господом швапском и мађарском колико да им плаћамо што владају над нама? И да од њих до века тражимо човечанска и народна права као неку милостињу?

Већ је крајње време да Срби и Хрвати увиде да они немају ништа посла у парламентима, који се скупљају под круном св. Стевана.²² Крајње је време да увиде *да њима не љреба држава Аустро-Угарска*. Својим вечитим погађањем са „круном“ и „државом“ они само продужују опстанак „круни“ и „држави“, а народу је у интересу: *да их шћо љре несћане*.

Никакво погађање са круном и државом Аустро-Угарском – то ваља да је опште уверење српског и хрватског народа. Борба свију свесних родољуба треба да се сведе на то, да се у српско-хрватском народу укорене једне основне мисли: да је српско-хрватском народном развитуку штетна држава св. Стефана *као ђоу и империја хабсбуршка*. Да је ваља унишћити. Ако је св. Стефан могао остављати своју сјајну круну, своје велик-мачеве и своје отрцане порфире у наслеђе својим потомцима – он никада није имао права да оставља у наслеђе земљу у коју никад није ни мо-тиком ударио, а још мање да оставља у наслеђе живе људе, који живе на тој земљи. И ако има данас још таквих глупака који поштују то „право“ и признају га наследницима св. Стефана – Хабсбургцима – српско-хрватски народ није дужан да живи заједно са таквим глупацима. Па не само то: српско-хрватски народ баш је дужан зарад своје слободе, зарад народног и човечанског достојанства и свога напретка, да уништи ту заједницу, која је основана на тако срамном, ропском темељу. А кад дође време, да се народи на југоистоку Европе почну сједињавати – онда ће и српско-хрватски народ ступити у заједницу са Мађарима, Романима и др. народима, али са свим на другом темељу.

Данашња парламентарна борба само одуговлачи то време. Она само помаже тој господи да за који тренутак продуже опстанак својој трошној владавини. То треба да увиди српско-хрватски народ па да остави парламентаризам, као и свако погађање са том господом. Народ ваља да се договара с народом, као раван с равним, а не да се погађа са власницима у Пешти и Бечу, – као слуга с господаром. Време народних договора још није дошло. Они ће доћи само кад нестане Аустро-Угарске државе. Тај тренут – *ваља сиремити*.²³

Рагник, бр. 5, од 15. I 1872.

Светозар Милетић (према М. Шевцићу, *Милетић, Змај, Бранко, Лешојис* МС књ. 308, 1926, стр. 160. Милетић је при дочеку Светозара Марковића у Новом Саду 1872. године између осталог рекао и следеће: „*Када сви ланци попуцају и ми ћемо у социјалисте*“.)

Нови Сад, центар, снимак из 1878.

СУВРЕМЕНА РАДНИЧКА НАЧЕЛА У ОДНОСУ НА НАШ НАРОД.

*Јавно предавање С. Марковића
држано 16. јан[уара 1872.]²⁴*

Ја оћу да говорим о начелима што одушевљавају сувремене раднички покрет у Европи, оћу да покажем њиов општи смисао и њиов значај за наш народ.

Многи од слушаалаца без сумње су из ближе и из даље познати са предметом о коме је реч. Неки са пријатељским подсмехом већ помишљају да је ту реч о комунизму или социјализму па веле: то су врло лепо снови кад се причају у романима и приповеткама, али су неостварљиви, па се само безпослени људи занимају с њима. Други опет мисле да је то питање на дневном реду на западу, где по варошима постоји многобројна радничка класа, без имања и без осигуране зараде, па тај оделити сталеж бори се за своје интересе; али код нас нема тога сталежа, па је то питање покренуто пре времена. Напоследку трећи, који по најбоље разуму радничка начела, мисле да је и за наш народ потребна економска реформа, али да се она не може започети пре но што се реши политично питање: јединство српског народа.

Пре но се пустим у излагање самих начела, о којима сам науман да говорим, одговарам одма тим мојим слушаоцима, који можда већ имају неко предходно мишљење о овом предмету: 1) да ово нису никакве неостварљиве идеје – утопије – већ начела сувремене науке о друштву коју су већином израдили људи, који неспадају ни у социјалисте ни у комунисте. 2) да се те идеје остварују код свију народа па и код нас, сваки дан, али разуме се несвесно, па с тога рђаво и неправилно и 3) да ова начела не стоје ни у каквој супротности са српским политичним питањем, напротив, ова начела обухватају политичко питање као један одељак друштвеног питања. Надам се да ће слушаоци увидети истину овог тврђења из мог даљег говора.

Да започнемо са једном истином која је тако позната, да је слушаоци могу сматрати као „измлаћену сламу“. Цео човеков живот састоји се из рада и оснива се на раду. Свакидање потребе за физички, животињски живот као: рана, одело, обиталиште и т. д. добијају се веома разноврсним радом и то радом како телесним тако и умним. И као што ће бити познато сваком од нас, живот огромне већине људи у сваком друштву, па и код нас, ограничен је једино на непрекидни рад за добијање ових првих потреба за живот. Но и виши тако звани душевни живот човеков, оснива се тако исто на раду и састоји се из рада. Човек мисли, чита, пише, јавља се као вештак²⁵ на позорници, или као свирач у оркестру, иде на зборове и на саборе и саветује се о својим и туђим потребама, пење се на професорску катедру или на министарску столицу, заседава у седници или са сабљом и пушком брани отачбину или чува друштвени поредак: свуда ту ми видимо да човек ради – ради, као што веле, телесно и умно. У опште у сваком и најгрубљем физичком раду, има и рада умног н. пр. кад човек сече дрва, он опет мора мислити на свој предмет, мора назити барем како ће употребити свој алат и своју снагу. И обратно човек који се бави умним радом мора у исто време радити и физично. Сам мислиоц који непоказује никаквим спољним покретом никакву радњу, ради својим мозгом и та је радња тако исто физична као и радња с руком.

Ја спомињем ово управо за то, да вам кажем да та подела на радњу физичку и радњу умну није тако важна за друштвену науку. За друштвену науку важне су нарочито ове поделе: 1) рад *продуковни* и *непродуковни* и 2) рад *корисни* и *ништитни*.

Производним радом зове се онај где је резултат радње неки нов производ н. пр. зрно пшенице или брашно или леб, или што веле научењаци кад предмет или материја човековим радом добије нов облик па дакле и нову вредност. Очеvidно: кад од комада свиле постане нова аљина, онда је свила добила нов облик; за тај нови облик потрошен је рад шваље, свилена аљина више вреди, разуме се кад је нова но комад свиле.

Непродукован је рад онај који недаје никакав нов облик материји: н. пр. рад научењака, вештака, трговца, посредника, судије, свештеника, законодавца и т. д. Него између научењака ваља неке изузети из непродуковних као: практичног лекара, јер овај даје нов облик, а често са свим ствара најважније оруђе за производњу т.ј. човека самог, али разуме се рад је лекара производан само онда ако се односи на неког произвођача у друштву; ако ли се односи на неког „милостивог господина“ онда је његов рад непродукован. Тако је исто с економског гледишта производан рад учитеља и професора у толико у колико они спремају привред-

нике друштву. Напоследку овамо спадају сви технички научењаци, који се баве у пракци својом струком као: инжинири, механичари, архитекти, хемичари и други, јер је њиов рад увек саставни део сложеног рада да се изврше неки технички производи.

Ова је подела рада на производни и непроизводни врло важна за друштво. Цео наш живот: наше свакидање потребе, наш умни развитак, наша естетична уживања, наш грађански поредак и наша човечанска слобода – оснива се на производном раду.

Али рад производан може бити некористан, па и штетан за неко друштво: а обратно рад непроизводан може бити користан, кориснији но многи производни радови. Н. пр. сваки ће се сагласити да је рад научењака, који открива нове законе природне, и распростире их међу људе далеко кориснији но рад ма каквог привредника, који производи нов производ, јер рад мислиоца може послужити да се измену друштвени одношаји, или да се изуму нове справе и средства за живот, који могу олакшати живљење милионима људи. Рад једног вештака, који утиче да се развију племенита осећања у друштву без сваке сумње кориснији је но рад једног произвођача златних минђуша, брошева и у опште предмета за раскош и разметање, који развијају себичност и сујету код људи: рад једног трговца, који из даљних крајева доноси предмете потребне за живот без сумње је далеко кориснији но рад једног произвођача карата; један разносач ваљаних новина, или разносач писама без сумње је кориснији радник но онај који прави визиткарте; слепи српски певачи у животу српског народа под Турцима, који су у народу сачували свест о слободи и независности и бунили га на борбу за ослобођење, без сумње су били кориснији радници, но многи и многи привредници, који су у зноју лица јели свој леб и својим производима ранили свахије и јаничаре.

Ја наводим оволико примера за то, да би слушаоци добили појма о разлици између рада производног и корисног. Али ми још незнамо разлику између рада корисног и штетног? Из овога што сам до сада казао, сваки ће увидети да ова подела неможе бити апсолутна за сваки народ на сваком ступњу развитка. Слепи певачи, који су имали онаку племениту улогу под Турцима, данас су у Србији накорисни просјаци; развитак естетичног осећања и укуса код људи који немају честито леба да се наједу без сумње је тако исто штетно као и произвођење златних шљокнца и свилених дроњака, којима се кити господски свет и т. д. За различите народе, у различитим околностима ова подела мора испасти у неколико различита. Но ми опет имамо једну меру којом бар приближно можемо да одредимо који је рад користан за један народ, а који штетан, кад нам је тај народ познат.

Ми у свакидањем животу разликујемо предмете неопходне за живот, предмете, који служе за угодност и предмете, који служе за раскош. Под првима ми разумемо ону најмању количину материјалних добара, која је неопходна за човеков живот, као што зактева наука [о] човековом здрављу.²⁶ Предметима за угодност називљемо оне, који намирују неку потребу човекову, али у исто време задовољавају његово естетично осећање – његов укус. Напоследку предметима за раскош називљемо оне, који само задовољавају човекову сујету то јест: жељу за разметањем и превасходством пред другим људима.

Ова подела до душе није сасвим тачна, нарочито подела између предмета за угодност и предмета за раскош, али кад немамо тачније мере, морамо се задовољити и с овом, а ова је довољно тачна за нашу цель.²⁷

Ако сматрамо народ као једну целину, онда је најкориснији рад, који је обраћен на предмете неопходне за живот; мање користан је онај рад, који је обраћен на предмете за угодност, а штетан онај рад, који се троши на предмете за раскош.

С овог гледишта без сумње је један од најпречих радова, онај корисно-производни рад, којим се добијају материјални производи, који су неопходни за живот. Али ни тај рад није могућан у друштву без знања и васпитања и без друштвеног реда.²⁸ С овог гледишта дакле ми морамо сматрати и произвођача и научењака и наставника и чувара грађанског реда као радничке јединице²⁹ и сад је питање: како да се уреди целокупна друштвена снага тако, како је најкорисније за све чланове друштва.

Ми смо дошли до саме језгре сувремених радничких начела. Ако је рад основа друштва онда је *организација рада* истоветно што и организација целокупног друштва. Организација рада не обухвата дакле само економски строј друштва т. ј. организацију производње и размене материјалних добара већ и организацију просвете и организацију државе.

У каквом одношају стоји број оних људи, који се занимају производњом најпречих потреба према броју оних, који васпитавају будуће колело или оних, који чувају поредак? Какви су одношаји произвођача између себе и какви према другим члановима друштва? Како да се то све удеси да сваки члан друштва добије све материјалне услове за виши, душевни развитак? Очеvidно: у колико је потпуније остварено начело: да се најпре набаве најнужније потреба, па онда мање нужне, у толико је друштвена организација боља и савршенија.

У данашње време у уређеном друштву – држави, човек је осигуран да му ко најгрубљим насиљем или јасно – доказаном преваром неодоузме имање; или да му неповреди личност. Али

старање о његовим првим потребама остављено је његовој увиђавности и предузимљивости. У данашње време изгледало би апсурдно, кад би се у неком законодавном телу почело наједаред овако решавати: у нашем народу има 5 мил. душа од којих су 2 мил. способни за рад; нама треба за ову годину: толико леба, толико капута, толико пари ципела, толико миља путова, толико локомотива и т. д. Зато одређујемо 1/2 милиона радника за производњу земљоделску, по 6 часова дневно за 120 дана, да раде ову и ову земљу (означено на карти); даље 100 иљада за производњу одела и обуће и т. д. То је заиста апсурдно у данашње време. Али по моме мишљењу то неби било нимало глупље но што се данас ради у многим цивилизованим државама, где законодавна тела већају овако од прилике: нама треба 500.000 солдати да леже непрекидно у касарнама, а да нераде ништа, даље 100 иљ. чиновника сваке сорте, 50 иљ. пандура, жандара и шпијуна и т. д. За њих треба рана, одело и друге угодности. Нека остали део грађана набави све што треба за овај цвет друштва! По начелима радничким сасвим је природно, да се људи најпре брину, па и на својим скупштинама решавају о томе, шта ће јести, шта ће оденути и т. д. јер очевидно: што год људи буду боље осигурани материјално и што буду образованији, тим ће се мање бринути за грађански поредак. Он ће бити већ тиме осигуран без судова, полиције и војске. На тај начин крајња мета у развоју друштвене организације управо је то, да они послови који се данас сматрају као приватни, постану јавни или државни, а напротив они послови, који се данас сматрају као јавни, постану приватни. Н. пр. ако ко има спор, нека бира себи судије из својих суграђана, па нека се суди, као што је некада било у патријархална времена. Само разуме се тада појмови о праву нису били *официјелне познати* и *пријознати* као што ће бити у новом друштву. Но ово већ прелази у „утопије“, а ја сам казао да нећу да вам говорим о утопијама.

Једном речи: циљ радничког покрета је, да сувремену друштвену организацију, која је још једнако поглавито установа судско-полицајско-војничка претвори у *друштво од радника*. Кад са овог гледишта проматрамо: владаре и ministre, полиције и ђенерале и сву ону гомилу, што саставља машину сувремене државе – шта ће остати од те машине? У радничком друштву нема власти и нема господе. Ту има само радника и сваки радник има да врши само свој посао. Онај који није радник и то *користићан* радник за друштво – нема места у радничком друштву.

Ви видите дакле да раднички покрет у Европи и ако је поглавито управљен на унутарњу економску реформу, у ствари је најрадикалнија опозиција постојећем државном поредку.³⁰

Ја сам изложио, колико ми је било могуће у овом кратком говору, прави смисао радничких начела и радничког покрета у Европи. Да видимо значај тих начела за наш народ.

И код нас огромна већина народа нема ону најмању количину материјалних добара, без којих је телесно здравље немогућно. Наш економски строј, наша просвета, наш грађански и политични поредак спадају међу најнесавршеније у Европи. Од оне мањине, што је материјално осигурана, и код нас као и свугде у свету, огромна већина живи само за себе, небринући се за остали свет. Само остатак од те мањине стара се и за себе и за напредак народа. Али од овог остатка врло мало њих разуму управо шта то значи напредак народа и шта треба да ради онај, који оће да помаже „народни напредак“.

Од свију одредаба што су је разни научењаци давали појму „народни напредак“, мени се чини најјудеснија једна коју је изрекао један руски научењак: *развијати сваке личности: физични, умни и морални, осјиварење у друштвеним одношајима истине и правичности*. Очевидно такав напредак и код нас и код других народа оствариће се ако се радна снага у економији народној, у просвети и држави тако организује да народ задобије основу материјалну без које не може бити ни душевног развоја личности ни развојак друштвених одношаја. Гледиште радничке класе у Европи у томе важи потпуно и за наш народ.

Да почнемо од народне економије.

[1] Народна производња зависи од два главна предмета: од савршенства алата и начина производње т.ј. од савршенства технике и примене научних начела у свакој грани производње и 2) од економских одношаја самих произвођача и организације радничке снаге у производњи. Но ова два узрока стоје у тесној свези. Образовање радника и примена научних начела у производњи не може ни постојати где производња није организована. Нико данас несумња да велико газдинство и у зељорадњи и у индустрији доноси много већу корист но мало, т. ј. да се са много мањом радном снагом добија већа количина производа, но што би се могло произвести у више малих предузећа, која би сва скупа била толико исто велика колико је оно једно велико. Уштеда у капиталу и раду а што је још важније: подела [и] комбинација рада у великом газдинству чини ону превагу великог газдинства над малим. Ово је данас познато сваком шпекуланту, који није ни завирио у науку о народној привреди. Сведок су томе многобројне акционарске кумпаније, које се једнако у целом свету па и код нас подижу за разна индустријална предузећа. Тако исто нема сумње да би сваки ма који народ у Европи па и српски, могао неизмерно

увећати производност свог рада са данашњим својим знањем, кад би сада наједаред увео место приватног оделитог газдинства задружну производњу у свима гранама привреде.

Да је удружење рада и капитала основ народног богатства и прави пут економске реформе – с тиме се слажу сви: и социјалисте и не социјалисте и само ћифте т. ј. они себичњаци, који само за то живе да од једне паре начине две.

Али ваља разумети право значење здружене производње, ваља разумети основна начела асоцијације, која једина могу да реформишу савремену народну привреду.

Да вам објасним ја ћу описати производњу у задрузи и општини српских сељака под Турцима.

Задруга то је једна разграната породица, која живи на заједничком имању, ради заједнички, троши заједнички. Сваки члан врши посао који му припадне, троши онолико колико му треба. Цена рада ту се неодређује већ производи, који су добијени заједничким радом, припадају свима подједнако и сви се њима користе. Заједничко имање припада породици; нико појединце не може свој део ни продати, ни поклонити нити се задужити на свој део. Он има право само да живи и ради у задрузи. Ако остави задругу, имање припада оним члановима, који остају, само ако би се вратио, они га опет примају у задругу. Једна задруга производи сама скоро све што јој треба. Врло мало производа она набавља са стране. Разуме се, потребе су српског сељака у то време биле врло мале, па зато је могла једна породица производити сама скоро све намирнице. Али усамљене или као што се у Србији зову инокосне породице, неби се могле снабдети ни тим малим потребана; бар то се примећује сасвим очевидно да су инокосне породице у опште сиромашније но задружне.

Више оваквих задруга састављају једну општину. Свака општина осим одељене задругарске земље има заједничку, општинску земљу, то су понајвише пашњаци и шуме. Овом земљом користе се све задруге подједнако. Осим тога у случају неке крајње несреће кад нека породица са свим осиромаша, од ове општинске земље даје јој се део земље у својину. Осим овог заједничког капитала што га има општина: све радничке руке, које постоје у општини у неку су руку заједнички фонд, којим се користи свака задруга по потреби. У општини наједан члан задруге непродаје свој рад. *Рад се даје на зајам*. Кад којој задрузи треба у неко време више радника, но што их има у својој средини а зна да ће у друго време имати залишних руку она тражи раднике на зајам у друге задруге. То се зове *позајмица*. Али у случају кад задрузи треба наједаред више радника, а не може да их врати, она сакупља *мобу* т.ј. добровољне раднике из других задруга. На тај начин никад

ничија земља у општини не остане несређена и ничији усеви не пропадну са оскудице рада. Сви чланови општине у томе помажу један другог у нужди, а нераде (као у цивилизованом друштву) да се користе својом превагом над другим и да га загуше. Слугу и надничара готово не беше никако у српској општини. И ако их је било, они су више сматрани као укућани, па су се често и женили из исте задруге и постојали њени крвни чланови.

Ја несмотрам овако друштвено устројство као идеал. Нарочито устројство задруге. Јер ту влада патријархалност т.ј. старији господари над млађим. Женскиње је са свим подчињено. Она нема никаква права својине, јер при удаји излази из задруге и при самој деоби задругара недобија никаквог дела. А што је најважније, због малог научног знања у производњи, и због незнања природних закона у опште – они сразмерно мало производе и врло рђаво живе тако да је њихово здравље, дужина века и у опште телесни развитак скоро на истом ступњу, који постоји и код радника на западу. Па при свем том каква је грдна разлика у моралном развиту личности код српског сељака и код радника на западу? Она дивна појезија, којом Србин спроводи свој свакидањи кућевни и пољски рад, славе, заветине, сабори и све оне установе где се народ заједнички весели, заједнички договара – заједнички живи, показује трезвеност, моралност и чистоћу карактера. Док код радника на западу свакидањи је рад патња, кућевна радост никаква; пријатељска забава: пијанчење; уживање љубави; разврат – а на свршетку живота просјачење и гладна смрт. У српској општини небеше никад ни пролетеријата ни јавних женскиња, што је нераздвојни производ радничке класе на западу. Таква је разлика између једне и друге радничке класе. Али српски је радник сам свој госа; он одређује своје време рада и свој одмор, њему је осигуран кров и свакидањи леб а у случају нужде помоћ и њему и породици. Братска љубав у српској задрузи и она узајамност у општини – то двоје васпитава карактер и поштење мушкиња и женскиња а заједничка производња и помоћ у раду уклања безкућништво.

Под задружном производњом ваља дакле разумети не само удружени рад и капитал, него што је најважније: удружењу љубав и узајамност свију чланова; удружено уверење да су сви чланови задруге обвезани да помажу један другог у свакој прилици, да сваки својом снагом користи свима у задрузи, а не њима да се користи. Једном речи: задруга српска, без њених патријархалних мана, то ваља да је углед асоцијацијама у нашем народу. А одношаји између задруга у општини – то ваља да је углед у одношајима наших садањих асоцијација; само такве задруге могу да служе као основ економске реформе у нашем народу.

Има много људи, особито они који се зову образовани, који мисле, да је ова братска љубав и узајамност од којих зависи чврстоћа сваке задруге могућна само у патријархалном друштву, где су крвне везе врло јаке и где је богатство народа у опште врло мало развијено. Али веле у цивилизованом друштву, баш ова човекова себичност т.ј. жеља за личним благом и личним уживањем гони га да се усавршава, да ради и ствара ова чуда у науци, индустрији и трговини. Зато веле да је индивидуалност т.ј. оделивање личности из друштва основ човечанског напретка.

Ко је пратио пажљиво наш говор, видеће одмах да оно у ствари није ништа противно радничким начелима. Слобода личности – то је основ друштвеног уређења. Жеља за усавршавањем то је циљ свакој личности и баш зато ми велимо да је потребна задружна производња, да би сака личност могла бити економски слободна те да би се могла развијати и усавршавати. Али ми под именом развитка личности не замишљамо развитак жудње за богатством, за сујетом, за превагом и господарством над другим људима. Ми смо казали да је материјални живот само основ човеку за његов виши човечански живот – за развитак ума и осећања човековог. Ко ће се више усавршити у овом правцу, ко ће више створити и произвести својим радом – то је поље за утакмицу правог образованог човека. Према томе: циљ је правог образованог човека да подигне друге људе на ону умну и моралну висину на којој је и сам, а не да их употреби за своје оруђе, да би могао задовољити свој развраћени укус и своју таштину.

Кад би развитак цивилизације био нераздвојно свезан са распадањем патријархалне љубави и узајамности у друштву и развитком човекове жудње да подчињава друге људе за своје личне угодности, ја би тада пристао са Русо-ом да је цивилизација назадак човечанства, а да је наша воља пре свега затворити школе, спалити библиотеке, поломити машине, уопште уништити оно што је створио рад човеков за толико векова. Али то нестоји. Сувремена наука о моралу доказала је да љубав човекова према другим људима основана на љубави према себи; да међу личном срећом човека и срећом других људи нема противности, само ако сваки човек добро разуме своје праве интересе. У данашњем друштву сразмерно врло мало људи има који су вољни да „рескирају“ у животу у нади да ће се рескирањем обогатити, стећи славу и уживање. Огромна већина људи рачуна увек на сигурност и извесност у сваком раду. Она је вољна увек да ради оно где јој је сигурнија награда. Ето у томе лежи главна снага задруге. У њој је највећа сигурност за огромну већину народа, да ће јој се рад наплатити далеко боље но оделитом газдинству.

Ја нисам говорио ни о праву својине, ни о праву наслеђства, а многима ће бити познато, да су то два најважнија начела, од којих зависи економски stroj. Та су начела заиста важна, па опет мени се чини да се њихова важност далеко претерује. Појам сувремене, социјалистичке науке о својини и наслеђству није нимало нов, нити необичан. Од ових појмова начинили су страшило прво они лармације реакционари, који ништа незнају и ништа немисле, само се страше за своје господство: а друго они „револуционари на артији“ који мисле да са неколико фразе могу учинити друштвени преврат у свету.

Право својине различито је код разних народа. Као што сам рекао у српској задрузи, нарочито у војеној граници, непокретна својина припада целој задрузи; у Енглеској припада најстаријем сину, у Русији код 20 мил. људи – општини, у многим другим земљама својина припада личности. Тако исто стоји и са наслеђством: у Србији су жене искључене из наслеђства; у Енглеској сва деца осим прворођеног: негде опет сва деца мушка и женска немају једнака права на наслеђство; негде опет нема право ни једно дете већ власник имања може да га остави коме оће по смрти. Право својине и наслеђства није дакле нешто стално већ се мења. Развитак тог права зависи од развитка цивилизације т. ј. с једне стране од развитка технике и начина производње и од развитка људских појмова и људских одношаја у друштву. У једном предузећу индустријалном, које је подигнуто на акције, сваки акционар има право на дивиденду, али нико нема права да и најмањи делић задружног имања прода или употреби на рачун своје акције. А при свем том он је прави власник једног дела задружног имања. Он може продати своје акције, ако ко хоће да их купи, оставити у наслеђство коме хоће, али он не може захтевати да му се из задруге одели његов део – ако дружина на то непристане. Тако исто у свакој асоцијацији занатској и земљоделској, право на уложени капитал, плаћа за рад или подела производа у опште право својине зависи од чврстоће саме организације, од потребе и увиђавности самих чланова и разуме се од каквоће самог предузећа и од начина производње.

Ја поштујем неограничену слободу личности и верујем страшно у људску увиђавност. Чим људи увиде да им је корисније радити удруженом снагом него отимати један другоме последњи комад леба – они ће радити удруженом снагом. А тада ће наћи начина како да уреде своје правне одношаје.

Први практични задатак у економској реформи код нашега народа, то је дакле ширење праве задруге и задружне производње, ширење општинске узајамности између задруга, и што је најважније распрострањавање те идеје код образоване класе народа.

Овде у Н. Саду постоји „друштво занатлија“, коме је целъ да удружује српске занатлије и да се уопште стара о образовању и напредовању занатлија и свима гранама заната. Друго је „друштво за радиност“. Његова је целъ да подиже радиност у опште код Срба, да помаже развитак занатлија, земљеделаца и обртника. Ја непознајем ни састав ни рад једне ни друге дружине, нити знам материјално стање и околности нашег народа овде, те да би могао изнети какву критику на рад једне или друге, или какав практичан предлог за њихов будући рад. Свакојак ове дружине показују да се и код нас барем помиња на то да се одпочне економска реформа. Али да би се могла остварити та реформа ваља знати економско стање народа, ваља га проучити, ваља знати услове и начин производње у свима гранама привреде код нашег народа и тада се тако може *умети* и започети организација рада. Разуме се за тај посао потребна је врло велика умна снага, знање и издржљивост. А то се не може прикупити код ових дружина, док код образоване мањине, која оће да ради за народни напредак, не продре уверење, да је ово основ народног преобраћаја.

Према овоме што сам рекао о економској реформи, о реформи у просвети довољно је да рекнем само неколико речи. Да узмемо пре свега просвету у школи. У данашње време још се у опште мисли о школској просвети: школа треба да образује људе – разумевајући под тим да развије у човеку снагу мишљења да му да основна знања о свету и природним појавама. То је врло лепо – али то није доста. Са гледишта које смо до сада развили народ треба да буде скуп раденика. Према томе школа треба да даје не само образоване људе но и образоване раднике и то разуме се понајвише оне раднике, који су најпотребнији. Највећа је мана свију школа што оне неспремају људе за телесни рад. Оне спремају људе за званија и науку, а чине га неспособним за рад. Па и у оним школама где се спремају технички и економски привредници спремају се само надзорници над радницима али не сами радници. На тај начин данашња система образовања васпитава образовану аристократију у друштву. Школа треба да образује човека свестрано: физички, умно и морално: да га начини привредником, самосталном личношћу и грађанином.

Ама није само школа оруђе за просвету: књижевност и штампа, јавна предавања и свакидањи саобраћај – све је то школа у којој се васпитавају људи. Тој школи до душе оскудевају многа средства, али у данашње време у тој школи имамо једини начин да васпитавамо огромну већину људи, старце и младиће. И у тој школи треба да је сваки учитељ, који год је кадар за то. Да, и школа и књижевност, јавна предавања и свакидањи живот, треба да нам је прилика, да спремимо барем будуће раднике, људе за будуће дру-

штво; да васпитамо омладину у духу савременог радничког морала, да је васпитамо у том уверењу: да је рад основ друштвеног опстанка, да је наш умни развитак купљен ценом страшно скупом: сиротињом и глупошћу, борбом и патњом милијонима људи, који су радили вековима док су нам оставили то наслетство, и да се наш данашњи умни развитак, плаћа тако исто скупом ценом сиротињом и глупошћу нашег народа, да је наша морална обвеза накнадити по могућству ту цену напредка, радећи неуморно да и други људи добију средстава за даљи развитак т. ј. да се друштво оснује на раду, да је рад мерило ваљаности човекове и да је заслуга за користан рад, једина задруга којом човек треба да живи.

Ја сам свршио с економијом и просветом, остаје ми да кажем, неколико речи о држави или боље о нашем политичном раду. Многи од мојих личних и политичних пријатеља сигурно је већ помислио: то је све лепо и красно, али кад држава не да да се врши тај мирни унутарњи напредак, кад она гуши сваки напредак у српском народу – гуши и саму народност, онда је за нас најпрече да почнемо реформу од саме државе т. ј. да свршимо са нашим политичним питањем „да осигурамо нашу народност“. И ја одговарам на ово: врло лепо! Али ја подсећам слушаоце само на ону појаву у Европи коју сам у почетку споменуо: по чему је радничка класа данас у Европи најрадикалнија опозиција држави? Очеvidно зато, што она увиђа да та држава гуши њен развитак, да одржава народ у сиротињи и глупости зарад одржавања господства мањине. У целој историји, сви велики друштвени преврати настајали су онда, кад је маса народа увидела да је постојећи ред скопчан са њеном материјалном штетом. Ваља се сетити само српске револуције против Турака и њеног певца: „ту кнезови нису ради кавзи, нит су ради Турци изелице, ал је рада сиротиња раја, која глоба давати не може ни трпити турскога зулума“. Очеvidно глобе и зулуми власти турске државе били су главна побуда Српској револуцији. Ниједан образован Србин не жели данас српску државу и српско јединство само тога ради, да се зове: е имају и Срби државу! Сваки јаван радник, који жели политично јединство, сматра то јединство само као средство за народни напредак т. ј. за онај свестрани развитак личности и развитак друштвених одношаја, о коме смо већ говорили. Очеvidно што већи број личности буде сватио праву целъ нашег политичног јединства, тим ће се већма трудити да распространи те мисли у масу народа, а што маса народа увиди потпуније користи од друштвене реформе и штету сувремене државне форме и своје политичне раскомаданости; тим ће и наша политична радња имати више снаге за успешан резултат.

ШЕПРТЉАРЕЊЕ ХРВАТСКЕ НАРОДНЕ СТРАНКЕ.

Тек што се је распустио хрватски сабор,³¹ већ се натежу нови преговори са мађарском владом. Понашање народне хрватске странке сувише је чудновато. Ми га за сада називљемо само шепртљарењем с тога, што мислимо да оно долази отуда, што начела њена нису израђена, па не уме да узме један сталан правац; али врло лако може бити да њено понашање заслужује много гори назив.

Одма после распуста сабора, „Обзор“,³² орган народне странке, са највећом наивношћу исприча нам, како су чланови народне странке били са свим искрени и поштени у преговорима са мађарском владом, како су њој обећали своју помоћ против свију противничких партија – управо тражећи власт у Хрватској; народна странка обећавала је да ће у накнаду зато свом снагом својом помагати данашњу владу у Мађарској. „Обзор“ као да је био са свим заборавио да у осталој Мађарској живе друге „народности“ између осталих и Срби, који су до јуче били њиови савезници. „Обзор“ није ни помишљао како ће се допасти незадоволним народима у Мађарској, тај савез са данашњом владом, која их гњави свуда где год може и против које се ти народи боре. Зар неби могли ти народи сматрати такав савез са мађарском владом као *издајство* својих савезника у борби против заједничког непријатеља?

Али кад су савезници хрватске народне странке прећутали ту ствар, нећемо је ни ми заподирати. За нас је важно начелно питање: како сме једна партија, која се зове „народна“, да помаже владу једне партије као што је Андрашије-Деак или у опште „десница“ Мађарска?³³ Знаду ли Хрвати да је то влада, која је укинула демократске дружине самих Мађара, која је уништила жупанијску самоуправу, која је укинула изборне судије, која гуши сваку слободњачку мисао код свију народности без разлике, на послетку, која је дозволила *јавну крађу* својих органа, као што сведочи Лоњско

поље и лимито-со и која крадљивце још штити?³⁴ Није могуће да су то Хрвати заборавили. Па шта значи онда тај савез, којим се Хрвати обвезују, да помажу десницу? Да ли се они у начелу слажу са таквом владавином па само желе да у Хрватској, они заузму место деснице? или се не слажу па жртвују *своја начела*, као и своје савезнике само да добију независност Хрватске краљевине?

Ми још не узимљемо на се, да решавамо које је од тог двога, али у напред кажемо да не знамо *које је зоре*; а било једно било друго, тек види се да су начела народне хрватске странке, веома лабава.

Данас народна странка хрватска опет започиње преговоре са владом, а овамо се извињава и пере пред народом, да је она од владе позвата, а да се није наметала. Ту опет народна странка у Хрватској показује своју наивношћу, која граничи са глупошћу. Очеvidно и за моралну јачину народне странке, није никаква хвала, ако она одма после шамара, што га је добила од владе, трчи на њен позив да се на ново мири и подноси своје услуге.

Овако шепртљарење и шуровање са једном назадњачком владом, не може се опростити никаквој „народној“ странци; па ма како се она заогртала одећом „патријотизма“. Ваља да знаду Хрвати да „начело народности“ по себи није напредњачко начело. Оно може бити у рукама вештих властољубаца, оруђе назадка и тираније, као год што може бити у рукама свесних патријота оруђе народног напретка.

Ми смо већ у „Раднику“ говорили да је „федерализам“ што га оће Хрвати, Чеси и други, „историјски“ народи у Аустро-Угарској, са свим различит од федерализма *начелног* који се оснива на слободи личности и самоуправи општинској и окружној. Федерализам историјских народа, под круном хапсбургшке династије, значи васкрснуће оних монархијских државица, које су давно ишчезле историјским развртком – значи враћање у назад за неколико векова. Хрвати и ако су вазда стајали на земљишту својих историјских права, барем нису никад излазили јавно, да су они готови жртвовати и личну слободу и самоуправу народну за рад *круне* Звонимирове и *краљевине* Хрватске. До сада Хрвати нису излазили јавно да оће да обуставе слободњачки развртак мисли код српско-хрватског народа, који све више тежи да уништи *монархију* Аустро-Угарску, да створи слободну народну државу и без круне св. Стефана, али и без круне Звонимирове.

Ми за сада нећемо ништа даље да говоримо. Но само опомињемо хрватску народну странку: ви, господо можете добити, вашим преговорима савезнике у Лоњају и Мађарској „десници“

али ћете у *истио време* изгубити савезнике у свима *пријатељима слободе* српског и хрватског народа; а пре или после изгубићете главног савезника т.ј. народ српско-хрватски, јер народ тражи: рад, материјално благостање – слободу, а не *владу хрватску*.

Рагник, бр. 11, од 30. I 1872.

БУКВАРСКИ МОРАЛ.

(Полиитични Буквар. За матјору децу. Написао др. Живко Гојковић) Панчево. У комисијону код Јовановића и Павловића. –8% 326 сџр. Сџоју I ф. 50 нов. (15 зр.) 1871. зод.

Прочитао сам књигу коју је писац пустио у свет с намером да поучи „матору децу“ – своје читаоце – азбуци политичној. Намера је заиста лепа а и књига је лепо написана: језик је у њој врло лак, чист и јасан; мисли своје писац исказује врло просто и разумљиво, а занимљивим фигурама и досеткама, при излагању најозбиљнијих предмета управо је у нашој књижевности јединствен; ваљаних мисли има у књизи растушено прилично – па опет на свршетку књиге мора читалац да се запита: шта је хтео писац с овом књигом? Какву је политичну азбуку хтео да саопшти својој „маторој деци“? Бар мени се то питање одма истакло кад сам је први пут прочитао. Прочитао сам је и по други пут. И кад сам је други пут прочитао нисам могао да нађем одговора у књизи на горње питање.

До душе ово је тек први део „политичног буквара“ – можда ће се тек у другој књизи видети прави смисао његов? То може бити. Али мени се чини по првом делу, да се ни у друго неће наћи оно што је сигурно писац хтео да искаже у свом спису т. ј. *основна политична начела* за људе који та начела немају. Држим то с тога, што видим одма у првом делу да сам писац *нема тих начела* – шта више: да је његово гледиште на човека, морал и науку о друштву такво, да не може ни доћи ни до каквих начела друштвених или политичких у свом буквару. Ево да видимо.

„Кућа је састављена из цигаља, камена, креча, песка, дрвета и т. д. Сви ови материјали састављени су из неколико простих тела, које хемичар може да разлучи у својим тигањима и котлићима; даљим проматрањем и умним разлагањем ми долазимо до закључка да се ова тако звана проста тела састоје из самих атома т.ј. таквих делића материје: који немају тежине, не показују ни мириса, ни укуса, једном речи не могу се приметити никаквим

човековим органом за примећивање. Очевидно (ако је за кога очевидно), да у ствари не постоји ни камен, ни цигла, ни дрво, ни кућа, ни соба – све је то лаж и онај који то верује то је будала! Постоје само атоми и –више ништа на свету не постоји!...”

Ето така је логика писца политичног буквара кад говори о човеку. Он почиње да разматра човека и појаве, које се у човеку свршавају: *мишљење* и *осећање*. Почињући од осећања он сва сложена осећања разлаже на простија и простија и напоследку своди сва осећања на два најпростија: *угодно* и *неугодно*. То је закључак савремене науке о осећању и закључак је са свим тачан. Писац тако исто узимље да разлаже и мишљење;³⁵ разлажући мишљење на његове простије појаве долази до закључка, да је „осећање мати мишљења“ т. ј. осећање је први покретач мишљења а „мишљење мати осећања“ и на послетку да је мишљење то исто што и осећање“. Да оставимо на страну незнатне психолошке нетачности, у главном све је то истина: примање спољних упечатака – осећање – и сећање на те упечатке, то је главни покретач мишљења и основни материјал на коме мишљење зида своју зграду и обратно: кад је мишљење покренуто оно се обраћа на предмете који су га покренули – било то појаве спољне природе, било појаве у човеку самом – и човек осећа: *осећа да мисли*. Испитујући даље језгро осећања и мишљења писац налази да су и једно и друго „мицање тела“, да је то мицање поникло усљед³⁶ утицања различитих предмета на човека од којих су једни били за њега удобни а други неугодни; да је човек дакле био *принуђен* да осећа и мисли у овом или оном правцу, према томе какав је био његов организам и какви су били предмети који су на њега утицали, дакле да мицање човеково *није слободно* већ „послушно и слено покорно природним законима“. И тај је закључак савршено тачан на основу савремене науке о човековом осећању и мишљењу. На послетку писац завршује да човек *није ништа друго до једна машина*, која сама од себе иде као локомотив на железници“ – другим речима, у човеку постоји кретање честица, тако исто механично, без учешћа човекове воље, као и у некој машини, коју је човек направио. Ако човека разматрамо као један део природе и то је заиста истинито.

Али писцу није било довољно што је човека разбио на атоме и што је те атоме потчинио механичким законима природе, он наједаред закључује: „У човеку *се осећа*, али човек *не осећа* ништа; мени се допада, ја уживам, ја патим, то се само тако каже, у истини тело је тело, оно не може патити као и други пањ или камен; онај што заиста пати т. ј. човек, није ништа друго до фикција или *измишљотина*. Дакле *човек* нити ради, нити има воље, нити има жеља, ни осећања, ни мишљења; *човек* дакле није ништа до *ћразна реч*. Ми чим себи уображавамо, да живимо, учинили смо огромну

лаж“? У ствари нема ни камена, ни цигле ни креча, ни куће ни собе – има само атома?³⁷ – тако завршује писац своје умовање о човеку. Ама ми сви знамо да се атомима и молекулима, који се налазе само у главама научењака, не може никакo начинити кућа док они не пређу у облик цигле, креча и камена. У ствари је то: писац је почео да разлаже појаве у једном *сложеном орђанизму*, што и јесте *човек*, па пошто је две сложене појаве – две радње тог организма: *мишљење* и *осећање* разложио на његове најпростије саставе: на кретање материје, он је заборавио на оно што је *зайочео да ради*, па место да пронађе *сасићав човека* и *појава у човеку*, он је дошао до закључка да човек не постоји, као и онај што је разложио кућу на атоме, па је решио да кућа не постоји.

Кад човек дође до таквог закључка да „он“ не живи и не постоји, онда на што после писати о „карактеру и вољи“, „врлини и пороку“, „социјализму и комунизму“ и т. д. и у опште: на што онда писати „политичан буквар за матору децу“? Очевидно: атоми се могу само *крећати* а тело човеково, ако се сматра као састав материјалних честица, може се само *мицати*, али мицање – просто мицање – не може бити ни врлина ни порок, не може бити ни поштено ни непоштено, оно је само мицање. „Машина коју пара креће нема властитости па не зна ни за социјализам ни за комунизам“ – нити за какву државу ни за друштвену систему.

Ми не би обраћали пажњу на ове „екцентричности“ или претераности пишчеве, кад би оне биле нешто мимогредно у књизи. Али код писца, ова ецентричност то је гледиште на човека и друштво и полазна тачка са које он испитује и морална својства човекова и одношаје у друштву. И то је главни узрок што он у свим тим питањима не долази *ни до каквог резултата*. Људи, који имају обичне здраве памети, мисле да је за човека, који зида кућу нужно да зна својства цигаља, дрвета, камена, креча и т. д. којима ће да гради кућу. Он та својства испитује према целији за коју му требају: облик, тврдоћа, постојанство у ватри, издржљивост од климатичних и атмосферних узрока и т. д. Разуме се, да би ово дознао, често му је нужно да зна и хемијски састав свог материјала и он се тога ради обраћа хемичару, али никад не заборавља да он има посла са циглама и т. д. а не с атомима и молекулима хемичара.

Психолог, који има здраву логику, мисли као и обичан човек здраве памети. Он разматра мишљење и осећање човеково – два материјала из којих је направљен тако звани душевни живот човеков. Он разлаже и разматра н. пр. различите облике осећања: љубав, радост, мржњу, жалост, и т. д. За њега је нужно да зна да се сва та осећања дају свести на два основна осећања: *удобности* и *неудобности* – и то само: *да зна*. Али целј је психолога баш то: *да*

изучи различити облике у којима се ња два осећања јављају у човеку; у чему се она разликују, у чему се слажу, како постају, како утичу једно на друго, у каквом одношају стоје према осталим функцијама у човековом телу и т.д. и т.д. То исто важи и за мишљење. Управо је посао *физијолога*, да докаже да се осећање и мишљење своде на кретање честица тела – посао је психолога са свим други. За њега су *једини облици* човековог мишљења и осећања грађа за човекову *душу*, онако исто као што су цигла, креч и камен материјали за кућу. Ако се цело разлагање психолога своди на то да докаже: да је мишљење и осећање човеково само мицање тела и да је човекова душа таква иста механична снага као и снага паре, *онда цела његова радња нема никаква смисла*. Одма на првом кораку кад оће да говори „о карактеру и вољи“ природна је ствар, да не може доћи до другог каквог закључка већ „да људи нису ни живи а камо ли слободни.“

Али психолози тврде да човек има *слободну вољу* и то они психолози, који признају све закључке сувремених природних наука – који признају да и мишљење и осећање човеково није ништа друго до кретање материје по непроменљивим природним законима. Шта ћемо сад? Да нису сви ти психолози празни хвалисавци или „матора деца“, којој Г. Гојковић посвећује свој „политични буквар“? Или да „слободна воља“ код *сувремених* психолога, моралиста и социолога не значи ништа друго, а не оно што обично узимљу природњаци, *који незнају психологију?*

Да се разумемо.

Ако промотримо радње човекове опазимо неколико разреда, који се разликују према учешћу оне снаге човекове душе што је зовемо: *воља*. У неким радњама човек не размишља ни најмање и не знаје да их врши. То су радње чисто механичне. За њима долази други разред, где човек ради услед *неодољивих* животинских нагона; човек је свестан о тим радњама, али оне се врше с таквом снагом да не може да размишља о њима. За тим иде цела гомила радња, где човек до душе ради свесно – с размишљањем – али је сама радња усвојена у целом друштву од памтивека, па је прешла сваком у *навику*, као што се примећава код свију културних животиња. То су управо свакидашње човекове радње које се тако механично врше као да човек о њима и не мисли. Оцена размишљања јавља се тек пошто је дело са свим или упола свршено. Још више јавља се врло сложена гомила радња, које се врше услед силних страсти и афеката. Ту је човек већином свестан о својој радњи и размишља о њој, но снага афекта или страсти тако је јака да се размишљање мора да покори. Тек за овом гомилом настаје круг радњи где се човек јавља као суштество које

размишља, које ради са *смишљеном намером*.* Ето за такву радњу веле психолози да је *радња услед слободне воље човекове*. Ви можете спорити да тај назив није тачан, али не можете порицати да се та радња разликује од других човекових радњи и то баш тиме: што човек *ту зна шта оће да ради* у напред па тек онда прелази у радњу. За такву радњу веле моралисте, да је човек *морално одговоран пред собом*, а правници да је *одговоран пред друшћвом*.

За човека који неће ни за што више да зна у човековој радњи осим за механично кретање делића материје, све су побројане радње једнако неслободне. Али за *сицијолога*³⁸ та је разлика врло важна због цели коју он оће да постигне. Зидар оће да построји кућу, у којој би људи могли угодно да живе. И један и други желе да поставе највећу удобност онима, који оће да живе у тој згради, зато се и један и други старају да изуче свестрано свој материјал од ког ће да прави зграду.

За друштво човек је материјал. За то онај, који оће да строји друштвену науку мора изучити сва својства човекова, како његов органски састав, тако и његове радње и побуде, које га крећу на ову или ону радњу. Упоредјујући једну радњу човекову с другом, ми налазимо, да се оне разликују једна од друге и казујемо у чему се разликују. Н. пр. за оне које се врше несвесно велимо да су *неошћне*, за оне које се врше са *смишљеном намером*, велимо да су *ошћне*. Упоредјујући радњу једног човека са радњом другог човека, ми називљемо једну моралном а другу неморалном н. пр. човек[а] који *намерно* ради да *шкоди* другоме, зовемо *њакосним* или *злим*, који *напротив намерно* ради да *учини добро* другоме, зовемо *добрим*; који *намерно* казује *истину* зовемо *искреним*, који *намерно* *лаже* зовемо *варалицом* и *лажовом*; који *намерно* *краде* или *отимље* од других људи *њиву зараду*, тај је *неошћени грабљивац*, који *намерно даје* другима од *своје зараде*, тај је *ошћен и добротвор* и т. д. Што више има људи у једном друштву који раде са *смишљеном намером*, тим је већа вероватност да ће то друштво напредовати т.ј. *измислити* и *остварити* такве друштвене норме, такве алате зграде, начин производње, обичаје и начин живљења – једном речн све *културне форме*, како је *најугодније* за живот целог друштва или управо за све поједине чланове друштва. А као што нас учи наука о човеку – човек вазда тежи да постигне *удобност*, а да избегне *неудобност*. Тако исто: што више буде људи који говоре истину, који не краду и не отимљу, већ³⁹ деле и т. д. тим је сигурније да ће се оне културне форме остварити и одржати.

Ето зашто социјолог узимље човека као *јединицу*, узимље његову радњу, *ња према њој* разрађује у различите категорије раз-

* Ове категорије узете су од руског филозофа П. Л. Лаврова.

личите људе и њихова својства. На тај начин *слободна* и *неслободна* радња човекова постаје само онда, кад човек упоређује једну своју радњу с другом. Поштење и непоштење, врлина и порок, истина и лаж и т. д. *Поштоје у природи само као облици човекове радње* и то као облици оне човекове радње, која се ради са *размишљањем*, са *свесћу*. Ако се човек сматра као један створ у природи и у коме се само креће материја тако исто механично као локомотива – онда разуме се нема смисла ни говорити о оним човековима својствима, а још мање писати политичан буквар за људе.

За социјолога је врло важно да зна, да човекова воља није нешто урођено човеку, независно – „слободно“, већ да је то последица дугачког низа природних узрока, да је то управо један колут у ланцу природних појава, које су нераздвојно везане једна за другу. Па још више: за њега је важно да зна *какве преходне појаве* и *какви утицаји на човека образују човекову вољу* т.ј. принуђавају човека да мисли, комбинира и ради у одређеном правцу. Кад социјолог то зна, онда тек може да удеси систему васпитавања и све друштвене установе, како ће се воље свију људи образовати да управљају њихову радњу, како ће свима бити најугодније за живљење. Управо то је знање за њега тако исто важно као год и за архитекта хемијско-физичко познавање материјала, који му је потребан за његову зграду. Кад познаје својства тога материјала, он зна како га може преправити за своју потребу.

Тако исто за социјолога је важно да зна, да све човекове радње истичу из два мотива: да прибави себи осећање угодности и да избегне осећање неугодности. Дакле да су и оне радње које називљемо моралним и оне које називљемо неморалним, поникле из истих *основних побуда*. И баш то је једно од најважнијих открића савремене природне науке, да се морална радња слаже са човековим *себичним осећањем*, да у ствари човек никад *не приноси жртву* и кад се по свакидашњим појмовима „жртвује“ *да он у ствари ради само оно што му је најугодније*. Ово откриће показује да себични интереси сваке личности т.ј. тежња за угодношћу и морална обавеза човекова према другима људима, могу са свим да се сложе у друштву; да се интереси друштва слажу са моралним начелима – само разуме се ваља пронаћи такву друштвену организацију, која би давала највећу меру угодности свакој личности.

Али г. Гојковић није могао никако да стане на гледиште психолога а камо ли социјолога. Он је разбио све човекове радње унутарње и спољне на механично несвесно кретање материје; претворио је човека у локомотиву, па је онда почео да говори о поштењу и непоштењу – локомотиве – о богатству и сиротињи, социјализму и комунизму! Разуме се, ту се морало показати савршено ништавило његовог пређашњег умовања. Али бар у прва

4 одељка, где излази као анатом човечијег мишљења и осећања, показује се као зналац свога предмета, ако и незна целу своје радње. Али у даљем излагању особито у 5 и 6 одељку осим свог погрешног гледишта, показује и *савршено не знање основних начела економске науке*. Ту су натрпана таква морска разлагања о постанку човечанског друштва и народне привреде, образовању богатства и постанку сиротиње – да се човек мора смејати. А на рачун социјализма и комунизма писац је наговорио толико измишљотина и својих фантазија колико се може наћи само код најзаслужнијих⁴⁰ *ћифтинских новинара*, који из моде бране социјализам и комунизам „по срцу“.

Но овај део књиге ми сматрамо као најважнији зато ћемо о њему да проговоримо опширније.

Пре но што пређемо на социјализам и комунизам да видимо постанак државе, прави значај морала за човека и друштво.

Прво друштво човеково *племе – раширена породица*. Сваки који познаје историју и који познаје друштвени строј дивљачких народа, знаће ову основну истину. По овоме све оно разлагање г. Гојковића о оделитом живљењу људи и њиховом договору да се сачувају од лопова – *сјада простио у царство басана*. Први људи живе у крајњој оскудици, боре се са природом и један с другим за свакидање потребе. У тој општој борби за опстанак, оно племе при равним другим условима, има више изгледа за победу у „борби за опстанак“,⁴¹ у којем је племенска заједница чвршћа т. ј. у којој се чланови јаче помажу и бране у нужди и невољи и разуме се чији су чланови храбрији. То је исти закон, који постоји у целом животинском царству: оне јединке које имају више услова, да одрже победу у борби за опстанак или у *утицајици* у добијању *средства за живљење* – те остају и остављају потомство; које имају мање тих услова оне угину. Код човека је један од главних услова за опстанак *удружљивост*. Зато у првом племену личност са свим ишчезава. Код првобитног племена је све заједничко: имање, жене и деца. Сродство се означава по племену, доцније само по матери и тек у доцнијем развиту личности и породице у племену, сродство се означава и по оцу и по матери. Така је чврста заједница била потребна човеку па је и постојала још онда кад *није било државе!* Из оваки племенски заједница, дугачким низом крвавих ратова стапале су се у различите државе. У првим источњачким државама, где су касте: војничка и свештеничка, лежале као сињи терет над раденичком класом, у Грчкој и Риму где су главни терет рада носили *робови и њокорени народи*. У свој феудалној средњој Европи огледа се јасно: да држава није била „друштво за осигурање вредних од лењих“ већ пре би се могло рећи сасвим обратно: друштво за осигурање лењих од вредних. Па и у данашње време једва ли ће ко год веровати да су заиста највреднији људи увек

најимућнији и да је држава заштита вредних од лењих. Нека г. Гојковић само промотри у својој околини н. пр. у Бечу: ко производи све оно богатство и сјајност, коју уживају „виши“ сталежи друштва?

Прва морална осећања и први морални појмови код људи поникли су такође услед борбе за опстанак. Љубав према друштву, помагање у нужди, искреност спрам њих и т. д. сва та својства била су потребна за самоодржање човека, јер би се без њих друштво распало и човек остав усамљен и оједињен⁴² био би уништен у борби с другим људима и с природом. У првом друштву разуме се помагање је у нужди, истина и т. д. сматрају се као врлине само онда ако се односе на члана истог друштва. Спрам члана другог племена: превара, крађа, отимање, убијство – сматрало се шта више као врлина. За пример могу служити Срби и Турци, где су живели заједнички.**

Из овога се види дакле да је осећање моралности човекове – осећање љубави и обавезе према друштву – ниче из себичног осећања његовог. У почетку то је осећање врло ограничено: оно се односи само на извесно друштво и само на извесне радње. Што се више развија узајамност између племена тиме се исто осећање шири на већи број људи – на цео народ, на цело човечанство н. пр. један прост човек сматра се да је учинио највеће морално дело ако је помагао свог комшију у нужди – један Гарибалди бори се целог века за све људе да дођу у боље стање ма где они били. А што се човек више умно развија, што боље уме да оцени последице своје радње, тиме све већи круг радњи долази на мерило: морално и неморално н. пр. код дивљака није било ништа неморално највећа неумереност у јелу и у свим телесним насладама, што се сматра као неморално код сваког савремено образованог човека. Грчки научењак Аристотел сматрао је као сасвим морално *ройство*, данас барем јавно то нико несме да призна – па и то је напредак у развоју моралних појмова.

Шта је дакле целу моралности? Одржавање и развој друштва т. ј. развој сваке поједине личности до највећег ступња савршенства у погледу физичком, умном и материјалном. Који су људи морални? Они који теже да то остваре. А који могу бити морални? Они који осећају угодност од тога да друштво буде тако савршено.

Сад можемо прећи на социјализам и комунизам.

„Људи су браћа, а једна је земља, сви њени производи треба да су заједничка рана свију“ и т. д. све оно, што сте ви натрпали на стр. 177 хоја да одредите начела социјалиста и комуниста – ваша је

**Ко оће да проучи постанак и развој моралних појмова код човека, препоручујем му најновије дело Дарвина: Die Abstammung des Menschen.⁴³

измишљотина. Људима је целу да буду задовољни овде на земљи. Ако они могу бити задовољни без заједничке својине, онда на што им социјализам и комунизам? Они и без тога могу бити браћа и управо што је сваки појединац задовољнији, тим је већа вероватност, да ће братство међу њима постојати.

Ми смо већ сагласни у томе, да се братска љубав и морал оснивају на себичном осећању – *на рачуну*. Човек тежи пре свега да задовољи „свој трбух“ – велите ви: и ја велим то исто. Само је питање: како ће човек најлакше и најпотпуније да намира свој трбух? Економска наука позвана је да то реши. Ако она прорачуна, да ће већина људи, ако не сви – најбоље намирити свој трбух при личној својини – лична ће својина и остати; ако ли она прорачуна да је за већину кориснији комунизам – људи ће поћи за својим трбухом и оствариће комунизам. То је гледиште сваког комунисте и социјалисте у данашње време.

Сад изволите да рачунамо.

Узмите које му драго друштво. Ако би се сви производи у том друштву поделили баш на сасвим једнаке делове: би ли сваки члан друштва добио све оне угодности, што их има средње имућан човек у европској вароши т. ј. све потребе за живот и здравље и довољна средства за свој умни развој? Ја мислим, да не би имали и управо да би се огромној већини људи једва и познало да су што задобили овом поделом, на против она мањима постала би исто тако сиромашна, као и већина. Тај су рачун правили многи људи – социјалисте и несоцијалисте – између других и Прудон. А то се види из најповршнијег посматрања. Н. пр. г. Шнајдер владалац рудника у Крезолу, где раде 10.000 радника, има отуда 500.000 франака *чистио добитка*. По милиона! страота! Нека се поделе ови по милиона на 10.000 радника, добија сваки управо 50 франака – 25 форинти или 250 гроша – годишње; управо тричарија, са којом радник неби могао да плати ни честит квартир за 1 месец. Узмите свако велико индустријално предузеће у коме је један или неколико газда, па их⁴⁴ поделите на све раднике, који учествују у том предузећу, добићете све саму сиротињу. Напоследку остају сељаци и сиромашне занатлије, који су [и] без икакве поделе, сиротиња. Очевидно дакле, да нити човечанство у целој нити поједине личности, неби много добили, ако би све производе на земљи прогласили за заједничке, па их између себе поделили. Разлог је ту врло прост: у свету рецимо на сто трбуха (да се изразимо по г. Гојковићу) долази једна чинија из које морају сви заједнички да кусају, да се сваки од њих засити ваљало би да покуса целу чинију или бар најмање – половину; отуда настаје општи *грабац*, па који колико завати. Неко заграби целу чинију па с њом умакне, неки пола, остали који више који мање – тек већина

или управо сви, осим 1–2 остану гладни. Неки пут око грабца бива и просипања и боја и често ни једноме од стотине не остане ништа. То је слика сувременог газдинства и поделе производа у друштву.

Прво питање економско мора бити: како да се произведе у друштву толико, да сваком члану припадне цела чинија? Како да се производња организира, да се производност човековог рада у друштву уостручи и у иљадостручи? Без тога, очевидно, не може бити ништа, осим опште сиротиње и општег грапца. То и јесте главна целъ социјализма.

Први услов дакле да се задовоље сви трбуси у једном друштву, то је, да се *произведе* довољна количина производа сваке сорте, које човеков трбух захтева. Делити се може тек онда *кад се има*. Очевидно да само савршена реформа у начину производње може да увелича производну снагу човекову. Ваља стотинама а може бити иљадама малих газдинстава стопити *уједно* и у земљорадњи и у фабрикама индустријалним, увести грдне машине са парном снагом где год се може заменити човеков рад, уредити рад у свакој радионици тако да и најмањи делић радне снаге врши највећи посао, који сам може вршити и т. д. Једном речи, ваља тако удесити, да за сваког човека у друштву ради још стотине других човекових снага у виду какве природне силе као што је пара.

Ми смо видели да је вазда у свету само онај могао да живи у изобилју који је могао да присвоји себи рад много људи. Зато је Аристотел тврдио, да је ropство неопходно нужно за цивилизацију; без њега не би могли стари Јелини да се занимају науком и да нам оставе оне дивне споменике своје вештине. Аристотел је казао, да би се ropство само онда могло укинути: „кад би штатуе од туча могле да раде човекове послове“.⁴⁵ У оно доба Аристотел је тиме хтео да изрече немогућност. Али у наше време та је немогућност постала могућност. Једна машина од гвожђа замењује стотину и иљаде људи, па се опет људи отимљу око једне чиније, а могли би имати сваки по једну! Зар то није лудост!

Као што видите г. Гојковићу, социјалисте и комунисте не позивљу се на неко уображено братство свију људи, на њиова природна права и на друге сањарије, већ просто на економски рачун.⁴⁶ Право је појам са свим односан. Сви људи имају једнака права на спољне предмете, који су им нужни за живот. Међу те спољне предмете за сваког човека, спадају и сви остали људи. Сваки се бори оним оружјем које има или које уме да набави и сваки гледа да употреби друге људе на угодну свом трбуху, како најбоље уме. У дивљачка времена, кад се људи туку да пождеру један другог, онда је у праву онај који одржи победу. Тако је исто

право на страни онога, који преобрати свога побеђеног противника у роба. Па и у оном друштву, које се оснива на неком *договору*, као што су сва цивилизована друштва, договор само показује под којим условима сваки има право, да употреби све остале у корист свог трбуха. Ако људи седну сви да се коцкају за једну кућу са свим угодностима, онда је „право“ и „поштено“ и како оћете, да добије кућу онај, који буде најсрећнији. Непоштено је само, ако је који играч у игри употребио она средства, која нису условљена при коцкању. У свеопштен економском коцкању, где сваки тежи да купи што јевтиније а прода што скуље, влада исти закон о поштењу и праву. Али је само питање јесу ли вољни људи да се једнако коцкају кад знаду извесно да 99 њих од 100 *морају изгубити*, а при том је то коцкање скопчано са највећим трудом.

То је више но невероватно. Управо може се поуздано казати, да кад би људи само тачно увиђали свој рачун, они се неби коцкали са својим радом, већ би се организовали тако, да сваки заради кућу са свим угодностима.

У томе лежи главна снага социјализма и комунизма, што лични интерес огромне већине људи захтева: *угружено велико газдинство у свим гранама производње*. У сваком великом газдинству, својина капитала може бити само у два облика: или она мора бити *приватна* т. ј. припадати једноме госи, а остали морају бити надничари; или својина капитала (свију средстава за производњу) морају бити *заједничка*. Треће се ништа не може ни замислити. Ако је капитал својина једнога, а остали сви надничари, онда је то ово стање, које видимо данас у земљама високо индустријално развијеним као н. пр. Енглеска. Ту класа капиталиста располаже *снагом за куповиње*; она плаћа за оне предмете за раскош и уживање, које само може да измисли човеков ум, радна снага обраћа се на производњу тих предмета или ако не то, радна снага служи им да још више увеличају своје богатство и свој капитал. *Заједничка владавина* капиталом, дакле једина је корисна за огромну већину људи. Али заједничка својина, не значи то исто, што и уживање личне властитости, као што мисли г. Гојковић. У једној фабрици на акције, може неки члан имати акција на 50 иљада, па опет у тој фабрици он нема ни једно парче *своје лично*, он не може ништа продати или употребити за своју личну потребу. Сваки акционар има право само на дивиденду, према правилима које су сви чланови прописали. Он може продати своје право или оставити га у наслеђство, али само онолико колико сам ужива. Лична је својина ту ограничена самом природом производње, па при свем том неће нико одрећи да је владалац од 50.000 имућан човек. У задрузи земљоделској код Срба, сваки члан има једнака права на задружно имање, он се може користити свима производима задружне радње, докле год ради у њој, може оставити исто право у наслеђство својој деци, али чим изађе из задруге

својевољно, он губи право на капитал задруге. Овде је лично право својине још ограниченије, па при свем том нико не може одрећи, да сви чланови живећи у задрузи, могу бити врло имућни људи.

Што је заједничко газдинство веће и што је начин производње савршенији, мора бити сама производња сложенија т.ј. капитал који се на производњи троши, мора бити велики и нарочито удешен. Н. пр. у земљорадњи сад се више примењују машине; различите гране индустрије спајају се са земљорадњом и т.д. у таком газдинству, лично право на капитал, мора бити све ограниченије, јер кад би сваки могао да захтева сваки пут да му се капитал одели, велико газдинство не би могло постојати. На тај начин са развитком удружене производње, лично право својине мора се све више претварати у *право на корисновање заједничким капиталом* т.ј. *право на рад*, онако у начелу, као што је било у нашој задрузи пре грађанског закона.

Увођењем заједничке, велике производње, питање о наследству већ је *решено*. Сваки има, поклонити, право које има, ономе, кога најволе. Кома ће га поклонити, на то га нико не може обвезати. Кад су на конгресу међународне радничке дружине, неке социјалисте поднеле предлог да се наследство укине, по што је већ било решено питање о заједничкој својини капитала, најрадикалније комунисте гласаше против предлога, јер рекоше: *ишћење о наследству већ је решено*. Тако мисле најрадикалније комунисте о својини и наследству.

Прост рачун показује, да је за већину људи кориснија удружена радна, узајамна помоћ и старање, но вечита борба. Ето то је најважније откриће сувремене науке о моралу: да се интереси трбуха слажу са моралним појмовима. Јер очевидно само развитком истине и правичности код људи, развитком удружљивости т.ј. љубави-према другим људима, може се остварити онај економски идеал, који је и за човеков трбух т.ј. за његове материјалне потребе најугоднији и који му даје највише средстава за развитак ума и осећања.

Који не зна ове азбучне истине из науке о моралу и неродној економији, тај је сам *букварац у политичним начелима*, па не може никога научити „буквару политичном“.⁴⁷

Критичар „Политичног буквара“ у „Раднику“ изрекао је, да је само гледиште г. Гојковића на човека и друштво такво, да по њему не може изнети никакву политичну теорију. У том као да се преварио г. критичар. Барем у последњем свом предавању г. Гојковић показа да се из његовог философског гледишта може извести са свим „округла“ теорија за политични и друштвени живот – у опште за „практику“. Ево како: по теорији г. др-а Гојковића човек у ствари *не постоји* већ само нека машина која се креће. Из овог основног правила истичу последице: не постоји ни правда и

неправда, ни поштење и непоштење, ни право и неправдо – све је то радња једне просте машине, која ради онако како *мора* да ради, разлике међу једном и другом механичном радњом нема никакве. Према томе шта би могао доследно својој теорији да каже г. Гојковић о јавном мњењу? По критичару у „Раднику“ ваљало би да каже: јавно мњење у ствари не постоји већ просто чегртање и ларма која се ничим не разликује од шкрипања кола, кркетања жаба или нешто на то налик. Али г. Гојковић не мисли тако; на против вели да јавно мњење *постоји*, баш онако постоји, као што га сватају обични смртни људи, који ни у сну нису снили да пишу „Политични буквар“; и то је јавно мњење: глупо, не стално, детињасто, али је – *силно*. Као што видите то су са свим карактерна својства, особите последње. Њега нарочито уважава Г. Др. Гојковић. Он вели, ви можете бити уверени да је јавно мњење глупо, подло, не стално и шта вам драго – *али га не смеће презрејти*, јер је *глупо презрејти силу*. За то вели, кад оћете да исправљате јавно мњење *не смеће бити „радикални“* већ онако „поступно, мудро умерено“ – управо онако као што саветују „Видов-дан“, „Јединство“ и сви представници мудро-умерене философије код нас.

Поштујте силу! немојте бити радикални! Та то не само говоре, већ практикују давно и давно све ћифте на свету. Тога ради није било ни мало нужно држати „јавно предавање“ и саветовати ћифтама оно, што се код њих „само по себи“ разуме.

Али је још занимљивије што из ове „практичне“ философије, што је г. Доктор изрече у свом јавном предавању, његова теоријска философија изречена у „Полит. букварау“ добија сасвим други „практичан“ смисао који критичар његов у „Раднику“ није никако разумео а то је: кад нема никакве разлике између лажи и истине, правде и неправде, поштења и непоштења, крађе и поклањања и т. д. онда г. ћифте можете комотно красти своје раднике и своје муштерије као што сте и чинили, г. г. беамтери, нотароши и адвокати можете дерати народ као што сте и до сад чинили и т. д. и т. д., наука (г. Гојковића) све је то оправдала. Само да човек дође до ове ћифтанске философије није никако нужно да штудира „Политични буквар“, већ са свим обратом: треба само да постане сам добар, православан ћифта, па онаква философија истиче из самог живота.

Радник, бр. 13, 14 и 40, од 4. и 6. II и 12. IV 1872.

ЗАДАТАК НАШИХ ДРУЖИНА

Говор Светозара Марковића на беседи Срба занатлија

Намеран сам да говорим о задатку наше две дружине: дружине срба занатлија и друштва за радиност. Да почнем од прве.

Цель је дружине занатлијске, као што је казано у 1 чл. њених штатута, *да унапреду радиности и своје материјално стање*. Цель је ова изазвана самом потребом Срба занатлија и рђавим стањем наше радиности. Одма ове године (1870) кад се је састала прва скупштина Срба занатлија чуле су се тужбе са свију страна, да сталез занатлијски у српском народу непрестано пропада, да је у занатима завладало мртвило, да међу занатлијама нема људи образованих и да саме занатлије гледају да њиови синови небуду занатлије. Тако су саме занатлије описивале своје стање, па с тога је ово описивање ван сваке сумње истинито. А још на свршетку прошлог столећа сталез занатлијски код овдашњег народа беше најимућнији и најобразованији сталез: то беше управо главна снага у свима јавним, народним пословима!

Многа браћа занатлије и на скупштини и у штампи исказали су своје мишљење о узроцима пропасти занатлија. Али ствар далеко није исцрпљена; управо *главни* узроци нису били погођени. А док се не свати прави узрок пропадању или опадању наших занатлија, докле се не може одредити задатак занатлијске дружине, па се не може ни њена радња устројити као што ваља. Зато нам је најпрече, да испитамо ове узроке.

Ми остављамо на страну случајне узроке као: лењост, непажљивост, раскош и друга лична својства, која могу упропастити човека ма чиме се он занимао, па ћемо да узмемо само оне узроке, који зависе од саме занатлијске радиности и од економског стања и образовања једног народа уопште.

Но и ови узроци деле се на двоје:

а.) Развитак укуса и потреба народних чине те једни несавршенији производи излазе из употребе, а замењују се савршенијима. Тако н. пр. лоначарско земљано посуђе замењује се у

СРБИ ЗАНАТЛИЈЕ

ПОЗИВАЈУ ОБИМ УЧТИВО НА

БЕСЕДУ С ИГРАНКОМ,

КОЈУ ПРИРЕЂУЈЕ НОВОСАДСКО ОДЕЉЕЊЕ „ЗАДРУГЕ СРБА ЗАНАТЛИЈА“.

у суботу 22. Јануара об. г.

у дворани „СРПСКОГ ДРУШТВА ЗА РАДИНОСТ“, а у корист фонду „задруге Срба занатлија“.

На „беседи“ ће говорити г. Светозар Марковић, певаће г. Ружич и гђа Ружичка, декламоваће г. Браки, чланови срп. нар. позоришне дружине, који из љубави према цели овој забави обећаше суделовати. На игранци ће свирати капела срп. народ. позоришта.

Цена је на уласку од особе 50 н. — Улазнице су на продају у трговини Стеве Ратковића.

Добровољни прилози примају се са захвалношћу.

У Новом Саду 16. јануара 1872.

Одбор „задруге Срба занатлија“.

варошима посућем фабричним од глине и порцулана; лојане свеће замењују се старинским свећама, петролеумом и гасом и т. д. на тај начин једни занати пропадају са свим без икакве замене, просто: место једних производа употребљују се други; други занати такође пропадају, али њих замњује фабрична производња, која се обично одликује не само финоћом израде, но и солидношћу и јевтиноћом. Зато пропада у варошима па чак и по селима домаћа производња платна, ћилимова и т. д., фабрика производи боље и јевтиније. Фабрична – индустријска – производња уопште гуши све занате с којима дође у судар. Тако је било у Енглеској, кад су почели у фабрици да преду и ткају парном машином; пропало је тада иљадама радничких фамилија у највећој сиротињи. На срамоту српских књижевника, ми знамо боље историју наших царева и краљева но историју наших заната, па и ово што знамо из новијег доба, то је све из личног посматрања у нашој најближој околини. Из мог личног посматрања видео сам како су у Србији пропали – управо уништени и збрисани са лица земље читаве гране заната и народне индустрије као: табаци (што чине коже), ткачи платна, мутавције (што ткају од козје вуне: покровце, џакове и др.) и други. Сви су они уништени страном индустријом.

Развитак индустријалног, фабричног произвођења, *главни* је, *природни* и *неизбежни* узрок пропадању заната.

б.) Има заната, који по самој својој струци немогу потпуно да се замену фабричном производњом као: кројачи, обућари, столари, ковачи и т. д. Очеvidно сваки оће калуг за *своја* леђа, ципелу за *своју* ногу, сто за *своју* потребу, браву за *своја* врата те с тога ови се предмети већном *наручују* код занатлије према оделитој потреби и укусу појединаца. Али и ови занати падају у конкуренцији са великим радијоницама, где је нагомилан велики капитал, и где је радна снага уређена као што ваља. У великим радијоницама као и у фабрикама сви су услови скупљени, којима уопште велико газдинство обара мало а имено:

1.) Кад је много радника скупљено на једном месту ту се уштеди у згради, осветлењу, ложењу па и у алатима.

2.) Ту је рад подељен, па сваки радник ради само један део посла, па се ту ништа недангуби.

3.) Што се сва средства за производњу а нарочито материјали за прерађевину купују у великом размеру – „из прве руке“ – а сваки занатлија зна шта то значи.

4.) Што се пак у великом газдинству могу применити најсавршенији алати и најсавршенији начин производње и што се сваки нов проналазак може одма употребити, што у малом газдинству није никако могуће.

Покрај свију ових недостатак малог газдинства, долази још и конкуренција малих занатлија између себе, која их све обара.

Нагомилавање капитала у рукама појединаца, међусобна конкуренција занатлија, превага *великог газдинства* над малим то је други *главни*, *природни* и *неизбежни* узрок пропасти наших занатлија.

Природном развитку неможе се нико противити. Ми ваља само да изучимо овај развитак, па да се користимо овом поуком. Ако фабрична производња и велико газдинство морају одржати победу над занатима и малим газдинством, онда само може бити питање: како да се помогну наше занатлије у овом *прелазном стању* и на који начин да се занатлијско, мало газдинство преобрати у фабрично-индустријално велико газдинство.

Из самог састава и начина радње занатлијске задруге, види се, да ту није сваћен основни узрок са чега занати пропадају.

По данашњем сватању свог задатка занатлијска задруга прво је основала један завод за узајамни кредит са умереним процентом. Ово је средство врло добро, али је врло слабо. Занатлија остаје усамљен, нема никаквих средстава да увелича производност свога рада, нити да се сачува од притиска страних капитала, нити од стране и домаће конкуренције.

Од свију оних користи, што их има велико газдинство над малим има само један услов, који би се могао постићи при оделитој радњи занатлијској, која је сада уопште распрострањена. То је средство да све занатлије једне сорте ступе у задругу за набављање *материјала за прерађевину из заједничког дућана*, при том би сваки могао радити за себе, само би имао асне у толико, што би из заједничког дућана могао куповати јевтиније и уобште на повољније услове но од приватног трговца. Па баш и они, који непосредно из фабрика добијају своје материјале, имали би користи од оваке задруге, јер познато је сваком занатлији да се са већим капиталом уопште може набавити све јевтиније но са мањим.

За подизање овакових задруга био је предлог на првој занатлијској скупштини од брата Саве Лазића из Вуковара. Тај предлог гласи: „Да што више уштедити можемо како у кућевном тако и у занатлијском трошку, предлажем: из први руку по фабричној цени узимати сав годишњи прорачун: 1. у занату: чоје и поставе, конаца, ибришима, бега, коже и т. д. 2. у кући: брашна, масти, вина, пасуља, сочива, кромпира, лука и све друге потребне ствари. По што у задрузи купимо, по то после да поделимо“ (4. тачка предлога).

По овоме предлогу жели се, да занатлије неподигу само поједина стоваришта за поједине занате, већ да задруга Срба занатлија својом заједничком касом оснује опште стовариште, за

све занате (разуме се за које је могуће основати заједничко стовариште), а у исто време, да занатлијска задруга буде као нека *дружина за појрошњу*, где би сваки уштедио при куповини првих потреба за живот.

И овај предлог врло је добар, а при већој заузетости могао би се остварити ако не баш на све чланове занатлијске задруге, а оно бар за поједина одељења. Али и овде је тек један услов добијен, који може имати велико газдинство (да нерачунам „дружину за потрошњу“, коју могу оснивати и не занатлије). Ми смо већ казали да се развитак заната у томе састоји, да се све више приближују *фабричном начину* производње. За то сваки капиталиста, ма он незнао заната, може да потуче све оделите занатлије, једино тиме што је у стању да подигне и уреди велику радијоницу, у којој има све оне добити, што смо их споменули за фабричну производњу под 1, 2, 3 и 4. Он је у стању да плаћа толико својим радницима, колико неможе ниједан мали занатлијски мајстор. На тај начин он одвуче све боље раднике у своју радијоницу и пошто је добротом и јевтиноћом своих производа утукао своје конкуренте, он је у власти да и својим радницима одређује цене по вољи и да их дави. Ја сам имао прилике да видим овака шпекулантска предузећа.

Из свега што смо казали, види се јасно, да је прави пут да наши занати, а с њима и наше занатлије подигну: оснивање произвођачких задруга – где би се занатлије једне струке сјединиле да раде заједнички у једној радијоници. У оваким радијоницама добијају се користи, што их има велика фабрична производња, с том разликом, што те користи неужива један капиталиста, већ сви чланови задруге. Осим тога ово је прави пут да наше занатлије свој ручни рад замену фабричним машинским радом у свим занатима где је то могуће. У историји заната у Европи види се често да су се из занатлијских радијоница заиста подизале големе фабрике. Н. пр. код заната: столарског, ковачког, коларског и других. А често су се више таквих заната спајали у једну радијоницу. Тако су н. пр. у Београду основали заједничку радијоницу „столари и бравари“ а тако исто „колари, ковачи и сарачи (сатлери)“.⁴⁸ Ништа није лакше но у овим радијоницама тако поделити посао да се поједини послови израђују помоћу машина и парне снаге, па само да се у једној радијоници склапају н. пр. готови ормани, врата, прозори, патоси, кола, каруце и т.д.

Овако организоване занатлијске задруге имају још јачи и тврђи основ да подигну задруге за кредит и штедњу, за набављање сировина и предмета за потрошњу, за узајамно помагање и обавештавање.

Задруге за заједничку производњу најважније су и најсавршеније од свију задруга радничких, али зато је најтеже њих

организовати да буду дуготрајне и да им рад буде успешан. Нарочито овде се од чланова тражи највећа увиђавност и поштење.

Из мог малог искуства, што сам га добио проматрањем наших дружина занатлијских у Београду могу вам указати на две главне тегобе, као најважније, које се јављају код тих дружина:

а) У сваком занату има различитих послова, које често ни један оделити мајстор не ради сам, а у задрузи управо било би будаласто, кад се ти послови неби поделили. Н. пр. код кројача и обућара има примање наруџбине, мерење и кројење, радња штепера на машини, радња шивача, а ако је радијоница велика долази још и радња касира и магацијонара и т. д. Међу овим радовима вазда се неки сматрају као одличнији и дају се онима који су најспособнији. Ово често изазивље завист и спор код занатлија. Нарочито кад у дружину дође више мајстора, који су дуго времена радили са калфама и шегртима. Они су већ навикли да се занимају примањем муштерија, кројењем и другим више умним пословима, а шивење остављају млађима. Разуме се у радијоници кројачкој или обућарској треба највише шивача, због тога бива спор међу мајсторима око оних „виших“ места. У занатима као што су столарски, ковачки и други оваки случајеви недолазе, али и код њих мора бити један, који прима наруџбине, мора бити касира, а можда и магацијонара. Дакле свакојако морају бити послови различити по каквоћи у свакој занатлијској задрузи, од куда поничу судари при деобни и распореду послова и дужности. Но ма колико да су ове тегобе велике, оне се могу савладати и избећи, само кад чланови тачно увиђају своје интересе. Ваља вазда имати на уму да је за све појединце, као и за целу дружину најкорисније, да свако место у дружини буде заузето оним чланом, који је за то место најспособнији. Тога се правила ваља увек држати при подели посла међу члановима. Разуме се па се ова подела врши договором на општем скупу.

б) Друга је главна тегоба: плата за рад члановима. У једном истом послу многи чланови раде не једнако: неки за исто време раде више – неки мање, неки раде боље – неки лошије. Осим тога различити чланови раде различите послове. Како ће се н. пр. упоређивати рад кројача или штепера са радом шивача? У дружинама које сам посматрао удешавали су плаћање на разне начине. Из прва су већином одређивали свима члановима једнаку плату. Ово заиста најпаветније и најпотпуније одговара *начелима задруге*. Ако сваки члан заиста ради по својој савести и свом својом снагом у користи дружине и ако тачно врши посао за који је одређен, онда је он појединачно испунио услове, који се закључују од једног члана задруге. Он треба да буде награђен као год и сваки

друџи задругар. Ако је члан неки способнији од другога, па са *истиом* усрдношћу може више да користи дружини, то је већ његова награда, што је од природе награђен. Сваки члан треба да има поглавито у виду: *да главна добити дружине зависи од комбинације и поделе рада у великој радијоници*. Ако такав даровит члан у дружини зарађује више но што је могао да заради док је сам за себе радио (у противном случају није му дружина ни потребна) онда је већ његова сопствена корист, да се дружина и дружинска производња што већма усаврши. Зато он неваља да се служи својом природном превагом над другим члановима, која може само да произведе завист и раздор код чланова и да дружину упропасти. У поменутим дружинама, као што рекох, било је тако у почетку и докле се сложено радило дотле је добро ишло. Али доцније неки су почели да сматрају себе као неке чиновнике, а дружинску касу као неки фонд, који је буџетом одређен, па су мислили да се плата може добијати, а да се и неради. А заборавили су да је та каса производ њиовог заједничког рада. Отуда су настали дефицити и раздори. Вреднији су зактевали да се плаћа „на парче“, али ту су остајали они који су заузимали она управничка места, којима се морала издавати стална плата. Употребљене су разне полутанске мере, али није ништа помогло и кројачка и обућарска дружина *пагоине* са свог унутрашњег раздора чим су оставили сложни рад и први начин награде. Зато је по мом сватању најбољи начин: једнака награда. Зато за осигурање од лењости и непажње ваља одредити накнаду, коју сваки члан мора платити друштву, ако је са лењости или непажње дружину оштетио својим нерадом или рђавим радом. Уз то разуме се дружина мора добро да рачуна, шта један члан може да изради и шта ваља да изради за *извесно* време. За награду вредних, ваља опет одредити, да сваки члан може радити *ван* оног времена, што је одређено за посао дружински и да му се за тај посао *одделило* плаћа по уобичајеној цени, као што је то усвојено у столарско-браварској дружини у Београду.

Поштењем, увиђавношћу и издржљивошћу чланова могу се савладати све тежобе, које би се у произвођачким задругама показале, као што се то посведочило код неких задруга у Европи па и код нашег народа.

Главни задатак Срба занатлија био би дакле: да организира произвођачке задруге из свију струка заната, да сједини поједине задруге за набављање сировина и предмета за потрошњу; да организира кредит занатлијски, где год је могуће да преобраћа занатлијске радијонице у фабрике и на тај начин да се код нас одпочне индустријска производња здруженом радном снагом.

Ово последње треба да је целъ занатлијске задруге. Разуме се то може бити кад се наше, поједине занатлијске задруге оснаже и

знањем и капиталом. За набавку капитала ваља обртничке капитале све више увлачити у индустријалну производњу. То мора доћи и по себи јер ће све више обртнички капитал остајати слободан (без употребе у трговини) у колико се занатлије буду више удруживали да набављају сировине и предмете за потрошњу из прве руке. Но у овој тачци радња дружине занатлијске сутиче се са радњом друштва за радиност, за то ћемо само да промотримо још радњу занатлијске задруге у погледу на образовање занатлија.

Задруга Срба занатлија при своме склапању нарочито је имала у виду образовање занатлија. Но овде се може разумети троје: 1) образовање занатлија у њиховом занату; усавршавање самих заната, који код нас постоје и увођење нових проналазака у алатима и начину производње. 2) образовање самих занатлија у том смислу да они буду образовани као људи и грађани и 3) образовање радника у оним занатима, који код нас постоје, а који су нам потребни све више, да нас у тим занатима странци непоплаве, као што су већ започели.

Од свију ових тачака управо само 1) тачка спада непосредно у круг радње занатлија, и они су обвезани и они су најбоље у стању да се сами за своје образовање у том правцу старају. Али они се могу образовати у својој струци тек онда, кад се здруже у произвођачке задруге. Тек у великим радијоницама може се применити сваки нов проналазак, велика радијоница може се користити свима пијацама и путовима којима се најјевтинији и најбољи материјали добијају и т.д. и онда сваки занатлија има интереса да прати проналазке и у онцие да се изображава у својој струци. Осим тога у великим радијоницама најбоље се може устројити образовање омладине која се баш спрема за извесне занате. Тако је столарско-браварска задруга у Београду у први мах основала приватну школу за своје шегрте где су могли добити сва знања, која су им нужна за њов рд, али се на жалост та школа морала затворити, јер у Србији немогу постојати приватне школе без одобрења министра просвете.

Образовање опште спада у дужност занатлијских дружина у толико, у колико је сваки човек обвезан да се по могућству сам изобрази, а дружина и у томе има више средстава но поједини грађани. Али опште образовање, као год и образовање у оним занатима, којих код нас нема, то је *општиа, народна потреба и општиа народна обвеза*. Саме занатлије ту могу врло мало да учине; али они ваља на томе да раде у свези са осталим својим суграђанима. То се образовање може дати народу: школама за опште технично-индустријално образовање, новинама, књигама, јавним предавањима и радијоницама за углед, а за то се ништу

укупна народна средства. Но ту се опет рад занатлијске задруге сутиче са кругом радње дружине за радиност. Остаје нам да о овој дружини кажемо неколико речи.

Из овога што сам до сада говорио, већ је у главном обележен круг радње дружине за радиност. По њеним штатутима њен је задатак да ради на унапређење целокупне радиности код нашег народа: земљорадње, заната (сигурно се овде разуме и индустрија) и обртништва.

Све ове гране радње стоје у тесној свези. Оне се немогу једна без друге подићи и усавршити, а за све њи постоји само један пут за усавршавање а то је: оснивање произвођачких задруга у свима гранама производње, подизање индустрије удруженим радом и капиталом и уношењем обртничког капитала у индустријална предузећа; умањивањем обртничке конкуренције, удруживањем и ширењем стручног, *радничког* знања код нашег народа.

За ту цел друштво радиности ваља да има своје органе у свима српским крајевима, да проучи све услове наше производње у свима њеним гранама – да води статистику рада – да изучи сва средства којима наш народ располаже за подизање привреде и да покаже начине како ваља да се та средства најкорисније употребе. Ово ваља да изазивље код нас оснивање задруга свију врста и оснивање радничких школа, обраћајући се вазда онима који су кадри да то изврше – били то приватна лица, општине, жупаније или сабори. Једном речи друштво за радиност замењивало би у оностраном Српству *министарство рада*. Осим тога друштво за радиност треба да има свој лист где ће износити на јавност све резултате свога изучавања, своје предлоге или израђене пројекте (где је то потребно) за организацију рада и усавршавање радиности и тиме ће обавештавати све привреднике о развиту и усавршавању њихове струке рада било код нас или код страног света. (Ако би која засебна дружина била тако јака да ову потребу може сама подмиривати, онда то ваља оставити њој.) У опште друштво за радиност ваља да је живчана (нервна) система у телу наше Радиности, а минифи, кости и остали делови тела ваља да су остале задруге у свима гранама рада

Застава, бр. 18 и 19, од 11. и 13. II 1872.

ПОЛИТИЧНИ ПРЕГЛЕД.

У Новом Саду била је демонстрација против арх. Анђелија, кога је још с некима председник угарског министарства Лоњација звао на конференцију поради потврђења одлука српског сабора у Карловцима, па је удурисавао с њима нешто против сабора и народне странке. Отуда је произашла та демонстрација – која се, истину рећи, не слаже са духом парламентарне борбе народне странке, јер су нека лица као коловође позатварани. Кажу да је се том приликом викало против цара, владе и државе и архимандрита Анђелија коме је најпре „Змај“ онако дивно „отпевао тропар“ и тад се растурила та песма.⁴⁹ Ми се радујемо томе, јер видимо покрет у народу који неће да зна само за развратну парламентарну борбу. То је добар знак.

У берлинској скупштини кнез Бизмарк одиграо је ваљано приликом дебате о предлогу „да школе дођу под надзор државни“. Претио је (као бајаги) да ће оставити службу ако се не прими предлог. Клерикали су опет тражили да школа подпадне под цркву и били су против предлога и сутра дан одма петнаесторица присташе уз Бизмарка и тако редом и предлог доби већину. Победио либерализам. О како то је лепо. Била апсолутна црква под руком папином, била апсолутна држава под управом Виљемовом и Бизмарковом, све једно, попови ништа не губе, интереси њихови са апсолутном државом су солидарни. Борба између Клерикала и Бизмарка привидна је, нити су клерикали били против Бизмарка нити га ранили, нити он њих, то је „бој богова који никад један другог не ране“ као што вели „Либерте“.⁵⁰ Практична је страна овог предлога та, што школе од сад неће бити под општинском управом но под државном. Бизмарк је паметан државник, научити народ средством школа, покорности и премудрости а с друге стране сигуран, јер је обукао Прусе у мундире па им заповеда.

У Шпанији као што је познато дошло је министарство у неприлику због предлога против интернационале, и престо је Амадеов заљуљан. Министарство је пало. У земљи су узавреле све партије и сви су изгледи да није далеко час револуције, само не

„ђенералске“ као што су оно ђенерали збацили Изабелу па до-вукли у земљу Амадеа. – У Португалији влада је поднела предлог да се смањи пореза, али не што је дарежљиве руке, већ што сељаци португалски гомилама беже у Америку, немајући у својој земљи шта радити ни шта зарадити. Ко ће онда издржавати државу кад се смањи број простих и глупих сељака.⁵¹ То је врло незнатно средство да се олакша народу кад петина земље стоји необрађена због лењости капиталиста, а више од половине је у рукама њиовим.

– У Индији је погинуо вице краљ. Веле да је тај зликовац неки осуђеник. Занимљиво је то, као што вели један инглизки лист, да је на потраживање суда издала општина, одакле је зликовац, уверење да је рђавог владања а полиција, да је осуђиван и казњен. – Најзад у Персији је укинута *смртна казн[а]*, док се у цивилизованој Европи на многим местима задржава још као крајње и „спасоносно“ средство за одржавање „слободе с редом“.

Рагник, бр. 18, од 16. II 1872.

Јован Јовановић Змај (1833-1904), најистакнутији песник романтизма у Срба

ЗБЛИЖЕЊЕ НАЧЕЛНИХ ПАРТИЈА.

„Самосталне личности састају се с тврдом намером да уступе од свог усвојеног гледишта и од чести од свог уобичајеног рада, само да би њихова најприснија, најоснованија начела задобила победу... Они испитују своја начела и свој рад: да ли је то заиста нераздвојно скопчано са језгром мога уверења и моје цели; да ли се ја могу одрећи од овог делића мог мишљења, не газећи своје достојанство, не жртвујући свим што ми је свето? Па баш ако се ради о победи мојих начела, да неће победити само *назив* мојих начела, а под тим називима да ли се не скрива нешто тако ниско, тако осакаћено, да ја у њима не би ни познао моја начела? Лица, која се састају за општу радњу, могу организовати силну енергичну партију тек пошто су потпуно свесни *докле* могу ићи у *успуту* а где почиње *издајство* начела. Ако се они састају с тврдом намером да неуступе један другом ни јоте, тада немају потребе ни да се састају. За њих не постоји општа ствар. Свака од њих оће да употреби другога само као оруђе својих мисли, са свим што је у њима суштаствено и случајно. *Но то није покушај да се партија организује, то је покушај да један другога обрађи у морално ројство...* Но и ако је цепање шкодљиво и ако је уступање у *спорносцима* нужно и ако су људи дужни да се покоре „општој ствари“, опет је толико исто штетно уступање у *језбри уверења*. Сваки је радник обвезан да остане уман створ а не оруђе туђе мисли. Ко уступа језгру свог уверења, тај нема никаквог уверења. Он не служи ствари коју је сватио и за којом тежи, већ бесмисленој речи, празном звуку. Разуме се, победа је немогућна без чврстог савеза, без јединства у радњи. Разуме се, победу жели сваки борац. Но победа *сама по себи* не може бити цель мислиоца. Победа мора имати неког унутарњег смисла. Важно је не *ко* је победио; већ *шта* је победио. Важно је начело, које је одржало победу. Ако ли је начело од уступања изгубило свој садржај, тада цела партија нема смисла, она нема никакве „опште ствари“, цела је распра само око владавине ове или оне личности. Тада се партија бораца за истину ни мало не разликује од оних назадњака, који бране

постојеће стање, против кога устају борци за истину. На њиховој застави написане су речи, које су пекада значиле истину и правичност, али сад ништа не значе. Иљаду пута повтораваће они те звучне речи; и повероваће им омладина која у те речи полаже све своје сватање, своју душу и свој живот. И разувериће се она у својим вођама и својој застави. И згазиће у благо издајници јучерању светињу. И смејаће назадњаци ту заставу коју су оскрнавили они, који су је носили. И велике бесмртне речи чекаће нове људе, који ће им повратити смисао и остварити их у живот. *А ствара партија која је све жртвовала зарад победе може бити неће ни победити, а свакојачо окамениће се на једном месту без икакве садржине.*“

С овим речима једног филозофа социјалисте и револуционара започињемо говор о нашим начелним партијама. На то нас је побудио чланак: „Наше новине“ што га донесе „Млада Србадија“ у 2 бр. У том чланку учињен је један „комплимент“ „Раднику“ који ваља да се објасни, иначе може учинити забуну код наших пријатеља и читалаца. Ту се вели у главном како је „Радник“ у први мах „хтео да захтева радничку државу“ у којој ће држава нарочито уређивати и ујамчавати рад и капитал... и тек са таким унутрашњим развитком могла би се покренути борба за ослобођење целокупног народа. Али пошто је „Радник“ ступио на политично бојиште, он се је ослободио од својих погрешних назора у погледу на „Србију“ и борбу „народне партије“ у Аустро-Угарској; увидео је да српски народ не може чекати на образовање радничке државе, па шта више да се тај програм не може ни изнети и на послетку „видео је да се нема кад чекати наше унутрашње препорођење у борби против туђинаца, но да ћемо ми све горе препреке имати што већма оклевали будемо“. „Овака увиђавност, вели се даље, *служи на част* „Раднику“. Она је учинила те напредна самостална странка у Србији, која је почетком лањске године била растројена, већ при свршетку године јавила се золижена у начелима и тежњама својим, тако да су већ састале се жеље са свију страна, како би се на једном великом свакидањем листу сакучила сва самостална напредна снага политична у Србији, да се прикупе уједно радници обустављене „Србије“, „Говорнице“ и данашњег „Радника“, те да чврсто стану на браник за *слободу и напредак* против *сваког ситничарства, људи, предрасуда, незналиштва и лениности*.“

Дакле увиђавност „Радника“ учинила је те се је „самостална“ „напредна“ (без имена) партија у Србији зближила у начелима и тежњама! То је бога ми врло лепо од њега. Али зар ми не би могли са своје стране учинити овакав комплимент „Мл. Србадији“: „Мл. Србадија“ под новим уредништвом објавила је да је њена застava

високо уздигнута над свима партијама. Доследно томе ваљало би да она не захтева *никакив* политичан облик српске државе, већ да остави свакоме на вољу нека препоручује народу кака му драго политична начела. Али од првог тренутка „Мл. Србадија“ увидела је да је то немогуће, па је усвојила чисто либерална начела. Доцније увидела је да и начела „социјално-демократска“ нису тако претерана и неостварљива, као што су се чинила у први мах. Нарочито увидела је да „Радник“, „израз социјално-демократске струје“ не ствара код нас неки фантастични „раднички сталеж“, као што су неки либералци хтели да преставе, нити оће да остварује утопије; напротив, да се његова начела управо тичу нашег друштвеног стања, па шта више да нису противна ни нашем политичном ослобођењу, што је главна тежња „Мл. Србадије“. Ова увиђавност служи на част „Мл. Србадији“ и т.д.

Је ли те – то би било само детињасто задиркивање? И ми тако мислимо. А цель: „зближења начелних партија“ у ово време врло је важна. Она заслужује озбиљнијег разговора.

Ми мислимо бар да је „Мл. Србадија“ имала такву цель пред очима, кад је изнела на јавност жеље које су се састале „са свих страна“ да се сједине радници обустављене „Србије“, „Говорнице“ и данашњег „Радника“ око једног свакидашњег политичног листа, управо, у једну политичну партију.

Нама нису познате ове жеље, али вероваћемо на реч „Мл. Србадије“ да оне заиста постоје. Но ако сви ти, који су те жеље изјавили, сватају основ зближења онако, као што је изложен у „Мл. Србадији“ то морамо казати, да нису сватили у чему је разлика између различитих органа „самосталне“ и „напредне“ странке и у чему се они слажу или бар могу да се сложе. Бар што се „Радника“ тиче они нису ни у колико сватили његов одношај према другим начелним партијама.

У сваком народу има питања, која су на „дневном реду“, која сам историјски процес народног живота ставља на решавања. У таквом решавању сваки поштен грађанин морално је обвезан да учествује у борби. У таквим питањима, где се види напред како је решење *могуће* често се зближавају моментално и најудаљеније партије, да одрже превагу на ову или ону страну. Разуме се да свака напреднија партија најрадије ступа у савез са оном партијом која је по начелима најближа. Али у таквом савезу она уступа само оно што не потиरे њена начела и њено уверење.

Да се сложе различите партије у неком оделитом питању, ваља дакле да су најпре на чисто шта оће свака од њих да постигне и шта желе друге партије. Код „Мл. Србадије“ то је већ свршена ствар: „Радник“ је хтео неки програм али га је напустио, па је дошао на оно земљиште на коме је стојала „Србија“ и у опште

партија, којој је главна цель била „борба за народност“.⁵² Зближење је дакле фактично извршено, само га ваља објавити у лицу једног заједничког органа. –

Да би доказала ово „Мл. Србадија“ створила је по својој вољи и начела „Радника“ и његов програм и одношаје спрема других партија и његово „покајаније“.

Ово време и стање наше штампе није ни најмање удесно за пречишћавање партајских рачуна. Али опет ми не можемо допустити да се наша радња претставља у изврнутом облику. А за зближење начелних партија, потребна је пре свега искреност и истина, а тих нема у поменутом чланку „Мл. Србадије“ бар у колико се тиче „Радника“.

Пре свега „Радник“ није био противан „Србији“ што она није изнела цео програм будуће српске државе па онда говорила о борби за ослобођење. „Радник“ није могао то радити, јер је почео излазити неколико месеци доцније, пошто је „Србија“ престала. Ово је прва неистина и прва неискреност „Мл. Србадије“. Под том борбом „Радника“ сигурно се разуме „радикални“ или социјално-демократски нападај против либерализма, који се тек посредно тичао „Србије“, а јавно се у журналистички код браће преко. Али прво: ти нападаји нису ни допрли до српске публике, па с тога нису ни могли поткопати морални кредит „Србији“; а друго: ти нападаји баш су поглавито чињени онда, кад је „Србија“ почела да брани *нека начела и неки облик српске државе*, с којом се ни либералне а камо ли радикална и социјално-демократска начела не слажу. Дакле нису нападаји дошли с тога што „Србија“ није изнела облик будуће српске државе, већ на против с тога што је *изнела рђав облик*.

Тако исто није истина да је „Радник“ био противан „јуначким народним борцима у Аустро-Угарској“ *зашто није излазе у борбу за народност своју, па тиме отуђују сељака маџарског*. „Радник“ је доказивао да начело народности само по себи није противно *никаким* политичним и друштвеним начелима, али да се баш с тога тим начелом може покривати и напредњачка и назадњачка тежња. Доказивано је пађе да то начело употребљавају људи, који оће да владају и господују, па њиме подпирјују мржњу једног народа против другог, *мржњу расе*, која је достојна само дивљака: а истим начелом служе се и они, који оће да народу залобију бољи темељ за напредни развитак. Према томе „Радник“ је сматрао то начело као нешто *сборедно* а главно је оно каква се начела и какве установе препоручују народу под заставом „народности“. Јер на послетку сама народност осигурава се народу тиме, што му се ујамчавају нека права и установе као просвета, штампа, слободна општинска и лична или државна независност. Дакле сваки

онај који се бори по називу за „народност“ у ствари се бори да створи неки друштвени и политички склоп. Ми смо дакле просто узели оно што је главно у питању народности, или управо: *истио у себи већ садржи решење ишћања народности*. Овако сватајући начело народности, ми смо доказивали да нема узрока противности између српског народа и других народа у Угарској и да сва мржња између раса долази отуда, што се питање народности није изнело у *правом најпредњачком облику*. Кад би се овако ставило питање народности у Аустро-Угарској и кад би се на *томе радило десеттак година*, ми можемо смело рећи, да питање народности у Аустро-Угарској неби постојало, као год што не постоји ни у Швајцарској ни у Америци. Ми дакле нисмо били противни јуначким борцима народним за то, што се они боре за народност, *већ за то и у толико само*, у колико је та борба била вођена на *лажном основу и можда послужити назадњачким жељама*.

Али вели „Мл. Србадија“, „Радник“ је увидео „да борба за народност у Аустро-Угарској управо је борба за личну, општинску и окружну слободу“. „Радник“ то није увидео онде где то не постоји, а онде где је борба за народност са таквом тежњом ту је „Радник“ није никада *ни превиђао*. На прилику то се може рећи за српску народну странку у Угарској, али не с тога, што се већ у начелу „народности“ садржи слобода личности, и т.д. већ с тога, што су тамо борци за народност у *истио време* људи најпредних начела. Али то не бива свуда у Аустрији. Ми смо већ говорили у „Раднику“ како се браћа Чеси, Хрвати и Пољаци у име народности мире и са *поповицином и са спахијама*, а у последње време браћа Хрвати најочитије признаше да би они жртвовали начелно окружну и општинску слободу, само да задобију хрватску државу т. ј. да осигурају народност. А нема сумње да би они још много даље жртве учинили цезаризму, кад би им оно помогао да н. пр. задобију Босну и Крајину у *хрватску државу*, као што су заиста и водили преговоре 1868 г.

Па ни сами народњаци у Србији и Аустро-Угарској или тачније да речем у бив. „Србији“ и „Застави“, у самој ствари не сматрају начело народности за врховно начело, коме је цела радња подчињена. Кад народњацима неби било стало до њихових политичких и друштвених начела већ би само хтели да осигурају „српску народност“, зар неби било најпрактичније ставити на својој застави „српско јединство под круном Франца-Јосифа императора аустријског“. Нема сумње да би његово императорско величанство оберучке дочепало овакав мастан залагај, па би се сигурно сагласно да се у „српску државу“ стопи и оно мало Хрвата, као год што би и њима дозволио да прогутају Србе у Босни и

Крајини, ако само могу. Па зашто не раде народњаци оно што је за српско јединство и осигурање српске народности најпрече? Не знамо какве би разлоге они могли навести против тога, али ми мислимо да је главни разлог: њихова политична начела, која ће се по њиховом сватању пре остварити у оделитој српској држави но у Аустро-Угарској монархији. Барем српска народна странка у Угарској кад год су њена политична начела долазила у судар са начелима, која су владала у Србији, волела је да жртвује потпору, коју би могла имати у Србији у својој борби за народност и да стане између две ватре – између српске и мађарске владе, но да се одрече опозиције према српској влади. А то није доследно за партију, којој је начело народности више свега. У томе су Хрвати и Чеси доследнији што жртвују сва најпредњачка начела.

Питање о народности код нас је дакле само питање о условима за слободни развитак личности. Кад је то постигнуто, онда је решено питање о народности. Сад је само питање практике: који је пут најпречи да се задобију први услови за слободан развитак личности. Н. пр. у Аустро-Угарској у данашњим околностима: да ли је практичније борити се за јединство државно и унутарње реформе или раскомадати ту државу, па у оделитим државама, које се на место ње подигну, продужити борбу за унутарње реформе? На ово питање може се различито одговорити са практичног гледишта али питање о Турској сасвим је јасно: може ли се извршити каква год реформа у животу српског народа под Турцима? Ту нико неће ни тренутка посумњати с одговором: *не може*. Ту дакле сваки, био он потпуни космополита или крајњи бранилац начела народности, мора бити на чисто, да никакво своје начело не може ни изрећи а камо ли остварити, док се не уништи турска држава, а на место њено не подигну народне државе. Према томе савез с радницима или у опште радикалним партијама других народности и савез са различитим партијама у српском народу, то је за сваку партију, питање партијске политике а не начелно питање.

То је гледиште „Радника“ на начело народности и на остварење политичких и друштвених начела, што их је он развијао од свог постанка. Овде има много тачака, у којима се могу сложити партије не само либералне „Србије“ и „Говорнице“ но и партије свим назадњачке, али нам је врло чудно да „Мл. Србадија“ не увиђа и разлику између начела „Радникових“ и начела либералне партије; а још чудније што у нашем гледишту на српско ослобођење открива неку измену „првобитног“ програма „Радниковог“.

„Радник“ је до душе казао у своме програму да он оће да иде „слободом до јединства“, али је у самом програму тачно разјаш-

њен смисао те реченице. Из самог програма види се најјасније, да „Радник“ није никако замишљао да најпре у Србији створи „радничку државу“, „која ни у самој Француској земљи „идеја“ није могла да се уреди ни да се одржи“*, па тек с таким унутрашњим уређењем да се отпочне борба за ослобођење целокупног народа. А то би било са свим бесмислено. Животна питања народа износе се на решавање самим потребама народа, а не комбинацијама, које ничу у главама појединаца. Нико не може прописати ред, којим се морају решавати народна питања. Али сваки мислиоц и јаван радник мора имати своје уверење и своје гледиште на свако дневно питање, које пред њим искрсне. „Радник“ је изнео на јавност своје уверење, показао је са свим јасно шта зактева од будуће српске државе и ако није могао да изнесе облик те државе, изнео је општа, научна начела, која ваља да су јој основ и која он тежи да оствари.

Савршенији државни и друштвени облик стварају само савршенији људи – људи, који разумније сватају своје користи и јаче осећају узајамну потребу друштвености. Пре но што никну такви људи, ваља посејати идеје. „Радник“ је почео свој посао од почетка и тераће га до краја докле год може. У сваком оделитом питању, које живот народни ставља пред мислиоца, зактева се да *он пошитоу разуме своју крајњу мету*. Тек онда може он решити оће ли да се то питање реши у овом или оном правцу. Различити органи с тога и постоје, што различите начеле партије имају у сваком питању своје начелно гледиште. У појединим питањима различите партије могу се зближити, кад неку тачку сматрају као пролаз свом даљем раду, као што је н. пр. код нас ослобођење народа у Турској и Аустро-Угарској. Зарад начелне разлике одрицати савез у раду, у неком оделитом питању, где је тај савез *могућан*, то би значило жртвовати општу ствар свом личном или партијском самољубљу. Али опет зарад јединства у оделитом питању, жртвовати језгро свог уверења, значи уништити себе самог.

Ми нећемо да предпостављамо да је „Мл. Србадија“ пустила са каквом „задњом“ намером мисао о заједничком органу, али отворено кажемо да је у нашим очима такав журнал *ајсурдун* као год и свака тежња, да се подигне нека застава „тако високо“ да се под њом могу комотно шетати све партије. То би значило место одређених начела ставити само називе начела „слобода“ и „напредак“ а под тим називима борба против „сваког ситничарства, ђуди, предрасуда, незналаштва и лењости“ изгубила би смисао јер небн

имала цели. Тако су радиле „старе партије“ па су тако и прошле. „Радник“ неће да сипа ново вино у старе машине. Зближење разних начелних партија може се огледати у оделитом раду само у толико у *колико њихов оделити рад тежи једној макар и привременој цели*. Даље не.

Радник, бр. 19 и 20, од 18. и 20. II 1872.

* Узгред буди речено да „радничка држава“ ни у Француској није хтела да свакоме „ујамчава и уређује рад и капитал“ као што вели „Мл. Србадија“. О томе се може сваки уверити из штампаног пројекта за устав у „Раднику“. А још се мање могла таква држава прочитати у програму „Радника“.

БЕЛЕШКЕ ИЗ Н. САДА.⁵³

I.

Прави овејани Шумадинац,⁵⁴ који је научио да живи као миран и поштен грађанин да гледа мирно свој посао и да се покорава властима, чудновато се осећа кад пређе у суседну аустро-угарску земљу. Још ако је тај Шумадинац био тако срећан те је проживео дуже у Београду, посећавао тамошње кафане, надлагивао се при чаши пива са људима свију партија без разлике чина и занимања, тај ће Шумадинац одма чим пређе на земунску обалу – ако је либералац, помислити да је дошао у Америку, а ако је конзервативац, помислиће да је дошао у земљу, где влада потпуна *анархија*. Очевидно: нити вас сретне жандар, нити вам траже пасош, нити вас питају одакле идете, куда ћете и докле ће те се задржавати? Управо може човек проживети бог зна колико, а да не примети да у тој земљи има *властии и поретка*.

Ова тема била би врло удесна за неког фелџтонисту, који би имао времена, да упоређује законити поредак и анархију, која се примећује у два суседних државама, могао би се том приликом досетљиво подменути многоме „које чему“. Али ја немам ни мало дара за тај посао. А што је најглавније, мене не занима то упоређивање. Као прави Београђанин ја вољем кавански ваздух. Прија ми, па сам научио да проводим доста часова у кавани. У томе могу рећи да сам доста искусан. Познајем одма „каванску публику“ с тога ми је одма пало у очи у првој вароши аустријској до Србије, да у њеним каванама, нема оне измешане, политичне публике која се занима узајамним политичним надигравањем у београдским каванама. Овде ти живе чивути за себе, Немци за себе а Срби за себе. Ваља знати да су све оделите народности, оделите партије. Од Срба зна се опет где долази „народна партија“, а где „Туркосој“, и клерикалци. Људи разних партија не ће ни да се разговрају па ни да се виде са људима противне партије. Ово је за правог Шумадинца са свим необична појава. Ова необичност по-

стаје још необичнија, кад Шумадинац дође у Н. Сад средиште српске образованости у Аустро-Угарској. Ту је тек одвојена народна партија од партије противничке! Не само у кафани већ „свуда и на сваком месту“ у позоришту и на балу, у дружинама за „радиност“ и дружини занатлијској, у „Матици“ и свима одборима за разне цели, у магистрату и у приватном животу, свуда се зна присталица народне партије и њен противник. За једног Београђанина, коме је политика тако нужна за свакидањи живот, као со и леб, ово је прекрасан материјал за политична проматрања. С тога неће бити читаоцу ни мало чудновато, што сам се ја одма из каванске публике бацио на посматрање саме „народне партије“, која је тако обележена у јавном и приватном животу код овдашњег народа.

На први поглед посматраоцу пада у очи многобројност народне партије: она има чланове у свима сталежима народа: међу књижевницима и чиновницима, сељацима, трговцима, свештеницима и занатлијама. Њеп је ушлив одсудан свуда у јавном животу: у изборима за дијету и српски народни сабор, као и у изборима жупанских и општинских представништава. Управо њиови противници. Срби по народности, тако су слаби, да се као *српска партија* и не примећавају. У политичном животу они су само пришипетље Немцима и Мађарима, с њима они гласају при свима изборима политичним и обично пропадају. Њиов једини орган „Српски народ“ неби ни постојао, да га са стране неплаћају.

Може се коме учинити чудновато да је толика маса народа различита по своме образовању и по својим приватним и сталешким интересима, задахнута једним начелом, и да се за то начело бори свуда као *једна партија*. Али ваља знати да је то начело, – начело народности. То је борба против понемцавања и помађаривања, против наметања туђег језика, туђих власти и туђе културе. Ова је борба тако популарна код масе народа, јер је њена цель очевидна и свакоме се допада – то је: ослобођење од туђинштине. Запета од како се је започела јавна борба за српску народност у Аустро-Угарској, прогнати су туђи језици из српских образованих породица, прогната је тежња к аустро-мађарском аристократизму и бирократизму; оно што се некад сматрало као понос Србина овдашњег: „верност цару и краљу“⁵⁵ постало је стид и срам; аустријски „лаћман“ и његова виша браћа, некадашњи узор Српкињица, постао је убоги ђаво, коме је српска кућа затворена и многе друге победе задобио је српски елемент над туђинским. У тој борби сваки је обавезан да буде на страни *народа*. Људи различитог уверења у погледу на друштвени и политични строј народа, на школу и религију, слажу се у овом једном начелу: ваља бранити *српску народност*.

Ова ширина начела даје снагу народној партији нарочито у политичној борби против Мађара. При сваком избору за неко политично представништво, где је избор између Србина и странца – Срби су сви на страни Србина. Ко би гласао за странца тај је издајник и постаје „Туркос“, предмет општег презирања. Ту се често не гледа на остала начела представника, довољно је само да је он Србин. Али зато где год није јасно стављено питање између Српства и Не-Српства ту се одма у народној партији показује њен разнолики састав. То се показало при изборима за дијету у Сомбору и Вршцу, где избор није био између Србина и странца, већ између начелних партија *деснице* и *левице* мађарске; ту се је српска народна партија тако поцепала, да јој се управо није знало ни репа ни главе. Па и у стварима црквено-школским, које се расправљају на народном сабору у Карловцима, људи који у борби за народност против Мађара стоје заједно, ту су често противници.

Ова ширина начела за народност, која управо чини многобројност народне партије у оностраном српству, *сасињава* и *њену слабост*. Она је јака да се бори против туђинских потчињавања, али је слаба да створи и организује што стално у својој средини. Управо њена снага и њено јединство трајаће само донде докле траје њена борба с Мађарима. Чим би задобила победу, она би се морала поцепати и распасти. Па и данас, чим је реч о каквом унутарњем питању, где су задирнути разни приватни и сталешки интереси, где морају да изиђу на видик политична и друштвена начела, одма би се обелоданила лабавост њеног јединства. Него она зна добро ту своју слабу страну, па за то за овај мах оставља на страну сва унутарња питања, па само тражи да политичном организацијом, било у Аустро-Угарској било у некој новој српској држави, осигура српску народност.

Али и ова је њена борба врло тешка. И у тој борби она не може да истакне једно начело па застави своје политичне борбе, да око њега прикупи све своје чланове и *своје савезнике*. Савезнике прикупити под заставом једног начела – то је управо најтеже. Српски народ у Угарској поцепан је на две главне поле: једна има свој центар у Пешти, а друга у Загребу. Пешта је државно средиште Мађара, а Загреб је државно средиште Хрвата. Шта могу да раде Срби у таком положају? Изгледало би најприродније да смело истакну *једно начело народности*, да у име тога позову све народности у један главни центар: Пешту. Разуме се ово може бити само онда, ако се Загреб и држава Хрватска униште и ако сви становници троједне краљевине буду заступљени у Пешти, као прости грађани угарски. Ту би се онда могао поделити одсудан мегдан са велико-мађарским државницима: уништити мађарску централизовану управу, дати најширу самоуправу областима које би

се разграничиле, како становници њиови реше (по народностима или како му драго), уништити војену силу мађарску и управо створити једну савезну државу. То би било лепо, али ту одма велико-Хрвати, најјача данашња партија у Хрватској, постају непријатељи српске народности и савезници Мађара,⁵⁶ а Романи и Словаци у Угарској који управо састављају већину становништва, које је представљено у Пешти, врло су рђави савезници и били би врло рђави још за много година, док се код њих неби свест политична развила. А чекати дотле дуго је и опасно. С друге опет стране у краљевини Хрватској, док само војена граница буде у њој политично престављена на сабору, српска народност може добити већину. Привремени интереси народне партије зактевају дакле да помаже историјско право краљевине Хрватске, да се бори за начело народности, а да се не заклања за историјско право, кад јој је потребно.

И тако стоји српска народна партија, којој је главна снага начело народности, на једној тачци од које воде два пута. Она не може да иде ни једним, већ мора непрестано да ступа час једним час другим путем, па да се враћа увек на исто место одакле је започела.

Друкче би са свим било кад би за леђима њеним стојала снажна српска држава – тако веле обично прваци српске народне странке. Разуме се да би друкчије сасвим било, али шта би било? О томе овде нећемо да говоримо. Свакојачко онда начело народности и *политичка организација у свакидањем друшћивеном животињу* неби имали тако претежну улогу у овлаш српском народу, као што се сада примећава на сваком кораку. Но за обичног каванског политичара посматрања у првој белешци довољна су. Остало за други пут.⁵⁷

II.

Песма „Жижина“ архимандриту Анђелићу⁵⁸ „За срећан пут“ начинила је посла оцу архимандриту и властима мађарским. Она је одштампана из „Жиже“ у неколико стотина екземплара, те таким цвећем посуше пут изабраном владици, кад је излазио из цркве Ајмашке. Мађарске власти у Н. Саду т. ј. нови суд, који се по новом закону поставља „озго“, место пређашњих изабраних „магистрата“, узео је у заштиту увређеног архимандрита те је затворио три овдашња грађанина, који су хоја били „вође“ демонстрације. Суд је узео демонстрацију као „скрнављење религије“ и тиме је учинио управо медвеђу услугу и религији и њеном првом преставнику Анђелићу, чим се батином изнуђава поштовање религије и њених служитеља. Али осим тога, песма „Жижина“ је

управо бојна труба, која је огласила да се изнова почиње борба између поповске и народне партије, која се беше уталожила за неко време.

Дуго време трајала је борба између народа и поповштине (где су главне вође били калуђери) око народних фондова и манастирских имања, који су били управо у неограниченој власти црквених великаша. Ваља знати да народни фондови износе око три милијона форината а манастирска имања могу доносити до 250.000 фор. чиста доходка. Као што видите врло леп залог за браћу, која су се одрекла од света, па желе да умртве своју „плот“ зарад спасења душе и царства небесног. Напослетку народна партија одржа победу; патријар Маширевић свиште од муке кад виде да сав народ, *скоро све црквене ошци*, устадоше да отму своје народно имање из руку калуђера. Народни сабор донесе закључке да народ управља тим имањем преко једног одбора, кога сабор бира. А за сами сабор донесе нови изборни ред, како би ту вазда био народ у већини заступљен. Пређе је било: 25 посланика грађанског реда, 25 војничког а 25 свештеничког реда. Последњи сабор донесе закључак, да нема разлике између грађанског и војничког реда, већ да се просто бира 50 чланова световних и 25 из духовенства и то да све бира народ, а не као пређе, да бира само свештенике. Осим тога сабор је уредио приходе свештеника и калуђера одредив сталну плату, коју сваки има да прима, први од својих општина, а други од прихода манастирских, такође сабор је уредио основне школе и приходе учитељске, установио је школски одбор, који ће се старати о напредку школа. Али што је најважније – бар за ову белешку коју ја пишем – сабор је отргнуо из руку владика некадашњу спахијску власт над свештенством и црквеним имањем, па им је оставио редовне плате – чисту маленкост – владикама по 12.000 а митрополиту 24.000 фор.!!!

Људи, који су се *одрекли од свега* добијају толико за своје уживање сваки, колико је довољно за 4–5 *имућних* породица! Мора човек и неотице помислити како се страшно извратила хришћанска вера, од оног доба, кад је први пут поникла. У оно време, она је приповедала одрицање од свију телесних наслада, зарад љубави према Христу, сину божијем, који се „жртвовао“ за све људе и зарад насладе у царству небесном. Одушевљени том *вером*, присталице хришћанства трпели су најжешће муке, а његови проповедници остављали су све што је човеку мило и пријатно на земљи, одлазили су међу дивљаке и међу своје крвне непријатеље, проповедали своју веру и гинули мученичком смрћу!

Може се човек неслагати са неком идејом али сваки мора поштовати одушевљење и пожртвовање своје личности зарад среће других људи, па ма колико оно било на погрешном темељу. Али код данашњих српских, хришћанских проповедника и поглавара цркве у Аустро-Угарској као да *нема ни трага од хришћанске*

вере. Њих ништа не одушевљава да се *жртвују* за друге људе, па не само то, већ ни пакао хришћански неплаши их да *неошмиљу* од других људи. Хришћанство је оставило само неку љуску – неке обреде и церемоније и неке званичнике, који врше те обреде. Како за вршење обреда, тако и за живљење званичника, треба новаца и то: много новаца – веле исти поглавари црквени. С тога чисто трговачког гледишта, они сматрају свој положај спрема народа и зато се боре свом снагом да од народа отму фондове које је народ основао за своју просвету и манастирска имања, која је такође народ даровао онда, кад су манастири као огњиште просвете и уточиште сиромашних и гоњених били. Па још како се боре. То показује најбоље архимандрит Анђелић, изабрани а још непо свећени владика, глава калуђерско-грабљиве партије или као што га народ зове: „калуђерски Милетић“.

Влада мађарска не воле, разуме се, што је народна партија задобила победу над поповском и узела управу над школом и црквом народном у своје руке. Пре свега као и свака назадњачка влада, она жели да народ буде што глупљи колико је само могуће, а по досадањем калуђерском руковању народним имањем ишло је много више на ручкове, картање, милоснице и друга великашка уживања но на просвету. Осим тога мађарска влада боји се да народна партија, имајући у рукама такво огромно имање, може бити врло опасна, ако се реши да то оружје употреби у својој политичној борби против Мађара, који је стра разуме се врло уместан, јер мађарска влада зна да народ српски нежели употребити сва средства само да се ње ослободи. Али по основним Угарским законима, влада није могла да се меша у унутарњу црквену управу различитих религија, које постоје у Угарској. Државна власт има право, само да пази да државни закони непрекораче радњу црквенске управе. Зато је влада морала да призна све оно што је урадио народни сабор у Карловцима. Неке је закључке већ *била одобрили* и они су *поставили закон*, а остале би морала одобрити, да јој поповска партија, а поглавито њен вођ Анђелић, не показа један клизав пут, којим се могу обићи и *обусијавити* у извршењу народна права, што их беше ујамчио последњи народни сабор.

Анђелић је открио неки затрпани канон, по коме се не може држати „синод“ док нема главара цркве – митрополита, па по томе да не може бити без митрополита *ни народног сабора!** Ова збрка и очевидно извртање тако је јасно да га је само или особити глупак или изванредни подлац могао изнети као нешто доследно и исти-

* „Синод“ је скуп владика, а народни „сабор“ је представништво народа, дакле два са свим различита тела, која имају сасвим различите дужности. Синод је извршна власт: управљачи цркве и глава духовенства; народни је сабор тело *законодавно* у административним и економским стварима цркве и школе.

нито. Али Анђелићу је то у реду и по томе његовом канону, закључци прошлог сабора не вреде, него ваља најпре сазвати сабор само за избор митрополија. Овде је опет нађена нова ујдурма, да имено Анђелић постане митрополит, што би била награда за његову верну службу. „Во времја оно“, некоме цару аустријском свидело се некада да пошље комесара у неки народни сабор, кад је бирао митрополита, с тим налогом да ако се митрополит не изабере *једногласно* од целог сабора, влада може поставити кандидата мањине за митрополита, па ма тај кандидат имао само један глас! Ово до душе није никад било извршено до сада при бирању митрополита, али то насиље владино. Мађари оће да поставе као закон, да сазову сабор за бирање митрополита да пошљу свога комесара у сабору (који по новом *изборном реду* који је већ *узаконен* нема никако места у сабору) па да изберу свога лакеја Анђелића за српског митрополита. Тада би се саставио синод и преко њега би радили да се ни један саборски закључак не изврши. Имање народно прешло би опет у руке црквених великаша и трошило би се као и пре на све, само најмање за народну просвету.

Сад се очекује краљевска наредба да се сазове сабор за бирање митрополита и народна странка већ отпочиње рат против клерикалаца опомињући у „Застави“ народ да се не упушта никако у избор патријара ако би одиста био сазван такав сабор. Народна странка, у колико ми је познато из приватних извора, не сумња у своју победу у *свима* изборним местима, изузев само нека у Пакрачкој епархији. Па и овде на сву прилику владика Грујић волеће себе но Анђелића, те ће сигурно поповски уплив овде бити пре у корист Грујића но Анђелића, те би се могло десити да непосвећени владика, не добије баш *ни једног циглог гласа* у сабору. При свем том народна странка неће никако ни да се састане сабор и сигурно ће и у томе успети, осим ако маџарска влада буде задовољна да скупи 5–6 људи у име сабора.

Тако стоји сад борба против клерикалаца и против мађарске владе, која се управо калуђерима служи као машицама, да вади за себе кестење из ватре.

Што се тиче других овдашњих партија, о њима није вредно ни говорити. „Турски народ“ то је управо орган 2–3 сасвим обичне битанге који неби могли да живе, кад неби било никога, да плаћа њинове сокачке грдње. Тако звану „умерену“ партију заступа сам Г. Ј. Суботић својом персоном. Он је управо вођа без војске. У народу он је познат као „вешт“ човек, који је у многим стварима врло употребљив, али за његов патријотизам нико неда ни излизан грош. Нарочито од оног доба како је у *његовим рукама, изданула гимназијска штампарија, коју је он преседник њајпронајта гимназиског*, био *дужан да одржи*, а на место гимназијске штампарије,

коју је он био *закупио* (под аренду држао) поникла његова штампарија. О „умереној“ *народној* партији не може бити ни речи, који управо разуме шта је то „народна“ партија у Угарској. (У прошлој белешци ја сам то објаснио.) Кад се појаве „умерене“ и „неумерене“ и „претеране“ партије, онда већ неће ни бити „народне“.

III.

Мало који држављанин зна управо шта је то „држава“, шта она даје и шта од ње прима. А баш давање и примање код огромне већине људи и јесте прва и најглавнија цел у животу. Али то је невоља, што огромна већина држављана морају једнако да се муче и брину како ће да зараде т. ј. да приме оно што морају да даду, па зато немају празна времена да размишљају ни о далеко нужнијим стварима, а камо ли о давању држави. Но ми људи „образовани“ т. ј. ја и моји читаоци, који доста времена проводимо у беспослици и претресамо у мислима разне високе и дубоке предмете, често долазимо и на овај занимљив предмет. Вечерас се баш деси, да сам се у вечерњој шетњи разговарао подуже с једним мојим пријатељем о томе: шта Н. Сад даје, и шта прима од државе. Разуме се да сам одма закључио, да оне занимљиве податке, што их од њега дознадох, саопштим мојим беспосленим читаоцима, па нека о њима помисле кад буду имали кад.

У Аустро-Угарској је пореска система развијена на највеће финоће; ако се т. ј. под финоћом разуме вештина, како да се народ што подпуније огули. Пре свега има 5 сахата *непосредног данка*: 1) харач, т. ј. порез на главу, њега плаћа свака жива душа и мушка и женска, која је навршила 16 година; 2) порез на земљу, земља се дели на разреде по каквоћи, али како је у околини Н. Сада земља у опште добра, то долази око 5 ф. на сваки ланац; 3) порез на кућу као покретно имање и оделито; 4) порез на кућну кирију 16 од 100; напоследку 5) порез на доходак или привреду у опште и то 10 од 100 т. ј. ако једна породица има 300 ф. годишње прихода, с којим управо неможе ни да живи; она мора још да плаћа 30 ф. годишње. У непосредну порезу долази још један особити порез, што га плаћају општинска имања и народни фондови. Тај се порез узимље из ових „разлога“: свако приватно добро долази у обрт т. ј. прелази из руке у руку и при свакој таквој продаји држава узимље за се неки процент! Општинска добра и народни фондови не прелазе из руке у руку, па зато, да се држава неби „штетила“, установљен је тај особити порез, осим што се на иста имања плаћају терети који су споменути под 2, 3 и 4. Сви ови непосредни порези износе на

140.000 ф. Али осим њих држава прима од Новог Сада посредног пореза на 160.000 ф! Посредни порез долази поглавито отуда, што држава има монопол соли и дувана и што наплаћује трошарину на месо и пиће.

И тако аустро-угарска држава прима од самог Н. Сада на 300.000 прихода. У Н. Саду има око 20.000 душа, то је дакле 15 ф. на сваку душу. Али то нису још сви данци, што их дају грађани новосадски. Од оних 300.000 ф. држава плаћа владу т.ј. царо-краља, његов двор, министре, разне високе званичнике – једном речи господу и господске послове о којима народ нема ни појма, а кад би му се објаснило шта управо раде та господа, морао би зинути од чуда. Затим држава плаћа заједничку војску и финансијске чиновнике, који су у Аустро-Угарској тако многобројни као каква војска и напоследку суд, али за овај издавала је само 18.000 ф. а зато опет принуђава све вароши да плаћају станове солдатима док су код њих, што је за Н. Сад износило годишње просеком 10.000 ф. мимо порезе, а ове ће год. изићи и по 15.000, јер сад има и регулаша и Хонвида на стану. Осим тога варош сама мора да прикупља порезу и да је предаје одељењу државне финансијске управе која се налази у Н. Саду и ово прикупљање стаје варош преко 50.000 ф. Управо дакле држава даје Н. Саду само господара и господарчиће, даје војску, којом се ово господарство одужава и даје другу војску која прикупља средства за издржавање господлука и војничке силе; а за све то плаћа Н. Сад 300.000 и *словом* *пери стпоштине иљада форина* *и сваке године!* Све друге потребе као: школе, путове, болнице, библиотеке и т. д. грађани морају да набављају сами из других приходних извора. Ако ли за то немају средства, неморају ни имати. У Угарској постоји жупанијска и муниципална* самоуправа, па с тога су непосредна политична и административна земаљска управа као и полиција и суд одељени од централне власти т.ј. у финансијском смислу трошкове на сву ту управу (осим суда) народ мора оделито да плаћа. Једном речи: Н. Сад, осим 300.000 ф. које плаћа држави, има још на 160.000 ф. својих муниципалних трошкова. Ови 160.000 ф. варош плаћа већином од прихода са свог непокретног имања, које износи преко 2.000.000 ф. Ваља знати да је Н. Сад по општинском имању између 49 слободних кр. вароши 8 по реду. С тога он није принуђен да удара

*Муниципалне или слободне краљевске вароши у Угарској имају за себе пета политична права, која имају целе жупаније т. ј. бирају своје преставништво (општински одбор) и варошску управу – магистрат, који је обухватио политично-административну, полицијску, судску и финансијску струку, док није држава од ове године ограничила права и жупанија и муниципална, па између осталог узела судове у своје руке.

особите прирезе на своје грађане. Што недостаје од прихода општинског то би се морало подмирити прирезом на грађане, па тако сигурно и ради онамо где општински приходи недостижу да се покрију сви државни издатци.

По овој слици из Н. Сада може се видети како је у целој земљи. После тога није ни мало чудно што су по признању мађарског државног статистичара путови у Мађарској данас *онаки исти, какви су били у време Ајџилино (!)*, што цела Мађарска има само један универзитет и тај по признању самих Мађара *најљори* у целој Европи; што су средње основне школе рђаве до зла бога и што готово нема у земљи научњачких радничких школа; што се у најплоднијој земљи – Банату пука сиротиња множи непрестано и што је у целој мађарској крађа и разбојништво тако распрострањено као и у Турској. Барем ванредна комисија мађарске владе под управом грофа Радаја, која је одређена да уништи разбојништво у Мађарској, показује да су власти мађарске главни саучесници у свима приватним злочинствима, што се данас још само у Турској догађа.

У Мађарској је управо постигнуто оно, што многе државе желе да достигну; држава је прогутала народ, државни поредак није зато да помаже народни развитак, већ обратан; све што народ с крвавом муком заради то држава т. ј. онај беспослени, господски свет, што представља власт државну *појеже*.

Чудновато је, да у *Мађарској*, која је и бројем и образованошћу најснажнија у Угарској, интелигенција ни до данас нема људи који би устали против ове државе и државне системе, не обзирајући се на питање народности; који би устали да униште пре свега окове, који тако исто гњече мађарски народ, као и све друге народе у Угарској. Али ће тим страшнији бити тренутак, кад сви народи у Угарској запитају једном: *зашто ми да плаћамо господарима само због тога што нас држе у роблстоу?*

IV.

Преда мном леже извештаји новосадске гимназије о раду њеном од 1867/68 до 1870/71. Интересовало ме је да видим шта се учи у великој гимназији новосадској која је највећи српски, просветни завод на овој страни. Разуме се да су извештаји вазда много лепше написани но што изгледа сам предмет, тек и они могу да нам даду доста јасан појам о образовању, што га даје једна школа, нарочито кад је у њима изложен програм онога шта се предаје и време за које се предаје. И ново-садска гимназија устројена је по

„пропису“, који постоји за све јавне гимназије у Аустро-Угарској, т.ј. и у њој се уче поглавито језици и наука о вери, а узгредно: историја, земљопис, математика и природопис. Од језика уче се латински (по 6 час. почев од 1 раз. па до свршетка 8-ог), српски, немачки, грчки и маџарски и ти сви језици са науком о вери заузимају 16 час. недељно а сви остали предмети 8 час. Такође по „пропису“ ови се језици уче у таком поредку и на такав начин како ће најлакше огромна већина ученика, кад сврши свих 8 раз. – *не знаћи* ни српски језик а камо ли што друго, као што заиста и бива.

Ни сам намеран да критикујем оvd. гимназију. Просто она је устројена на оном истом основу, на коме су устројене све тако зване „класичне“ гимназије у Европи и показује више или мање исте резултате, које показују све сличне гимназије. Управо неби вам ни писао ову белешку, да ме извештаји новосадске гимназије неподсетише на ону гиназију, где смо се ми учили и оно знање што нам га она даде, т.ј. на велику београдску гимназију. Сећам се оног времена кад смо некада ми ђаци у 7-ој школи⁵⁹ сматрали за најучевније људе оне ученике гимназијске код оvd. наше браће, који су умели да напишу ма какву песмицу или новелицу у „Даници“. То је време прошло и оvd. гимназије нефабрицирају наше песнике и неизазивљу код наших гимназиста завист и подржавање у стихотворству, али је и код њих као и код нас остала без поезије још већа празнина и пустоћа но што беше с појезијом. Пређе су из гимназије излазили *младићи одушевљени за „нечим“ – нејознатим и неизвесним*; сада излазе *неодушевљени ничим*. Ја не знам шта је боље, или шта је горе од тога двога, тек очевидно обоје долази од једног главног узрока: од узалудног учења и мучења у нашим гимназијама, од систематичког убијања радне снаге и свију умних способности у најбољим *младићским* годинама.

Било је некада време кад су људи у школи учили само веру и више ништа. Та се сва наука налазила у црквеним књигама и ко је прочитао много црквених књига био је учен човек. Доцније су се људи упознали са списима старих Грка и Римљана, нашли су код ових старих народа више науке но у књигама, св. отаца и црквених писаца. Зато су почели да изучавају језике латински и грчки и њиову књижевност. То је заиста било највеће знање које се могло задобити [у] оно време: појмови о држави и праву, о слободи и моралу, о свету и човеку. Све се то могло изучити само на „класичним“ језицима и из класичних списа. Како су и црквене књиге католичких народа биле на латинском језику, а то је био и језик дипломатски, то је природна ствар да је латински постао и школски научни језик. На тај начин морао је латински језик постати главни предмет за учење у школи, осим њега се учио и грчки језик, вера и класична књижевност. То су била главна знања онога

времена, па није ни чудо што се у школи на њих обрађала нарочита пажња. Али овај историјски значај њиов давно се изменио. Језици живих народа развили су се и данас скоро сва научна дела пишу на живим европским језицима; науке су неизмерно утекле од оног ступња како су оне биле познате Грцима и Римљанима; наши појмови о држави, праву, моралу, слободи, човеку и свету и т.д. далеко су измакли од појимања старих класичних народа, али школе европске а нарочито гимназије још су остале тако уређене, као да је и данас главно знање вера и класична књижевност, као што је било пре 1000 год. У току тог времена до душе у гимназији ушли су разни други предмети осим вере и класичног језика као математика, географија, природопис, матерњи језик и т.д. али ови сви предмети остали су споредни, а они који су пре 1000 г. били главни остали су главни и данас.

Учитељи у српским школама овде и тамо у Србији, који црпе своје педагошко знање из једног, европског извора, још и данас сматрају ову отрцану старину као нешто природно и често покушавају да је сведу у неку теорију и да јој даду леп облик. Паде ми на памет говор г. Васе Ђурђевића оvd. професора, што га је говорио ове године на св. Саву у дворани матичној и најновији спис г. С. Д. Поповића „Рад у школи“. И један и други професор сматрају образовање *религијозно*, као неопходни саставни део човековог *хармонијског* васпитања. Они мисле да васпитање *религијозно*, које је некада заватило место у школи и данас заостало у школама као нека окамењотина, заиста доприноси да душевне способности човекове буду *сагласно* развијене!

У време кад је религија била у снази, *религијозно* васпитање одиста је имало врло јак утицај на развитак моралности. Људи који су *шврго* веровали, да су њиови предци учинили тешки грех пред богом, да их је Бог свемогући, праведни и свемилостиви најпре казнио, а затим помиловао; који су *шврго* веровали да је Исус Христос прави син божји, да је дошао на земљу да спасе човечанство, да је све оно света истина чему је он учио људе, да ће они који живе по Христовој науци *добити вечну награду на другом свећу*, а они који раде противно њој, *добити вечних мука* – једном речи, који су тврдо веровали у она *религијозна* начела, што су их црквени догмати ставили као истине, ти су одиста живили и радили по науци Христовој и међу њима се налази врло много узвишених морално-религијозних карактера. Али дошло је са свим другом време. Природне науке *побијају* основе хришћанске религије и проповедају са свим друге појмове о Богу, свету, човеку и њиовим одношајима. Природне науке *уведене су званично* и у школе и тако *ђак* слуша *ујоредо две науке, које једна дружу јоштуру и јо се зове хармонично образовање!* Зајиста то се слаже „као ро-

гови у врећи!“ И господа професори виде да је то тако; они виде да вера у данашње време код образованих људи, *није основ морала*, па опет су образовани људи тако исто и још више морални но што беху религиозни људи у време религиозног цветања, па опет тврде да је религија основ морала. И они уче ђаке кроз свих 7–8 година религији а сами нити верују у основе вере нити живе по хришћанском моралу.

Класични језици и књижевност у нашим гимназијама заузимају тако исто место, као и религија. Њих већином ђаци и неуче, тек врло ретко пађе се по који закорели особењак, који у гимназији научи један или оба класична језика. Сваки учитељ види данас да се класични језици у опште неуче у гимназији, да они само смећу те се и друге науке не могу да уче, па при свем том стара навика остаје. Младићи, који су свршили 12 школа т.ј. учили 4 основне школе и 8 разреда гимназије, *не знају ништа, чиме би могли ништа зарадити у живоју*. То виде њихови родитељи који троше на своју децу, види и цео народ, који троши на школе, па опет не могу ништа да уреде. Држава је ту, која прописује школски ред и учење; она прописује језик, који се званично сме признати као *зreo* и пустити у више школе. И како је држава сама остатак пљадугодишњих предања и теорија, то она стражари да се у народне школе неувуче никаква реформа, која би могла убедити људе, да није најбоље све оно што је трајало 1000 и више година.

V.

„Радник“ је добио једном сведоштво од „Жике“ да по његовој логици позориште народу српском не треба. Не знам како „Радник“ мисли о томе, ал што се мене тиче, ја водем позориште и сигурно би се да српски народ издржава позориште ради мене самог. Особито водем да идем у позориште кад сам расположен да не радим ништа и да не спавам до – и после по ноћи. Многи читаоци с естетичним осећањем видеће одма у мојој љубави спрам позоришта: „груби материјализам“ (но међу нама буди речено многи од њих посећују позориште из исте потребе из које и ја). Шта им драго – ја не тајим да сам материјалиста, али опет велим: што се моје личне угодности тиче ја налазим да је позориште нужно, а сигурно има много људи који имају исте потребе као и ја т. ј. који су сити или који су намерни да вечерају тек пред поноћ, а имају за то довољно новаца, дакле којима је уживање у позоришту врло нужно.

Ја нисам ни мало расположен за вицкасте уводе; али баш зато мој почетак није никакав вицкаст увод већ је то са свим

озбиљно моје гледиште на позориште: ја сматрам позориште као место за *уживање*. Ја то не говорим за позориште у опште: шта би оно могло да буде и шта би требало да буде – ја говорим за наше српско позориште овако какво је данас овде и у Београду. Оно је место за уживање људи, који за то имају воље и новаца.

Много пута код нас је говорено како развитак естетичног осећања у опште облагорођава човека, чини га нежнијим, узвишенијим, човечнијим. То може бити истина. Замислите само у памети један нов свет где сваког човека окружава: љубав и пријатељство, где нема ни мржње, ни непријатељске борбе међу људима, ни жеље за влашћу и превасходством над другима, већ сваки тежи да је око њега сама лепота и хармонија: у лепоти телесној, појезији, у архитектури, живопису и музици! Како би тај свет изгледао? То би био пеки рај на земљи. Разуме се у рају или људи неморају ништа јести, пити, одевати се и т. д. или ако морају онда међу њима не може бити грабљења и протеривања око таквих грубих уживања, јер њихова је целъ само више душевно уживање. Разуме се они *живе брајтски; раде брајтски и деле брајтски*. Ово грешно тело и његове материјалне потребе, њима је само средство за узвишено уживање вечите лепоте и хармоније.

Је ли те да би то био диван свет? Био за цело – али се такав свет данас може замислити у памети. Да ли се он може остварити кад год – о томе овде нећу да говорим. У практичном свету у коме ми живимо људи могу имати у исто време сва узвишена естетична осећања! Могу волети музику, обожавати појезију, заносити се глумачком вештином на позорници па опет бити сурови, себични, грабљиви, сујетни, чезнути за влашћу и за „грубим“ телесним уживањем. Тако је то у данашњем свету, а тако је било од како је вештине и естетичног осећања код људи.

У старој, класичној земљи лепоте и вештине – Елади, слободни грађани Атињски, у оно време кад су највећма волели естетична уживања: архитектуру, живопис, музику, позориште – тада су највећма цедили своје робове, и своје савезнике, газили их и понижавали као стоку која мора да ради за своје господаре. Разуме се господари су хтели само да развијају свој естетички укук и да се сладе, а да нису хтели да раде; и неко је морао зарадити и изградити све што је било нужно за не-естетичне потребе атинских грађана.

У данашње време, као и у сва времена, код европских народа, људи код којих је највише развијено естетично осећање и који највећма вољу естетична уживања то су: цареви и краљеви, дворски великаши и племићи, господа и богаташи, у опште сва горња кора – скоруп данашњег друштва. Дворска позоришта, дворске опере, царске конзерваторије, императорске академије, вештина,

краљевски и царски вештаци и т.д. једном речи вештина и вештаци везани су за господство и нерад. Људи са најразвијенијим естетичнијим уживањем ни су од њих нимало постали нежнији или узвишенији; они тако исто чезну за „грубим“ телесним уживањем као и пре; они лажу, отимају, гњаве целе народе, пљачкају их и развраћају; управо: што више теже да задрже своја естетична и телесна осећања – тим су досетљивији у измишљању разних „система“ да одрже „поредак“ у коме би маса народа радила за њихово уживање.

Неки смирени заштитник вештине и естетичних осећања рећиће: истина развитак естетичног осећања код човека по себи не саставља још право човечанско образовање, али опет вештина, нарочито позоришна вештина, може бити *сресиво* за образовање народа, она може заједно са образовањем естетичног осећања код људи ширити праве човечанске појмове о људским одношајима; оно може бити народна трибина, са које ће народ чути живу реч шта му је добро, а шта зло у животу, он ту може видети живу слику свога живота, може чути критику на свој живот; видети и чути шта мисле и раде људи који оће да створе нов живот, нове људске одношаје, где би сви људи уживали лепоту и хармонију и ...

Ја прекидам мог смиреног заштитника вештина. А што да га мучим да говори, кад ја све знам шта може да учини позориште. У Елади на позоришту су претресана политична, филозофска и друштвена питања; са позорнице се нападало и на богове и на проповеднике морала – како је кад било време. Први позоришни покушаји у средњим вековима износили су на позорницу рођење и муке Христове, разна богоугодна дела хришћанских светиња – у опште са позорнице проповедали су народу хришћанску веру. Данас се проповеда са позорнице данашњи, друштвени морал. Али какав је тај морал? Онакав какво је само оно друштво које оснива позориште, које га као свог слугу плаћа и које га посећује. То је морал владарски, племићки – и ћифтински. Испунити владарску „мисију“ покорити земље и народе, казнити не покорне слуге и бунтовнике, увеличати своју царевину, открити своју круну и т.д. то је посао владарски, а морал је: обожавати ове владарске послове и служити верно њиовим увеличаним намерама. Племићки морал он је врло сличан са владарским, он се поглавито састоји у поноситом гажењу просте светине и верном служењу круни и престолу – за то о њему није нужно много да говоримо као ни о владарском моралу. А шта је ћифтински морал? Ја под тим разумем све оно што је лепо, пријатно, поштено, али у исто време *невино* и *законишо* што се обично на европским позорницама проповеда; н. пр. да се не ваља картати и пијанчити, јер то може да упропасти човека, његову породицу; да не ваља красти, правити

лажне вексле, трговати и убијати, јер за то у друштву постоје полиција, судови, тавнице и губилишта, а уз то претња од казни на другом свету. За тим долази домаћи идилични морал: девојчица треба да је смерна, умиљата, невина, да воли цвеће, да пева зором и т.д. па јој неће фалити младожења, у кога ће се заљубити и који ће се у њу заљубити, даље да се не ваља женити или удавати због новаца или званија него из љубави и награда ће не премено доћи љубавном пару неко наслеђство од неког чиче из Америке, нека милост изненадног добротвора, неко врло лепо „место“ са још лепшом платом и т.д. Све то и много којешта проповеда се са позорнице и свет се опет карта, пијанчи, лаже, вара, краде, убија; девојчице се цифрају, мажу, носе мидере и жињоне, господа се лицкају и улагују, траже место љубави мираз, званије или „место“, а девојчице лењи угодни живот. Свет иде старим путем а ћифтинство шири се све већма, јер зна да се оне награде и казни што се износе на позорници – налазе само на позорници. У животу је са свим друкче. Морал позоришни је јалов и ништав. Он не износи прави корен зла т.ј. корен у опште ћифтинства, зато није ни мало опасан. Ћифтинство то осећа по своме трбуху и својој кеси, који сразмерно расту и без којих ћифте не би ни ишле у позориште, нити би могли бити оно што су т.ј. ћифте.

Морал народни са позорнице се не чује. Проповедати народу са позорнице прави значај владарства, племства и ћифтинства, њихов живот и одношај спрам народа – та то је јавни позив на буну против државног и економског поредка, то је буна против оног поретка, који баш издржава онај скоруп друштвени, који ужива у позоришту и ради кога се дају позоришне преставе! Такву проповед забрањује државни поредак, такву проповед забрањује сва „позоришна публика“, такву проповед не ће ни сами „позоришни“ писци, јер су они чеда данашњег ћифтинског поредка, они не знају народ његове потребе и неки поредак, где би народ једино могао уживати сва земаљска блага – они су сви заданути ћифтинским духом и пишу само за ћифте и господу. Може бити да од овога има изузетака али ти изузетци исчезavaju у маси.

Овака је садржина или као што смо казали, овакав је морал позоришних списа код свију европских народа, па такав мора бити и код нас, јер ми управо немамо наших оригиналних народних или не-народних, позоришних списа, већ дајемо на позорници готово саме преводе. Очеvidно са наше позорнице не може се чути ништа друго но што се чује у опште са европских позорница. Замислите: вама износе да видите рецимо „Париску сиротињу“. То није она сиротиња која вечито ради, која производи сва земљска блага, која издржава позориште и ону естетичну публику, која

гледа позоришно приказивање и коју сиротињу непрестано стварају и одржавају закони економског ђифтинског поредка. Не, ту вам се износи фина, господска „сиротиња у црном капуту“, као што је назва један јунак из те сиротиње; то је сиротиња која није никад ништа радила, никад ништа не ради и не уме ништа да ради: којој је прече да плати последњих 5 гр. за чишћење капута с којим се може ући у господски салон, него ли да уђе у сиротињску гостионицу и да се наједе са половином тога новца. Та господска сиротиња преставља се на позорници у најлепшој боји, за њу се добија симпатија публике и она се на послетку награди у виду неколико стотина иљада франака т.ј. да јој се средство да може живети опет не радећи ништа. На против права сиротиња, раднички пролетаријат, француски радник преставља се као груб и себичан, који само жели да „стекне“ па да и он ништа не ради. Тако пишу ђифте о париској сиротињи. Могао би вам навести сијасет примера српског позоришног „репертоара“ какав се водњикаво-лажљиви морал из западне Европе проповеда нашој публици ради изображења, али држим да је и читаоцима „Радника“ досадно да слушају о ђифтонском моралу, као и мени да пишем. Дакле о томе довољно.

Али сам им рекао у почетку ове моје белешке, да ја уживам у позоришту. Да неби когод помислио да је то била само шала, дужност ми је да кажем пре свршетка ове белешке: у чему ја управо уживам у позоришту? То је лако погодити. Ја најводем обичне лакрдије из живота, оне се сразмерно највише приказују на нашој позорници. И што се оне више приближују правој лакрдији тим су ми милије, јер ту бар човек зна да нема никаквог шкропљења моралном водицом, већ је једина целъ приказивања да изазове смеј код публике, да они лено проведу време и сваре вечеру коју су вечерали, или да побију апетит, који се тек спремају за вечеру. Ту се човек смеје без икакве мисли или намере онако, као кад га ко год голица или као да гледа неки сокачки шкандал, око кога се сва деца скупљају.

Разуме се има за „озбиљна“ човека и у гледању лакрдије дубоког философског смисла. Може се озбиљан човек укочити на својој столици, метути парче „картацетле“ у уста па посматрати ону пуну и празну публику која се слатко смеје гледајући на позорници свој сопствени свакидањи пусти живот. Разуме се „озбиљан“ човек ваља да заборави да је и он део те пуне публике, јер ако се само на то сети, мора се само смејати својој глупој озбиљности и једити што је пропустио приказивање те се није и сам слатко насмејао.

VI.⁶⁰

Много пута хтео сам да у моје белешке из Н. Сада прибележим што о јавном друштвеним животу овдашњем: о селима, беседама, јавним предавањима и патриотским забавама. Све то би и прође у Н. Саду а ја не учиних. Томе ја нисам крив: тек што сам био наумио да говорим о свим тим предметима, које сам био затекао, а они ишчезоше. Предавања ишчезоше онако у магли као што су и постала из магле, т.ј. нико се није старао да образује неки ред предавања, који би имао свезе или бар који би оставио какве последице за просвету публике, која посещује предавања, већ је предавао ко је шта хтео и кад је хтео, а кад више нико не хтеде да предаје -- предавања ишчезоше. Затим се јавише неке забаве са беседама и забаве без беседа упоредо, а све с патриотским целъима. Беседа, говори се, да је славенски проналазак, ту је скопчано корисно са пријатним, т.ј. ту се говором обавештава публика, која је дошла да се весели. Ово је за цело са свим ориђинално и управо је удешено тако, да од обавештавања не остане ни трага (ако га т.ј. буде имало у беседи), јер већина публике дошла је да се весели и она не слушајући беседу чека нестрпељиво кад ће настати „забава“, али и она мањима, која слуша „обавештавање“ заборави га брзо у свирци, игри, а може бити и – вину и песми, што долази тек од по ноћи. Забава без беседе или просто „игранка“ у толико је боља од беседе, што се ту приступа одма целъи т. ј. публика се весели. Оне су сродне са беседама у толико (ја ту разумем „патријотске“ игранке) што се дају увек „у корист“ неке опште целъи, дакле људи се скупљају те говоре, једу, пију, плате музику, осветлење и добит бирташу, а богме и обућару и рукавичару и т.д. једном речи потроше неколико стотина форинти за то да ова или она установа добије толико десетица, колико је стотина бачено. Још су оне сродне у томе што обична уживања човека као: једење, пијење, играње, добију неки узвишени смисао: човек уживајући и утађајући своје телу, уображава да врши неки патриотски посао.

Но ја нисам намеран да сад накнадно критикујем беседе и игранке, кад нисам о њима ништа говорио онда, кад су се приређивале. Као што рекох оне су ишчезле врло брзо то ја и не доспех да о њима што пре кажем, а сад их више није вредно ни спомињати. Управо на њих ме само подсети једно јавно предавање што је држано у суседству Н. Сада – у Карловцима, а на Благовести. То предавање управо хтедох да прибележим овом приликом.

Предавање било је из два сасвим разна предмета. Др. Живко Гојковић, познати писац „Политичног буквара“, говорио је „о јавном мњењу“ а г. Ј. Живановић говорио је „о Кирилици од доласка Срба у Аустрију до вачке тавнице“.

Критичар „Политичног буквара“ у „Раднику“ изрекао је, да је само гледиште г. Гојковића на човека и друштво такво, да по њему не може изнети никакву политичну теорију. У томе као да се преварио г. критичар. Барем у последњем свом предавању г. Гојковић показа да се из извесног философског гледишта може извести са свим „округла“ теорија за политични и друштвени живот – у опште за „практику“. Ево како: по теорији г. др-а Гојковића човек у ствари *не постоји* већ само нека машина која се креће. Из овог основног правила истичу последице: не постоји ни правда и неправда, ни поштење и непоштење, ни право и не право – све је то радња једне просте машине, која ради онако како *мора* да ради, разлике међу једном и другом механичном радњом нема никакве. Према томе шта би могао доследно својој теорији да каже г. Гојковић о јавном мњењу? По критичару у „Раднику“ ваљало би да каже: јавно мњење у ствари не постоји већ просто чегртање и ларма која се ничим не разликује од шкрипања кола, кретања жаба или нешто на то налик. Али г. Гојковић не мисли тако; на против вели да јавно мњење *постоји*, баш онако постоји, као што га сватају обични смртни људи, који ни у сну нису снили да пишу „Политични буквар“; и то је јавно мњење: глупо, не стално, детињасто, али је – *силно*. Као што видите то су са свим карактерна својства, особито последње. Њега нарочито уважава г. Др. Гојковић. Он вели, ви можете бити уверени да је јавно мњење глупо, подло, не стално и шта вам драго – *али га несмеште презирају, јер је глупо презирају силу*. За то, вели, кад оћете да исправљате јавно мњење *не смеште бити „радикални“* већ онако „поступно“, „мудро умерено“ – управо онако као што саветују „Видов-дан“, „Јединство“ и сви представници мудро-умерене философије код нас.

Поштујте силу! Немојте бити радикални! Та то не само говоре, већ практикују давно и давно све ћифте на свету. Тога ради није било ни мало нужно држати „јавно предавање“ и саветовати ћифтама оно, што се код њих „само по себи“ разуме.

Али је још занимљивије што из ове „практичне“ философије, што је г. Доктор изрече у свом јавном предавању, његова теоријска философија изречена у „Полит. буквару“ добија са свим други „практичан“ смисао који критичар његов у „Раднику“ није никако разумео а то је: кад нема никакве разлике између лажи и истине, правде и неправде, поштења и непоштења, крађе и поклањања и т.д. онда г. ћифте можете комотно красти своје раднике и своје муштерије као што сте и чинили, г. г. беамтери, нотароши и адвокати можете дерати народ као што сте и до сад чинили и т.д., и т.д., наука (г. Гојковића) све је то оправдала. Само да човек дође до ове ћифтинске философије није никако нужно да

штудира „Политични буквар“, већ са свим обратно: треба само да постане сам добар, православан ћифта, па онаква философија истиче из самог живота.

Предавање г. Живановића у својој језгри садржавало је са свим стару, отрцану мисао: да је кирилица, православије и српска народност једна нераздвојна целина. Износећи ову изанђалу мисао, у коју више ниједан свестан човек не верује, предавач је хтео да покаже какав је дубок смисао имала борба Милетићева у „Застави“ за кирилицу због које је допао тавнице у Вацу. Али ја сам уверен да у свој публици нико осим њега не верује да је г. Милетић за то отишао у вачку тавницу с тога, што је хтео да одбрани кирилицу и православије, не би л' тиме спасао српску народност!

У предавању свом г. Живановић спомену један занимљив факт: цар Јосиф II. познат са своје мржње против поповштине у опште покушао је да истисне из српских народних школа црквено-словенски језик „за то што је то језик мртав“, а хтео је да се место њега учи живи, *српски народни језик*, само што је у исто време хтео да кирилицу замени латиницом. Ово су разуме се тадашњи православни Срби сматрали као покушај против вере и народности, али је чудно да професор из данашњег времена има о вери и народности назадније појмове но цар Јосиф из прошлог века.

VII.

Ови дана десно се у Н. Саду један шкандал о коме је вредно да се у новинама чује. Ондашњи листови као да су намерно прећутали тај шкандал, али баш због те тајанствености ствар је још занимљивија.

Дакле – новосадски ђаци из гимназије начинише „демонстрацију“ у позоришту. Они су гласно захтевали да им се свира коло (као прави народњаци), а позоришна музика свирала је неке старе комаде – по програму. Изроди се ларма у коју се умешаше и грађани: неки су звиждали заједно са ђацима, неки су опет повали ђаке, док напослетку не дође полиција те поврати ред.

Као што видите то је са свим обичан ђачки шкандалчић о коме не би било вредно говорити, али се професори новосадске гимназије постараше да начине много већи шкандал но што беше детињаста ђачка демонстрација у позоришту. То је управо шкандал, који ваља прибележити. Новосадски или боље Др-а Суботића „Народ“ изнесе ђачку демонстрацију у позоришту као шкандал који вређа публику и разуме се то је било упуство професорима да демонстранте ђаке ваља казнити. (Ваља приметити да је Др. Су-

ботић председник гимназијског патроната од кога зависе професори и ђаци и да су мало пре тога ђаци правили демонстрацију против Др-а Суботића у позоришту кад се приказивало његово дело „Крст и Круна“.— Ту св. Сава ствара лед на позорници, а ђаци су глупост исмејали по свршетку приказивања вичући: леда! леда!) Професорска колегија баца се одма у позитуру, пронађе коловође демонстрација, и за пример казни бунтовнике — замислите чиме? Двојицу затвором а двојицу, који су били „најопаснији“ искључи из школе.

Да се то десило у Београду или ма где у Србији сваки „увиђаван“ човек морао би мислити да из „виших“ „државних“ разлога ваља демонштранте гонити и требити као непријатеље „јавног поредка“, али у Н. Саду где се такви „виши“, „државни“ србијански разлози називљу обично *насилје*, такво дело не може се објаснити никаквим ни вишим ни нижим државним и не државним разлогом, већ је просто дело професорске — детињарије.

Да! То је била сушта професорска детињарија, најповршнијим проматрањем целог шкандала, сваки се о томе може уверити.

Познато је да се нигде у Српству не прави толико демонстрација колико у Н. Саду. У земљи и у једној вароши где су демонстрације разне сорте, са разним целјима, управо свакидања појава, природно је да се ђаци васпитавају свом околином да демонстрирају и то често без икакве намере једино зарад разноликости у животу. Осим тога ђаци по својим годинама претстављају колена, које ће тек да почне живити у друштву, које дакле својој природи тражи нове облике за друштвени живот, а не задовољава се са стварима, већ протестира против њих и обара их. У колико је ђачка омладина свеснија, у толико су њени протести против застарелих друштвених појмова и облика зрелији и смисљенији. Али последњи ђачки шкандал у позоришту био је са свим детињаст и бесмислен, тако детињаст и бесмислен да он служи на срамоту не само чинијоцима већ и — *целој професорској колеџији новосадске гимназије*. Очевидно тај шкандал служи њој на срамоту, јер показује да професори нису могли да развију и изобразе своје ђаке из *највиших* разреда, да се они занимају озбиљнијим стварима, а не којеквким детињаријама. Па не само то већ су често професори сами помагали да се у ђацима развије наклоност за такве детињарије. Ваља знати да су новосадски становници правили демонстрације често тако исто бесмислене и детињасте у којима су чланови професорске колегије бивали учесници па и главни покретачи.

Може бити да би ваљало ову ствар претрести са неког вишег педагошког гледишта н. пр. да ли у опште ваља казнити ђаке, а

нарочито да ли их ваља икада казнити истеривањем из школе? Да ли су професори дужни да изобразе ђаке или су још више обвезани да обрате више пажње и старања те да изобразе и оне, који су по њиовом мишлењу рђави! Да ли професори имају право, да ли је паметно и поштено и патријотски истеривати ђаке, који су десетину година провели у школи те од њих начинити вагабунде или уопште унесрећити их? и т.д.

Ова сва питања можда би имала места, кад би човек налазио какве озбиљне педагошке побуде у решењу професорске колегије, али при најтачнијем проматрању неможе се наћи никаква озбиљнија побуда већ ситничарско, детињасто самољубље: *ишшо се ђаци не покоравалу власишима*. Замислите такве одношаје између професора и ђака, где ђаци и професори пркосе један другоме — ђаци „не слушају заповести“, а професори оће казнима да изнуде од ђака поштовање, које нису могли да задобију својом умном и моралном снагом. Кад би професори играли с ђацима лопте или тако што, изгледало би заиста смешно, али за цело не би било ни мало глупље.

Рагник, бр. 19, 20, 24, 31, 38, 40 и 44, од 18. и 20. II; 3. и 19. III; 7, 12. и 23. IV 1872.

ПОЛИТИЧНИ ПРЕГЛЕД.

Ми смо пређе једном јавили⁶¹ како је „црноризац“ Архимандрит Анђелић предводио некаку депутацију, која је ишла у Пешту, да шурује са угарским мин. Лоњаијем противу закључка срп. нар. сабора у Карловцима. По повратку његовом, народ га је лепо дочекао тиме, што му је исказао своје неповерење, као што и заслужују скутоноше, улизице и издајница народа! Мађарска влада да би се што боље одазвала оваком народном изразу, похитала је да што пре даде још један доказ своје „очинске бригае“ те је Архимандр. Анђелића за „осведочену верност“ наградила, потврдив га за епископа бачког а тиме је осведочила како се одиста осврће на жеље осталих народности, које у Угарској живе. У чему ли се разликује мађарска жалосна уставност од турског деспотлука, кад у Цариграду тако исто постављају, потврђују и намећу народу главара цркве без обзира на изјаве народа бугарског?

Из Босне нам наши дописници пишу све једно исто. Силенцијум крштених и некрштених Турака непрестано траје. Убијства, крађе, паљевине тамо су најобичнији појави. У последње доба Турци се свом снаго упели да поруше и оно мало школа, што је народ крвавом зарадом подигао. Сиромаштво је опште. И ако овако даље потраје, веле дописници, то ће одавно очекивана помоћ „на пролоће“ – доцне доћи.

У Берлину некакав затуцани католик, кажу новине, хтео је да пуца на Бизмарка. Повод је томе веле, што Бизмарк хоће да отме поповима туторство над школама; те га баш на путу тако либералног корака, хтеде „зликовац“ да смете. Тако уздише и вапије шпекулантска европска штампа. Међутим зна се да је овај ђоја⁶² атентат, стара ујдурма, као што је и Наполеон измишљавао атентате, кад му је како требало за његове планове.

У Енглеској такође атентат! Неки се опет фенијанац усудио као што вели „В. Дан“ да пуца на краљицу из празног ништоља!!!!

Друге опет новине наше веле, да ће влада енглеска поднети предлог да се укину јавни састанци, које оне називају „слободне демонстрације“. То се наравски с тенденцијом износи пред наш

свет и прича, како је то опасно за владе. А међу тим нити стоји да ће се тај предлог поднети, нити вреди она плашња онамо где нема ни помена о слободи јавних састанака.

У Шпанији се опет престо Амадеов јако заљуљао. Неће дуго проћи, а он ће се једнога дана наћи тамо, од куда је и дошао. Републиканци шпањолски раде врло смотрено. Најпре су одбили владин предлог противу интернационале, а сада воде преговоре са француским радикалима, да револуциом и у Шпанији и у Француској учине једном крај овоме стању.

У Француској је сада права кошиља, за читаву гомилу званих и незваних претендената на упражњени „трон“ француски. Тијер се узврпољио и ушептрљао са целом ђивтинском скупштином у Версаљу, и сваки час се очекује да клекне на колена пред каквим принцем и да изјави поданичку верност „спаситељу отаџбине“. У то име ових дана изашао је и закон противу чланова интернационале, а скорим се очекује и закон противу слободе штампе, те да се овај свечани акт у „поретку“ и тишини изврши.

Ма колико да се стари Тјер пашти, да угуши сваки и најмањи покрет радикала, опет зато они данас стоје јаки и спремни за бој противу гажења човекових права.

После моралне победе од почетка па за сво ово време трајања комуне, после страховито физичког пораза, нова мисао има да забележи у Француској велике успехе. Кратковиди људи који налазе користи не у користи свију и који држе да могу бити сретни, ти ће људи за цело мислити, да су се париски радници умирили, да су неколико „разузданих“ и „лакомислених“ агитатора пропали – и сад ће бити „мир“, сад се може на ново отпочети стара песма берзе, интереса, „тронова“ и т. д.

У „Интернационалу“ бриселском има извештаја о непрекидном радничком покрету у Паризу и другим француским варошима. Дружина *књижевца*, коју је основао још за доба Наполеоново *Варлен*, који је пао за ствар комуне, опет се подигла. Одма на свом првом састанку скупили су суму од 500 франака за породице затворених бораца, и ову суму ће издавати *сваке недеље*.

У Туру и Орлеану радници су отказали рад. У Лилу се установљује каса за болесне и рањене раднике. У Мусету (у Вогеској) 150–200 ткача отказали су рад. У Арлесу још траје штрајк међу радницима на жељезници. *Керайри* префект, покушао је да „слободно погађање“ на основу „слободне конкуренције“ реши половином баталиона солдата. (Ово се срество као најзгодније све више употребљује.)

Ми нећемо више ни да набрајамо ове појаве. Они су сад постали *обична* ствар, али први корак од ових растурих малих битака – то је 31 Октобар или 18 Март!

Али имамо да забележимо друго нешто. Поједине радничке дружине састављају нарочито радници који се занимају грубљим и тежим радом, где је надница мања. А код других делова индустрије н. пр. индустрија скупоцених метала, свиле, кадифе и т. д. оваки су покрети много ређи. Но шта видимо сад? Ево шта прича „Таг-вахт“: *ликоресци, сликари, резачи* склопили су *савез* на једном скупу. Један *џлумац* предлагао је *ојшији савез џлумаца*. Радници у различитим деловима *Бижутерије* (јувелирска и галантерска радња) – склапају дружине и хоће да образују једну општу велику радионицу. *Рукавичари* су подигли своју дружину опет.

Радник, бр. 25, од 5. III 1872.

ШТА ЈЕ ТО РАДЕНИЧКИ ДАН?

(По Карлу Марксу, *Das Kapital*).⁶³

Кад капиталиста купи радничку снагу за њезину *дневну вредност*, то он има право, да ту снагу употреби на своју корист за сво време радничког дана; он је тиме добио право да захтева да радник читав дан за њега ради. Но *шта је то раднички дан?* Нема сумње, да је тај дан мањи од обичнога, природнога дана од 24 часа. Но у колико је мањи? Капиталист има свој сопствени поглед на такав интересни за њега предмет, као што су границе радничког дана. У том случају капиталист преставља оличени капитал; његова је душа – душа капитала. А капитал има једино животну тежњу да се увеличава, да ствара већу вредност, да помоћу производње, својим *посредственим* делом, усише у себе, што већу масу излишнога рада. Капитал по самој суштини својој, није ништа друго до сахрањени рад, који као вампир оживљује усисавањем живог рада, и тим више живи што већма усише у себе живог рада. Време, за које радник ради, уједно је и време за које капиталист *проши* купљену радничку снагу. Али за то време, радник помисли да се неколико минута одмори, то *животинска* економија која с немиром прати све радничке покрете, тврди, да радник краде капиталисту.

Капиталиста се у том случају ослања на закон *промене робе!* Он се као и сваки *живота*, труди да извуче што више може користи из унутарње вредности купљенога еспапа.

Али против такога погледа капиталисте, подиже свој глас радник:

„Роба, – вели он капиталисти, – коју си ти купио, разликује се од сваке друге робе тиме, што њена употреба *ствара вредност* и вредност већу од оне, која се на њу троши. То је био узрок, због кога си је ти купио. Но то, на што ти с твоје стране гледаш као на растење капитала, на то ја с моје стране гледам, као на излишан издатак радничке снаге. Истина, и ти и ја знамо на пијаци само један закон, закон промене робе. И трошење робе не припада продавцу, који га од себе отуђује, већ купцу, који га узимље. И

тако ти имаш право, да се користиш мојом радничком снагом за сво време дана. Али помоћу њене свакидање продаје, морам је сваки дан надокнађивати, да бих је могао опет продавати. Необзирући се на природно њезино умањавање са годинама и т. д. ја опет морам бити сутра дан способан, да радим са истим нормалним стањем снаге, здравља, бодрости као и данас. Ти ми не престано проповедаш о „штедњи и уздржавању“. Лепо! Као разумни, штедљиви газда, ја хоћу сад да штедим, моје једино благо, радну снагу, нећу да је глупо трошим. Ја ћу сваки дан одељивати од ње, преобраћати у кретање, у рад само толико, у колико то неће сметати њеном нормалном дејству и здравоме развићу. Кад је прекомерно дугачак раднички дан, ти можеш за један дан да истрошиш толико моје радничке снаге, да је ја ни за три дана немогу надокнадити. У колико ти тиме добијаш у раду, у толико ја губим у самој субстанцији моје радничке снаге. *Кориснији се* мојом радничком снагом и *зробији је* – то су две савршено различне ствари. Ако је средњи период живота, средњега радника, који разумно употребљује своју снагу 30 год; то вредност моје радне снаге, коју ти за дан купујеш, износи или њене целе вредности. Но ако је ти за 10 година истрошиш то ти мени плаћаш сваки дан само или 1/3 њезине вредности и тиме ми крадеш равно 2/3 вредности моје робе. Ти мени плаћаш за потрошак моје радничке снаге за један дан, а ти је толико истрошиш, колико би доста било за три дана. То се не слаже са нашим условом и са законом промене зато ја хоћу *нормалну* дужину радничког дана, и не обраћам се с тим захтевањем к твојем срцу; ја знам, да у новчаним пословима ћути срце. Може бити, да си ти и угледан грађанин, може бити да [си] ти члан друштва за заштиту животиња, и потоме побожан човек, но то не значи ништа за ствар коју ти собом престављаш односно мене, у твојим грудима не може бити срца. Ако ти се чини, да тамо нешто куца, то ми веруј да је то одзив мога сопственога *куцања срца*. Ја захтевам *нормални* раднички дан на том истом основу, на коме сваки продавац захтева вредност свога еспапа.“

Ево те препирке, која бива међу радницима и капиталистима односно радничког дана. Она бива услед тога што је раднички дан величина непостојана, променљива. Један део његов може бити, истина опредељен самим употребљеним временом рада до новог наклађења радничке снаге, но општа величина тога дела мења се по величини и трајању излишног рада. Тим се начином раднички дан може определити, али он сам по себи није определен.

У осталом, и ако раднички дан није стална непроменљива коликоћа, њена промена може бити у извесним границама. Максимум се ових граница не може определити, то јест не може се

определити онај део дана, који је нужан за надокнађење снаге радника, но максимум тих граница преко које раднички дан не може пролазити. То је – *физичка граница радничке снаге*. Човек може за време природнога дана од 24 час. истрошити само определену коликоћу животне снаге и мера тог потрошка уједно је мера времена, за које он може физички радити. Тако коњ сваки дан може радити само 8 часова. Извесни део дана нужан је за одмор снаге, за сан; други део нужан је човеку за испуњење других физичких потреба, за храну и т. д. Сем ових физичких граница за определење дужине радничког дана има још и *наравствених* граница. Раднику је нужно време да задовољи умне и социјалне потребе, чија се коликоћа и обим опредељује општим стањем културе. Таким начином дужина радничког дана не може да прелази апсолутне физичке и више или мање социјалне границе. Али су обе ове границе врло еластичне и тим самим дају места многим одступањима. Зато ми налазимо раднички дан од 8, 10, 12, 14, 16, 18 и више часова, једном речи, дужине врло различне.⁶⁴

За прво време великог индустријалног преврата, који се је почео са применом парне силе на производњу, радничка плата Инглиској и у другим државама била је довољно велика, али се врло брзо, по извесном економском закону, понизила дотле, да се радник једва може хранити. Што се већма понижавала плата, тиме је капиталист употребљавао на своју корист сваки час, сваку минуту рада својих радника. Немајући образовања, ни материјални срестава, радници нису могли путем асоцијације или другим каквим путем створити себи положај, не зависан од капиталисте; они су морали да се потпуно потчине његовим условима који се могу приближно овако изразити: „15 час. рада на дан за два франка, или смрт од глади.“ Глад је принуђавала раднике да пристају на такве услове, негледећи на то да се два франка често плаћало не за 15, већ само за 5 час. рад. Сав задатак капиталисте састајао се у томе да сваки дан што дуже задржава радника у фабрици и да се користи не само плаћеним већ и неплаћеним радом његовим. Из ових су се атома неплаћенога рада пролетера и створили ти громадни капитали, којима се тако поноси Европа и које тако раскошно троше паразити и изелице европских народа.

У Инглиској, пре него игде, друштвено мњење обратило је пажњу на грозан положај радника, који су принуђени да раде по 15 час. на дан само за леб; овде се је пре него игде, друштвено мњење убедило, да за цветање индустрије не треба приносити човечије жртве новоме Молоху. Но пре но што је друштвено мњење дошло до такога убеђења, радници су принуђени, да издрже с капиталистима многогодишњу врло упорну борбу. У тој је борби државна власт у почетку била на страни капиталиста, али већ у почетку овога века почели су се користити њеном наклоношћу радници.

Први устав о радницима издан је у 1349 г. за време Едуарда III, а био је посљедица ужасне куге, која је тако много људи истребила, да кад је престала, врло је било тешко погађати раднике по *рационалној цени*. Ова рационална цена, као и рационална дужина радничкога дана била је законом установљена. Последња тачка која се нас сада тиче, опет је била поновљена у закону од 1496 г. овим речима. „Раднички дан за све мајсторе и земљораднике од Марта од Септембра, мора се почињати у 5 час. у јутру, а свршавати се у 7 или 8 у вече“. При том на доручак било је остављено 1, на подне 1 и по, а на ручак по часа. Зими се рад мора почињати у 5 час. у јутру и трајати до сумрачка.“ Устав Јелисавете (1562) то исто је потврђивао само што је свео време одмора на 2 час. зими, а лети на два и по час. (а не 3 као што је било утврђено законом од 1349 и 1496). За сваки пропуштени час рада била је назначена казна од једног пенса. У осталом у самој ствари, односи капиталиста спрема радника били су бољи за последње, него што је то могло бити по закону.

Велики политико-економиста и статистик Виљам Пети, у спису своме, који припада последњој трећини XVII века вели: „Наши земљорадници раде сваки дан по 10 час. и једу по три пута радним даном, а по два пута празничним. Ручак им се продужава 2 час. од 11 час. пре, па до једног сах. после подне.“

Што се тиче рада недораслих, то он у то време много је мање био распрострањен него данас. „Наши младићи, жали се један писац, ничим се не занимају док не постану ученицима (шегртима); затим им треба много времена, и то 7 год. да се могу назвати савршеним мајсторима.“

До краја XVIII века, т. ј. до примене машинске производње увелико, енглеске капиталисте нису никако могли да овладају целим временом и свом снагом радника.

Капиталисте се, до краја XVIII века жале на то, што *радник може целу недељу да живи са четвородневном зарадом*. Неки се тадашњи економисте радују томе факту, а неки се опет жале на њ. Међу противницима заподео се велики спор, који је поучан и за наше време. Ево речи Постлвајта, писца познатог трговачког речника: „Тврде, да радник, који четвородневним својим радом заради сво недељено издржање, неће штети да ради целе недеље. Одовуда извлаче закључак, да је преко потребно, да се помоћу порезе и других средстава, увећа цена нужним стварима за живот, како би занације и фабрички радници принуђени били да раде сви шест дана у недељи. Нека ми се незамери, што се не слажем са тим политико-економистима, који иду на то, да се овековечи ропство у Инглиској. Они, ти политико-економисте заборављају, да рад који није зачињен весељем, заглупљује човека. Инглизи се поносе ге-

нијалношћу и вештином својих мајстора и фабричких радника, вештином, због које се енглески производи свуда тако јако славе. Па од куда је то? На сву прилику отуда, што наши радници имају довољно времена, да се сити навеселе. Кад би дакле били принуђени да раде целе године по шест дана на недељу то зар се тада не би заглупила њихова генијалност, зар се не би ти живи и вешти радници претворили у вечите робове, зар не би изгубили своју славу? Зар се може очекивати какво чудо у вештини и уметности од људи, који су савршено заборављени и изнурени? Инглиз свршава за четири дана толико, колико Француз за шест дана, а ако Инглиз постане вечни роб рада, то зар се он неће препородити, зар неће пасти ниже и од Француза? Зар ми неговоримо, да је наш народ за своју војничку храброст обвезан с једне стране ваљаном енглеском ростбифу, а с друге стране конституционом духу слободе? Зашто дакле, да се не каже, да су за особиту генијалност, енергију и вештину, наши радници обвезани тој слободи, с којом се они по својему проводе? Надам се да се они неће никада лишити ни својих привилегија, ни тих животних угодности, због којих су они тако добри и тако способни за рад.“

Али браниоци капитала мислили су друкше. „Кад је већ сам бог установио (веле они), да се празнује само седми дан – недеља, то је јасно, да се за остала шест дана мора радити, и никако није грех принуђавати раднике да испуњују тај божији закон. Да су сви људи, по природи својој склони нежности и лењости, у томе нас, на жалост, убеђава владање наших мануфактурних радника, који у средњу руку не раде више од четири дана на недељу, сем тих случаја кад су скупа животна средства. Но преко је потребно да раде сви шест дана, као што чине наши земљорадници. Земљорадници, који раде шест дана, осећају се срећним људима, а наши фабрички радници завртели су себи у главу, да Инглизи, по природном праву, морају бити слободнији и независнији од радника свију других покрајина. Ова идеја, у колико утиче на храброст наших солдата, још може бити и корисна, али чим су мање заражени њоме мануфактурни радници, тим је боље и за њих и за државу. Радници никада не треба да мисле, да су независни од својих газда. У трговачкој држави, као што је наша, где седам осмина насељена или са свим немају никакве сопствености, или је имају врло мало, опасно је поштравати те раднике... Положај ствари биће дотле рђав, док се наши индустријални радници не сагласе с тиме, да плату коју су до сад добијали за четири дана, ту исту плату добијају од сада за шест дана рада. За ту цел, а тако исто и за то да би се истребила лењост, разврат и романтичка блудња о слободи, или што је једно исто, да би се умањио данак, који се узимље у корист сиромаша, да би се подигао индустријални

дух у земљи, да би се понизила радничка плата, добро би и корисно било да се сиромаси, који траже друштвену „благотворителност“, затварају у особити идеални раднички дом, који би за њих био „дом ужаса“. Овде би ваљало принуђавати те сиромаше, да раде по четрнајест часова на дан, по одбитку времена, што га употребе на јело, по 12 часова.“

Дванајест часова свакодневног рада у идеалном радничком дому! У 1770 год. то се је чинило свету врло ужасним, а шездесет и три године доцније, законом од 1830 год. раднички дан за децу од 13–18 година био је опредељен на пуних 12 час. У Француској је Луј Бонапарта добио популарност с тога, што је издао закон, који је ограничио раднички дан на дванајест часова. У Цириху су на против толико времена морала радити у фабрици десетогодишња деца; у Аустрији је било законом утврђено да недорасли раде по 12 часова дневно, какав је знатан прогрес учињен за читав век!

Дом ужаса, о коме је тако уображавао капиталиста у 1770 год., прешао је на крају осамнајестог века из маште у стварност. Дом ужаса данас постоји и зове се фабрика.

После тога, кад је капитал употребио цела столећа на то, да доведе раднички дан до највеће величине, догоди се при крају XVIII века страшан потрес у друштвеном поретку. Обраћајући на своју корист све новије техничке изналаске, капитал је почео свим својим силама да експлоатише раднике, необзирујући се ни на наравствене њихове потребе, ни на природне наклоности, ни на узраст ни пол. Није се знало ни кад је дан ни кад је ноћ тако, да је само особита досетљивост помогла једноме енглеском судији, већ у нашем столећу, да у судском решењу определи – шта је то на фабрици дан, а шта ли ноћ.

Када се радничка класа, задављена брзим развитком машинске производње, тргла и опаметила, поче се реакција у смислу сачувања личности радника. Реакција се та најпре појави у Енглеској. За време од три десетине година (од 1802 до 1833 г.), парламенат је покоравајући се друштвеном мњењу, издао пет закона о ограничењу рада на фабрици, али је био (парламенат) у толико штедљив, да није потрошио ни паре на то, да се закон испуњава. Зато су сва парламентска акта и остала мртва реч. До саме 1833 год. децу су и малолетне употребљавали на рад како дању тако и ноћу, а у случају нужде и дању и ноћу.

У 1833 г. био је издан закон, који је ограничавао време рада на памучним, вуненим, кудељним и свиленим фабрикама. Закон овај гласи овако: „Обични раднички дан на фабрици мора се почињати у пет и по часова у јутру и трајати до осам и по увече. За време ових петнајест сахата *млади људи* (од 13 до 18 год.) могу, по закону, радити, но с тим условом, да сваки такав радник ради на дан

не више од дванајест часова, сем извесних, особито опредељених случаја. Шести одељак парламентског акта од 1833 г. установљује, да се свакој личности, којој је рад опредељен, дневно остави најмање један и по сахат на храну и одмор. Забрањује се примати у фабрику млађу децу од 9 год. Рад деце од 9–13 год. ограничен је на осам сахата на дан. Ноћни рад (од 9 час. у вече до 5 и по у јутру) забрањен је за све малолетне (од 9–18 год.). Тада је парламенат установио, да, од 1. Марта 1834 год. осам часова дневно раде деца млађа од 11 годна, а од 1. Марта 1836 у категорију од осам сахата рада спаду сва деца млађа од тринајест година.“

Капиталисте су биле незадовољне таким новачењем и жестоко атагираше на њих. По капиталистичкој антропологији, детињи узраст свршава се десете или најдаље једанајесте године. Што се већма приближавало време ступања у живот парламентарског акта о фабрикама, тиме су већма мутили фабриканти. Влада се је, напослетку, тако била поплашила од њих, да је већ била готова да понизи детињи узраст, од 13 на 12 год. но није се решила на то с тога, што се бојала, да се радничка класа не побуни. Законодавни акт добио је потпуну силу и остао је не промењен до 1844 год.

Али у 1833 г. било је лакше издати закон него га извршити. За читавих десет година после 1833. инспектори који су били постављени над фабрикама, непрестано су се жалили на то, да није могуће закон на пракси извршивати. Фабриканти су изумели особити систем по коме су терали малолетне на рад у две смене: од 5 и по час. изјутра па до 2 по подне и од 2 после подне до 8 у вече. Срачунати и прегледати колико је часова који радник радио дневно није било могуће особито на великим фабрикама.

Међутим су радници од 1838 постали смелији у својим захтевима. Они су изјавили жељу да се раднички дан ограничи само на 10 час. Неки су фабриканти сами устали противу своје браће – фабриканата, који су, нарушавали закон од 1833. У исто се време почела силна агитација и противу „закона о лебу“. Фабриканти који су мислили, да ће по њих корисно бити, ако се уништи регал на увозну храну, ступише у везу с радницима и обећаше им многа блага. Радничкој ствари помагали су и фабрикантски непријатељи, торије – који су имали земље, и нису пропустили ни једну zgodну прилику, а да не изнесу на видик гадно поступање фабриканата са својим радницима.

Последница свега овога била је та што је изишао 4 Јула 1844 год. допуњавајући акт о фабрикама. Осим пређашњих категорија радника сад су узета у законску заштиту и *одрасле женскиње*, чији је рад *ограничен био ипак* на дванајест часова али с тим да оне само дању раде. Први пут је била влада принуђена, да узме у

заштиту рад одраслих радника и они се нису срдиле на тако јавно нарушење „слободе рада“. Рад деце ограничен је био до 6 и по до 7 час. на дан.

Да не би могли фабриканти терати децу на рад у два сме-нама, узаконено је 1844 год. „Да се раднички дан деце и мало-љетних почиње онда, кад ма један малољетни одпочне свој рад на фабрици. Тако, на пример, ако малољетни А почне у 8 час. а Б у 10 то и Б мора да сврши рад у исто време кад и А. Почетак радничког дана мора се управљати по јавним сахатовима н. пр. сахатом најближе жељезнице, с њиме се мора управљати и звоно на фабрици. Фабрикант је дужан да прилепи на зиду свога завода, објаву, наштампану крупним словима, о почетку, свршетку и прекидима рада. Деца, која почињу свој рад пре 12 час. т.ј. пре подне, могу радити само до 1 сах. после подне, а после не, т.ј. у смени која бива после подне не могу бити иста деца, која су и пре подне радила. Сахат и по на примање хране мора бити остављено свакоме, који је под заштитом закона, и то мора бити у једно исто време, а сем тога свакоме мора бити остављена слобода бар по 1 час до 3 сахата после подне. Ни један малољетан не може бити теран да непре-стано ради до једног сахата после подне – мора му се, бар по часа оставити на доручак. Ни један се малољетни радник, за време ручка или доручка, не мора задржавати у том одељењу фабрике где се ради.“ Али је и фабрикантима учињена уступка, а имено та: *најмањи узрасни децији, који се примају у фабрику, сведен је био на 8 година у месци девети.*

Године 1846 и 1847 чине епоху у економској историји Ингле-ске. Уништење регала на увозну храну, на увозни памук и друге сирове материја, и проглашење потпуне слободе трговине – све је то по изгледу, претсказивало знатни век. С друге стране покрет чартистоваца и агитација за још веће умалење радничког дана достигла је највећи вршак. Не гледећи на многе препреке, опет је зато прошао закон, по коме се за 1847 год. опредељивало време рада за младе људе од 13–18 год. и за све женскиње на једанајест сахата, а од 1848. год. на десет часова. У свему осталом тај нови парламенски закон остао је исти од 1833 само са неким поправ-кама.

Капиталисте се реше, да не даду овом новом закону да 1 Маја 1847 год. ступи у живот; за то су изабрали саме раднике као оруђе. Време је било врло угодно за то. Ваља се сетити, да су фабрички радници пали били у велику нужду због страшног кризиса који је био 1846 и 1847 год. јер су многе фабрике радиле само кратко време, а неке су се са свим затвориле. Многи су се радници видели у врло рђавом положају, многи су пали у дугове. Могло се је мислити да ће се сиромаси сагласити да увећају број часова, свога

свакодневног рада само да би исплатили своје дугове и да искупе своје заложене ствари. Сем тога фабриканти су се постарали, да увећају општу нужду радника тиме што су сви уопште умањили радницима зараду, с почетка на 10, а после још на 8 и по, напо-слетку још и на 17 процената. Тако су се старале газде да спреме своје раднике на агитацију против закона 1847 год. Фабриканти нису ништа штедили ни преваре ни обмане ни претње, ни обећења, али им је све било у залуд. Истина је било предато неколико молбеница од радника, у којим су се жалили на „притешњавања, која им је учино нови парламенски акт“, али кад су их усмено испитивали, признали су да су их фабриканти наморали да таку прозбу предаду. „Нас притешњавају, говорили су радници, али закон о фабрикама у томе није нимало крив.“

Кад нису успели да принуде раднике да говоре у интересу капитала, фабриканти су почели јаче да исказују своје мисли у штампи и парламенту. Они су се тужили на фабричке инспекторе, које је парламенат поставио, као на таке људе, који немилосрдно упропашћују несрећне раднике због неких својих утопија чо-вечанског усавршења. Сам је инспектор Горнер испитивао рад-нике и „ти несрећници“ готово су сви били за раднички дан од 10 часова.

Кад фабриканти нису могли да услу, прибегоше опет новој хитрости: почели су да принуђавају одрасле раднике, да раде по петнајест часова на дан. И издавајући ово као жељу целе радничке класе, фабриканти опет захтеваше да се уништи закон, који је опредељивао раднички дан од 10 ч. Немилосрдни фабрични ин-спектор Горнер испитивао је раднике, који су радили по 15 ч. на дан и они рекоше: „Ми би смо, на сваки начин, волели да радимо по 10 час. па и за мању плату, али за нас нема избора: многи од нас немају рада, и ако ми не хтеднемо да радимо више, то ће нас други заменити.“

Усиљавања фабриканата нису ништа успела, и 1. Маја 1848 закон о десеточасном раду добио је потпуну силу. Али у исто време почела се политичка реакција. Чартистовска партија претрпела фијаско, вође њене позатвараше, њена се организација рас-паде, смелост и самопоуздање англиских радника поколеба се. Скоро затим париска јулијска буна, заливена потоцима крви, са-једини, како у Инглиској, тако и на свој сувој земљи, све њифтин-ске партије разне багре, под једну заставу. Сопственици и капиталисте, главни обртачи берзе и кајишари, заштитници и приврженици слободе трговине, крволоци и слободњаци, млади ветрогоњци и стари богомољци – све се то сли у једну војску за спасење сопствености, религије, породице и друштва. Радници су почели да изгледају као људи опасни за државу, фабриканти

престаше да се церемоне, с њима ђивте ступише у отворену борбу не само противу десето-сахатног парламентског закона већ и противу свију закона од 1832 и 1847 г. који су поставили ђифтама границу и злоупотреби времена и снаге радничке.

Не треба заборавити, да су закони од 1833, 1834 и 1847 г. састављали једну целину у колико они себи не противрече, што ни један од њи није опредељавао тачно број часова рада за одрасле људе и што је од 1833 г. остао као законити нормални раднички дан од 15 сах. т.ј. од 5 1/2 из јутра до 8 и по у вече. Само рад малољетних и женскиња, био је сведен, из почетка на 12 а после на 10 час. У сљед тога фабриканти одпустише из својих завода много женскиња и малољетних, и обновише ноћни рад, који је већ био изашао из употребе, за одрасле. После тога су прибегли другој хитрости. Знајући да закон ограничавајући рад на 10 час. установљује још сах. и по на примање хране и одмор, фабриканти се решише, да пожртвују и тим временом, али га тако разредише, да су радници доручковали до 9 часова изјутра а ручали ђосле 7 ч. ђосле ђогне; дакле радили су 10 сах. без прекида и без одмора.

Даље: закон забрањује истеривати малољетне, који почињу свој рад пре 12 ч. пре подне, а ништа не вели, за оне малолетне, који почињу у 12 и доцније. Користећи се том несмотреношћу законодавца, фабриканти су почели да гоне децу на рад од 12 ч. и да их одпуштају тек у 8. и по после подне. При томе су деца од 8–13 год. остајала од 2 до 9 час. после подне без икакве хране.

Сем ових одступања од смисла закона нарушавали су и сама изречна наређења законска. У Јулу 1850 г. фабрички инспектори напусти су да је 3742 малолетна радника који су били на 275 фабрика, радно и више одређеног времена, и остали су на фабрикама заједно са одраслима до 8 и по по подне. У Скотској су нарушавали законе од 1833–44 и 47 г. још више него у Инглиској. Инспектори су довлачили многе фабриканте на суд, али суд састављен из самих фаориканата, понајвише их је оправдао. Систем смене и ноћног рада добио је потпуну силу.

Један од фабричних инспектора, Леонгард Горнер вели: „10 пута сам подизао парницу противу фабриканата који нарушавају закон, и то у 7 различних судова, и само сам једном нашао подражавање у чуварима закона. Мислим, да је даље гоњење на суд некорисно, јер фабриканти и судије умеју врло лепо да извијају параграфе. Чланак парламентскога акта који вели: да радници на фабрици морају ручати у једно исто време, не испуњава се у Ланкаширу, и зато не могу бити уверен да женскиње и малолетни не раде тамо и више од 10 сах. на дан. На крају Априла 1849 г. на 118 фабрика радили су радници и преко опредељеног времена. Рад на неким фабрикама траје и по 13 а и по 15 сах. дневно. Срачунати

време рада свакога малољетнога, није могуће. Једни и исти малољетни преводе се из једне радионице у другу, из једне фабрике у другу.“ „Како се може контролисати така систем, по коме фабриканти играју радничким рукама као карташа и тако мешају часове рада и одмора, да једна иста радничка група ради данас на једном мосту, и сутра у исто време на другом. Радник није никако слободан за сво време од 15 сах. За то време непрестано га дижу од једног посла и посађују за други; он се никако не може користити кратким прекидима рада, да се мори у кругу своје породице, већ је принуђен да иде де год у крчму; радница тако исто бира какво увесељавајуће заведење.“ Дво-годишња борба капиталиста са радницима увеличана је знатним успехом капиталиста, један од четири највиших судова Инглиске, а имено Court of Exsheuder, донео је од 8 Фебруара 1850 г. решење, у коме су међу осталоме стојале ове речи: и ако су фабриканти и поступали против смисла закона од 1844 г. али по неким изразима тога закона, ти поступци немају никаквог значаја. „Тим је решењем судским нанет силни удар десетосахатном закону.“

Радници су били јако незадовољни тим и подобним судским решењима, и незадовољство своје показали су на бурним скуповима у Лонкаширу и Јоркширу. „Зар, веле они, парламентски акт није ништа друго већ обмана, превара!“ Многи фабриканти, који су испуњавали закон, подржавали су раднике и исказаше се против неправедних судија. „Противуречна решења судска – говорили су они – воде сама к анархији. Шта то значи, један закон у Ланкаширу а други у Јоркширу, један у једном округу а други у другом! Фабриканти великих вароша, могу да обилазе закон, могу да уведу ноћни и дневни рад на својим фабрикама, могу да преводе раднике с једне фабрике на другу, а ми у провинцији за све то немамо довољан број радничких руку.“

Због јаке опозиције радничких класа, парламент се није смео решити да укине закон од 1847 г., али је опет зато учинио неке уступке фабрикантима. У место да раднице и малолетни, као по зак. од 5 Авг. 1850 раде по 10 час., сад је узаконено да раде по 10 и по сах. на дан. Али зато је опет ноћни рад сада сасвим забрањен. Фабрике су морале радити од 6 сах. у јутру до 6 у вече. Сахат и по био је остављен радницима на хранење и одмор.

Једној категорији фабриканата испало је за руком и сада као и пређе, те су добили особита права, на рад малољетних. Газде фабрика, на којима се свила израђује, претили су још од 1833, да ће своје заводе затворити, ако им се не одобри, да им могу деца свију узраста радити по 10 час. дневно. Ми неможемо – веле – да добијемо довољан број деце старије од 13 год. Тражена привилегија била им је дата и тек је 1844 било забрањено, да деца млађа од

11 год. која раде у фабрикама свиле, несмеју више радити од оне деце, која су у другим фабрикама потчињеним парламентском закону. Али деца од 11 до 13 г. опет су као и пређе радила по 10 сах. дневно. Сем тога: 1850 год. парламентски акт додавао им је још по часа више свакодневног рада. Таким начином, да би фабриканти свиле могли имати мајсторе са особито развитим и њежним прсти-ма, приносило им се на жртву много хиљада деце. Па да би парла-менат још већма показао своју велику љубав спрам фабриканата свиле, ослободио их је од дужности, да се старају о школском изражању својих малољетних радника. За то смртност деце и одраслих нигде не достиже те висине као на фабрикама свиле.*

Кад су тако рђаво живели сиротани који су радили на фабри-кама, које су потчињене парламентској контроли, то каки ли је био положај оних радника, који су били изван закона, и који су се користили свима благама „слободне конкуренције“! У оним индустријалним заводима, где време рада није било одређено законом, радници су сваки дан радили по 15 и 16 сах. па и више. Да би могли судити о положају тих мученика рада навешћемо неколико фака-та, који су узети из врло верних официјалних извора.

У том делу Нотимгена, вели London Daily Telegraph 1860 г. Јануара 14 де је народ заузет производњом чипака, патње и оску-дице радника достигле су највећи ступањ. Децу од 10 год. дижу 4 пута у 3 сахата из јутра са њихових нечистих и прљавих постеља и приморавају их да раде готово само за леб до 11 па и до 12 час. ноћу. Од тешког и дугог рада сви им удови тела слабе, лице им се збрчкава, израз његов глупи, и сво човечанско биће те деце тако постаје дрвењасто, да је страшно на њих и погледати. Није бољи положај и одраслих. Овај систем експлоатације човека човеком јесте систем неограниченог ропства, ропства у физичком, мо-ралном и социјалном смислу. Шта треба мислити о вароши, у којој се састаје митинг с цели, да изради код владе, да се раднички дан за одрасле ограничи на 13 сах. Ми ораторствујемо против виргин-ских и каролинских плантатора, али зар је њихова пијаца робља са свима ужасима телесне казне страшнија од полаганог убијања човечије личности, које се догађа сваки дан код нас? И зашто се чине те човечије жртве? Зато да би жене капиталиста могле но-сити чипке и вале.“

Лончарску индустрију у Стафордширу три пут је прегле-дала комисија одређена од парламента у 1841, 1860 и 1863 г. За нашу цел довољан је кратки извод из исказа малољетних радника, пред испитајућом комисијом 1869 г. „Мени је 7 год. и 8 мес., рекао

* Marx, *Das Kapital*, p. 271.

је Ујљем Вуд. Долазим у фабрику око 6 сах. у јутру а остављам посао у 9 сах. у вече. Ево већ 7 или 8 недеља како радим по 15 сах. на дан.“ „Мени је 12 год., рекао је други лончар, занимам се пре-ношењем израђеног посуђа у сушару и вртењем точка. Долазим у фабрику у 6 а некад у 4 сах. у јутру. Целе прошле ноћи морао сам радити до 8 сах. у јутру још са осморо деце. Сем једнога сви су остали опет данас дошли. Добијам на недељу 3 шилинга и 6 пенса (одприлике 18 гр.) али не бива никаквог додатка тој заради, ако радим и целу ноћ. Прошле недеље радио сам две ноћи једну за другом.“ У местима де је јако развијено лончарство по сведоџби лекара, средња цифра живота радничког врло је мала и лончари претстављају изрођено племе, које је и у физичном и моралном смислу наказа. Обично су врло слабог састава, имају слабе и упале груди. Они старе пре времена, они су флегматични и малокрвни; често страдају од патње, од диспепсије, ревматизма и болести црне дигерице. Највише су подложни пнеимонцији, јектици и загуши-вању. Особито много страдају од ове последње болести. Од шкро-фула страда више од 2/3 лончара. Што препорођај лончарски на-сеобина није дошао до ужаснијег степена узрок је тај, што је врло много долазило из насеобина здравијег земљишта.“ „Не може чо-век да се нарастужи, пише један доктор, кад види бедну децу, чије је здравље принесено на жртву грамзивости родитеља или капи-талисте.“ Доктор мисли да је најважнији узрок честој болести и велике смртности малољетни радника велики рад.

На инглиским фабрикама, где се израђују сумпорна и фос-форна палидрвца, половина је радника све млади људи од трина-јест до осамнајесте године. Производња ова тако је чувена са свога шкодљивог дејства на раднике.* да у њу долазе само највећи сиро-маси „од глади полумртве удовице, безкућна и сасвим забатаљсна деца“. У фабрикама палидрвца, рад траје од 12 до 15 сати на дан, храна се прима у неодређено време како кап. и не у особитим собама, већ у радионицама, где је атмосфера напуњена сумпором или фосфором. Данте би у тим „домовима ужаса“ нашао дејстви-телност, која не уступа ни најмрачнијим сликама његовог фанта-стичног пакла.

У фабрикама тапета рад зими обично траје од 6 сах. из јутра до 10 у вече готово без престанка. На питања испитујуће комисије један је радник одговорио ово: „Кад је мом сину било тек 7 год. ја сам га носио у фабрику, где је радио по 16 сах. на дан. Радио је без престанка, па и ручао је стојећи код машине, коју није смео ни да заустави нити опет да остави.“ У Марту и Априлу 1863 на фабри-кама тапета и деца и одрасли радили су по 84 сах. на недељу.

* Специјална болест на фабрикама палидрвца јесте вилична костоеда.

У 1863 г. јавно мњење у Инглиској јако је било узбуђено извештајима комисије, која је била одређена да испита пекарнице. Тврди у библији Инглиз, знао је и пређе да је човек ако само није лорд или *капиталиста*, осуђен да у зноју лица свога зарађује свој леб, али никако није ни помишљао, да у том лебу он мора да једе са неким делом човечијег зноја и бубе-швабе и паучину, и не говорећи о другим смешама, као што су песак и друге минералне ствари. Јавно мњење узбуђено тиме, захтевало је да се пекарнице подчине особитом надзору државних инспектора. Парламенат који је био заузет тим питањем није могао да не обрати пажњу на положај пекара. Комисија је нашла, да се у пекарницама ради понајвише ноћу при температури од 75–90° и да радници после ноћног врло тешког рада, морају још до 5 сати после подне да разносе хлеб по вароши. Парламенат је нашао, да тако дуг рад може да шкоди здрављу малољетних и зато је установио да радници који су млађи од 18 год. не смеју у пекарницама ноћу радити.

Велика дужина радничког дана била је и на жељезницама. Пре 5–6 год. у Лондону је суд разматрао дело 3 радника на жељезници, и то: кондуктора, машиниста и сигнариста. Они су били оптужени, да се је због њихове немарности догодила страшна несрећа на жељезници: стотинама путника одправљено је врло брзо на онај свет. Оптужени су једногласно исказивали: „Пре 10 или 12 год. ми смо дневно радили свега 8 сати, а за последњих 5 год. наш је раднички дан дошао до 14, 18 па и до 20 час. кад опет има врло много путника: бивало је да смо радили по 14 па и по 15 сати без престанка. Ми смо обични људи – нисмо циклопи. После извесног рада силе наше слабе, ми оглуњавамо, мозак престаје да мисли, очи не виде.“

Од велике разнолике гомиле измучених, изнурених радника и радница особито падају у очи две слике, које ни најмање не налику једна на другу, и које својим контрастом показују, да су пред капиталом сви људи равни, – то су модистка и ковач. При концу Јуна 1863 лондонске новине донесоше чланчић под насловом „Смрт од претераног рада“. Умрла је модисткиња Мери-Ана Уокли, која је радила у једној дворској модној радионици; било јој је 20 година. Радила је по шеснајест и по сати сваки дан, а у модној сезони радила је по некад по 30 ч. без престанка, крпећи ослабљене силе своје хересом, портвајном и кавом. Било је најгоре време – време наруцбина за бал, који ће се давати у част принцезе уелске, која је тек дошла у Инглизку. Мери-Ана Уокли радила је са још 16 девојака, 26 и по сата без престанка у соби, која није имала ни једну трећину здрава ваздуха. Ноћу су спавале по две у једној постељи, и у врло узаној соби. Мери-Ана разболела се у петак несвршив на жалост започети посао. Доктор који је врло

позно био позван рекао је: „Мери-Ана умрла је од претераног рада у препуној радионици од тесноће и рђаво вентилиране спаваће собе.“

Ако верујемо песницима, то на свету нема здравијег, јачег и веселијег човека од ковача. Он устаје рано и још пре зоре севају варнице од његовог удара, једе, пије и спава као заклан. При умереном раду ковач – ако се само суди по задовољењу физичких потреба – мора се налазити у најлепшем положају. Али у самој ствари, особито сада, кад се чекић покреће силом паре, ковач у Инглиској не ради тежак мускулни рад, па се већ зато не може користити ни здрављем ни благостањем. Средња смртност ковача и свију радника, који су на металчким фабрикама, један пут и по виша је од опште смртности у Инглиској.

У кузницама и другим металним заводима у Инглиској и Скотској, уведен је рад на смену, који се не прекида ни дању ни ноћу, а у неким заводима ни недељом. Сваки радник мора да ради по 12 ч. на дан, ал и бива да један и исти радник не одлази од своје машине по две по три смене једно за другим.

На једној фабрици, једно дете морало је радити 4 ноћи на недељу, при чему је после ноћног рада следио дневни до 8 и по у вече, и то је трајала 6 мес. Друго дете, кад му је било 9 год. радило је по некад без престанка 3 смене по 12 сах. Треће – сад му је 9 год. – радило је по 3 дана у недељи по 18 сах. а 3 дана по 15; четврто, сад му је 13 год. радило је целе недеље ноћу, од 6 сах. пос. под. до 12 сах. сутра дан; пето је радило на фабрици гвожђа, од 6 час. из јутра до 12 ноћу непрестано за 14 дана, и сад је већ неспособно за тако јако напрезање.

Тај исти систем рада на сменама постоји у фабрикама, где се израђује стакло и артија. Тамо где се артија производи помоћу машине, ноћни је рад опште правило за све процесе, сем сортирања крпа. По неким фабрикама артије уведен је смешани систем који захтева од радника по 15 до 16 сах. свакодневног рада.

По 15 сах. на дан раде одрасли и деца у рудама каменога угља, одлучени од сунчане светлости и свежег ваздуха; по 14 сах. на дан раде лети и земљеделски надничари.

Може се до бесконачности продужити списак разних грана рада, у којима се здравље и живот радника приноси на жртву индустријалном Молоху; али то што је више речено, довољно је да нас убеди, колико је нужно мешање државе у решењу питања о границама радничкога дана, и да се разуме зашто инглиски радници толико исто раде на умалењу радничког дана, као и на повишењу наднице, ма како да се је често преступао закон надницама које су

потчињене парламентском надзору, опет је зато положај радника на тим фабрикама био много бољи од положаја оних радника, које није заштићавао парламенат. Врло је природно, што су радници свакојаким индустријалних завода тражили ту исту заштиту парламента. Закону, који ограничава раднички дан, за последњи десетак година т.ј. до 1860 до 1870 били су подчињени сви заводи бојадисања и белјења; затим завод где се израђују чарапе, тапети, пекарнице и многи други. Али већина радника Велике Британске и Ирске, а у том броју многобројно земљоделско становништво оба острва, не користи се благодетима тога човечног закона. Не треба још заборавити, да тај закон управо и позитивно ограничава рад женскиња и малолетних, а одраслима он помаже само посредно. Тамо где фабрикантима није нужан рад женскиња и малолетних, раднички дан за одрасле, не гледећи на заштиту закона, не траје 10 сах. Али има таквих индустријалних завода, где је газдама много пробитачније, да ноћу не раде; него ли да им раде одрасле мушкиње, је женскиње и малолетни могу извршити тај рад за врло ниску цену. У тим се индустријалним заводима користе благодетима десето-сахатног закона и одрасли радници.

Француска је у своме законодавству о радничком дану последовала Инглиској али врло доцне, а имено у 1848 год. Нужна је била фебруарска револуција, па да се оствари закон о дванајесто-сахатном раду. Закон тај много уступа своме инглиском ориџиналу, али опет зато француски радикални начин решавања социјално-економских питања има своје особите добре стране и превагу. Француско законодавство од једанпут је захтевало подједнако ограничење радничког дана за све раднице, а међутим је то у Инглиској ишло врло полагано. Сем тога и [у] Француској је проглашен био принцип ограничења радничког дана за све, а не само за малолетне женскиње.

Неке француске капиталисте пођоше још и даље од законодавства и сведоше раднички дан у својим фабрикама на једанајест сати. Међу тим капиталистима особито је знатан Долфис, који је имао велику фабрику у Елзаској вароши Милхаузену. Опит је уверио тога фабриканта, да од умалења радничког дана нестрадају ни сами фабриканти. Умалив раднички дан на један сахат, са дванајест на једанајест, Долфис је нашао, за 14 дана опита, да на његових 600 разбоја није израђено ни мало мање, него пређе, већ на против много више, а имено: производња муселина увећала се на 1 2/3 процента, а коленкора на 4 1/2 процента. То увеличање продукта одговара прибавци још 37 разбоја (10 за муселин, 27 за коленкора). Кад се разбије вредност тих разбоја, који се уштеђују, а тако исто кирија где би они били намештени, плата сувишних

радника и напослетку уштеђено осветлење фабрике за време дванајестога сата, то ће се добити врло велика цифра користи за фабриканте, коју он може поделити још и са радницима.* Али на жалост, примеру Долфиса мало њих слеђују.

У неким кантонима у Швајцарској раднички дан траје више од петнајест сахати на дан. Циришки лимари у фебруару 1867 год. захтевали су да рад њихов траје и лети и зими по 13 сах. т. ј. од 6 сах. изјутра до 8 у вече. Кад видоше, да гесе неће да испуне њихово захтевање, одказаше рад. Неколико се недеља продужавала борба и напослетку гесе уступише. За лимарима пошли су бравари и тако исто захтевали су, да се раднички дан умали на један сахат из понижења наднице, али нису имали успеха. Даљи покрети радника у Швајцарској имају за циљ више повишење наднице него ли умалење радничког дана. Изузетак је само кантон Гларус, где је сва општина на свечаној скупштини решила, да се ограничи раднички дан.

На том скупу 22-га Маја 1864. год. казано је било, између осталог и ово: Установа правилних одношаја међу фабрикантима и радницима врло је нужна, особито у таком округу, који успевајући брзо у индустрији испитује сам на себи, како благодетна тако и штетљива дејства прогреса. Као што се види, чудновато је што се народна скупштина са својом законодавном влашћу меша у одношаје капитала према раду, у одношаје, који имају карактер слободног договора. Но ово је мешање врло нужно. Индустрија заузима своје становништво нашега округа и има на његово благостање велики утицај, а зато је држава дужна да се стара, да се одклоне непријатни услови за народно благостање и *да садашње неоситиви у наслеђе будући ослабљени и изнурени нарашћају*. Па и да би сачували нашу политичну слободу обвезани смо да не оставимо после нас немоћни нараштај који бв био неспособан да се користи и наслађава вишим благама живота.

„У свима осталим државама овака се питања решавају вишим класама где нарочито учествују фабриканти. Ни у Инглиској, ни у Белгији, па и у многим кантонима у Швајцарској сам народ нема права да учествује у издавању оваких закона. У Гларису је другојаче. Решење тако важног питања, оставља се народном већу које се састоји из неколико хиљада радника и некаки два тучета фабриканата. Зар то није опасно? *Зацело*, ако те две класе друштва буду у раздору једна према другој; *не*, ако се обе класе знају да њих везује општи интереси, да удар, нанешен, једној класи друш-

* Unsere Tage 1866, 7 Heft 8 Bandes 480.

тва, у исто време шкоди и другој класи. Фабрикант, као човек, не може да жели добра својим радницима, и обратно. Кад се узме све то у рачун нужно би било да се сведе дневни посао *на 12 сати*.“

Предлог је био присиљен необзирући се на противне доказе неки фабриканата, који су доказивали да ако се прими тај закон пропашће индустрија у Гларису. У неким фабрикама установљено је да се по 11 сати на дан ради. Остали кантони у којима је раднички дан био много већи од 12 сати, угледали су се на Гларис.

У Германији је питање да се скрати раднички дан, први пут озбиљно подигнуто било у Лајпцигу 23 и 24 октобра 1864 г. Решење тога важног питања остављено је било особеној комисији којој је за председника изабран био Мертенс, из Хамбурга, који је већи део свога живота провео радећи тешки посао и који није изневерио радничку заставу. У овом извештају општем збору Мертенс говори ово: „Ако радници хоће да имају онака човечија и грађанска права, каква имају и остали становници, они морају тај положај задобити својим радом и својим образовањем. Сваки радник мора образовати себе не само практички но и теорички; а да се до тога дође, радник мора да има довољно слободног времена. Човек, који ради непрестано један посао као каква животиња, не може бити вешт и мислећи радник, а још мање – грађанин, таки грађани какавак је нуждан држави у оно време, кад се ослободи од данашњег гадног погледа на раднике.

„Зато је један од најважнији задатака радничким скуповима тај: да одреде време рада.

„Могу вам рећи: Само ће мало њих употребити као што треба време одмора, већина ће га употребити седећи по каванама, механама и другим местима која служе за увеселење, и живот те већине неће се поправити, већ пре ће постати гори. Тима друговима људства може се одговорити, да по њиној логици, треба и батњињање рачунати као велико благо људства, и ропство – као најверније средство да се сачувају људи од злоупотребе слободом. Па ако би се баш и могло да предскаже да ће се већина радника рђаво користити сувнишком слободнога времена, ми би и онда са тако истим настојавањем војевали за скраћење радничког дана и то у интересу способног са усавршавање мањине, премда би долазило да подвргавамо опасности оне, који не умеју да цене слободу и који неће моћи да оцене донде док ланце ропства не збаце.

Могу вам још и то рећи: Кад се смањи раднички дан умањиће се и сама производња. Узалудан страх, мислећи и развијени радник изразиће својим џирудом *мало* више за *крајко* време, но *жлуци* и *изнурени* за *дуже* време. Ово се доказује самим опитом. Опитом се

доказало и то да радник не ради целог дана једнаком снагом: често за четврт сата стоји са скрштеним рукама, често ради полако непазећи, особито на крају дана.

У Хамбургу се у последње време поправило стање радника у неколико: Они не раде више 14 сати на дан но тринајест, од 6 у јутру до 7 у вече, а у том времену не раде по два сата, који су им опредељени за ручак и одмор. Само пекари, месари и ковачи раде више, зато они имају најмање воље за образовање. Ни један од пекара, касапа и ковача не долази у друштва који имају циљ да просвете радничку класу.

Добро би било, помоћу јавних предавања и популарних за свакога разумљивих књижица показати раднику, на шта би могао употребити сувишак слободног времена. Можемо се надати, да ће се образовани фабриканти, узимајући у рачун, каква је добит кад су радници смишљени и образовани, сами сагласити са праведним захтевањем да се ограничи раднички дан.“

На трећем састанку Германског радничког сајуза, 3-га и 5-га Септембра 1865 год. питање о радничком дану подвргнуто је озбиљном суђењу заједно с питањем о страјковима. Скуп се убедио у томе да је скраћење радничког времена нужно и потребно не само за раднике но и за фабриканте.

У Октобру 1865 у Аугзбургу скупило се много радника и изјавили су жељу да се посао почиње не у 5 сати у јутру но у 6. Баварском министарству дата је била у том смислу написана просба, потписана стотинама лица. Министарство је послало просбу варошким властима да је расмотре, које су нашле у њој много преувеличаног. Одговор је био такав: „Раднички се дан не може скратити, без штете аугсбуршки фабриканата донде, док се скраћење не прими у целом царинарском сајузу. У осталом, у Инглеској и Француској је раднички дан још дужи (у Аугсбургу он је мањи од 14 сати).“

На крају 1865 год. обратила је на себе велику пажњу беседа једног говорника у Химницу, која је говорена после свечаности која је држана због добро свршене жетве. „Може бити да је и истина – говорено је између осталог у тој беседи – да ће мала занатлијска радиност пропасти због фабричног производства. Али тешко, тешко нама, ако због тога буде нарушена светиња фамилијарног живота, ако радник трудећи се од јутра до вечера нема 2 сата слободног времена да оде до куће, да загрли децу и жену и да с њима у љубави проведе. Није добро ово браћо! Велика несагласност међу стотинама радника са својим женама, дивљаштво и немилосрдност мужева, страст да се напију и да играју; сузе и крв испребијаних жена, поквареност деце – ето тужних прилика наше напредне вароши, прилике, које нас уверавају, да ми

страдамо од некаквог великог зла, да ми у великој грамзивости за златом и спољним угодностима, губимо највеће благо царства божијег: хришћански породичну верност и љубав. И зато ја држим да би нам јесењи празник био прави празник, кад би господари рада уделили раднику још један сахат на ручак и одмор, и тиме би утврдили његов породични живот и дали би приступа царству божијем и правди његовој у хиљадама хиљада домова. Јер заједнички сто – нама је добро позната та велика истина – сахрањава љубав.“

Знајући хемничке фабричке поретке и обичаје, лако се може поњати, да су речи проповедника имале магичко дејство. У том саксонском Манчестру радници су радили од 6–7 из јутра до 9 у вече без прекида, осим једног сахата који им је остављен на ручак. Говор је произвео велико узбуђење, али „господари рада“ нису били ни најмање тронути справедљивошћу и скромним законом проповедника, шта више, они су му помоћу месне духовне конзисторије, задали много посла.

У Лајпцигу 1867 г. опет се покренуло питање о ограничењу радничког дана. „Друштво за ширење просвете међу радницима“, (Arbeiterbildungsverein) и то по иницијативи саме саксонске владе. На претресање питања позвана су била: друштво слагача, зидара и дрводеља; тако исто биле су позване и неке личности, које нису припадале радничкој класи, али су имали велико поверење код радника. Комисија којој је било наложено, да разгледа питање о радничком дану, решила је да не треба више од 10 сах. радити ни у фабрици нити опет у другим индустријалним заводима. Рад у недељу мора сасвим бити забрањен. За основу овог решења комисија је узела следеће: „Скраћење радничког дана много је важније за раднике него ли и само повишење наднице. Чему може служити и највећа плата, ако је тај који је добија прикован као роб и нема времена да се њоме паметно користи? Да се кол нас у Ђерманији, а особито у Саксонској, где је јако развијена индустрија, већ показују ужасне последице врло дугачког радничког дана, то је очигледни факт, који потврђује статистика. Зло се је већ до таког степена развило да се наша фабричка насеобина састоји из људи сасвим слабих и изнурених, као што се види из извештаја рекрутске комисије.

Неки енглески поклоници слободе рада и трговине веле: „држава нема права да умањава раднички дан и у опште, да се меша у одношаје радника и њихових госа који су основани на слободном договору.“ Али наша човечност мора да протестује противу тих навода, који иду на угушење слободе у име слободе. Истина држава нема никаква права, да нарушава слободу личности, да чува грађанина, да га други не притиска, експлоатише и

савршено подваљује. Ако забрана гулења и немилосрдног експлоатисања радника капиталистом значи ићи противу права личности, то онда исто значе и мере и средства, која се употребљују да се одклоне убиства. О слободном договору међу радником и капиталистом већ зато не може бити ни речи, што последњи као капиталиста, има много више силе, а слободни договор може бити само међу равносносним странама. Ова мнима слобода није ништа друго, до воља новог много ужаснијег облика права јачега. То је слобода, друштвена анархија, рат свију противу свакога, уништења слабијега јачим, јачега најјачим.“

Не гледајући на своју темељивост и умереност одлука лајпцишке скупштине о десето-сахатном раду није добила законску силу због противљења фабриканата. Сви даљи протести несрећних радника остали су без икаквих добрих последица и навукли су само гонења и непријатности на немирне „протестанте“. Енглески пример полако упливише на Ђерманију; али сиромаштво немачких фабричких радника и зло које долази од врло дугачког радничког дана тако је велико и јако да се питање о радничком дану и у Ђерманији мора врло брзо решити.

У Северо-америчким сједињеним државама о радничком дану покренуто је још од 1850. Најпре је било покренуто у Масачусету где је законодавна скупштина ограничила раднички дан од 1 Јула 1851 год. на 10 час. Масачузетски се сенат дуго противио томе решењу, али га је на послетку потврдио. Примеру Масачусету следовале су и неке друге државе, али до 1866 год. ово питање није било потпуно решено, ал неби се могло решити дотле док се не уништи ropство у јужним савезним државама. Рад белаца није могла бити заштићен од гадне и неправедне експлоатације, док су црнци били у ropству. Но када је нестало ropског рада, за слободне раднике настало је време препорођаја. Као први резултат америчке међусобне војне биле је агитација која је узбунила сву Америку од Атланског до Тихог океана. Општи раднички конгрес, који се је скупео у Балтимору објави: „Прва највећа потреба нашега времена састоји се у томе, да се ослободи рад од потчињености капиталу, да се изда закон, који би установио раднички дан од 8 сати. Ми смо се решили, да и нашу силу употребимо на то, да ту велику циљ постигнемо.“ Циљ та још није постигнут, али потреба да се ограничи раднички дан на 8 час. тако се јако осећа, и средства да се то постигне тако много има силан и енергички амерички народ, да се скоро потпуно непрактичко решење питања о радничком дану, може без сваке сумње очекивати. Врло је поучна та околност што има у америчким државама, где је рад у врло добрим условима, капитал се опет успео да рад себи толико подчини да се држава мора заузимати да раднику обезбеди право

на слободно време а с тим слободним временом и право на више умно развиће. Комитет, који је образован од чланова масачузетских сенатора и чланова палата преставништва, о потреби да се ограничи раднички дан, изразио се овако: „При великом благодатању и грдном програму науке и вештине, при усавршавању машина, које олакшавају рад, човек творац први почетник и прави узрок свију тих блага, никако не напредује, никако се не усавршава. Наша индустрија прикупљајући богатства тежи да преврати радника у машину, у биће без икакве мисли, које не може имати никакве више тежње као и животиња. Ево сопствених речи једнога радника: „Ми смо робови, изнурени радом, ослабљени, наказани; ми никако немамо времена, да образујемо свој дух и срца: зар је чудновато, што смо презрени и жалосне незналице?“ „Ја имам сина, рече други радник; водем га видим пре у гробу него ли у фабрици, где би морао да претрпи све оно што сам ја претрпео, где би поднео много више мука него ли роб у том изнуреном и униженом друштву.“ Тешко нам је било да слушамо те речи, које осведочавају велики пад нашег радничког народа. Пређашња мужанствена и горда независност радника уступила је место ропскоме, преданоме осећају; самоуважење и расудне – неуверености у сопственим силама и глупости пређашње паметне гордости својим радом нема, а има потпуна униженост: тежња усавршити се у механици заменила се тражњом за проста почињена занимања. Рад се налази у ропским оковима. И зато су чланови комитета дошли до убеђења: да ако је нужно да се избави народ од пропасти, ако је потребно да се избави народ од пропасти, ако је потребно, да се да техничком знању потпуна примена, ако се ваља старати о здрављу, животу и наравствениости народа, ако смо најзад дужни, да потомцима нашим обезбедимо драгоцену блага слободу и самоуправу, то смо дужни да појмимо важност питања о границама радничког дана и да праведно решимо то питање. Тешко оном народу, где се богатство увећава, а личност човекова пада.“

О ужасном положају радничког сталежа у Русији говорено је и писано у ово последње време врло много, али се може рећи да до данас још није учињен ни почетак основном изучењу положаја радничког. Што се тиче радничког дана у Русији нема никаквих одредења. Обично радник ради толико колико заповеди газда. А због опште сиротиње и глади „слободна је конкуренција“ радника тако велика, да се газда обично обзире само на пределе физичке могућности.

ЗБЛИЖЕЊЕ С НАРОДОМ.

Ту скоро рече један писац, да наши књижевници боље познају дивљаке у Аустралији, но свој српски народ и друге народе на Балканском полуострву. Незнам да ли ће многи на то пристати, али свакидање појаве показују да је то истина. Нек се само погледају наше новине и њиови дописници, који живе с народом и који хоја пишу о народу. Све се то врзе око којекаквих ситница и домаћих потребица. Тако је у политици, у школи и цркви, у економском и друштвеном животу народа. Ми сви живимо и радимо ситничарски; бринемо се шта ће бити од данас до сутра и то је свуда тако исто: у Србији, Аустро-Угарској као и у Турској. Нашим радом неуправља никаква општа главна мисао, која би потчинила све друге споредне мисли и према којој би били удешени сви други радови. Ми не можемо никако да ставимо нашем раду једну главну мету, која кад се достигне, остале, узгредне цели или опадају или долазе саме по себи.

А наше народно ослобођење и јединство? Зар то није једна главна мета, којој сви тежимо? О томе баш оћемо да говоримо.

Сваки пут кад се у животу народа догађала каква велика промена, у њему се јавља покрет кроз све слојеве; маса простог народа оставља на страну своје свакидање бриге и невоље, она тежи да достигне неки нов живот, да добије на земљи правцу и слободу, срећу и напредак. Ако се промотре главне мисли и тежње, које су покретале различите народе у време великих преврата, наћи ће се да су те мисли и тежње биле једне исте или врло сродне. Буне римских робова против племића и богаташа, буне сељачке у Немачкј против њиових барона и кнежева, преврат у Француској и борба народа против племића и краљева; многобројни устанци талијанског народ за своју слободу и јединство, непрекидни устанци Грка и њиова славна борба за ослобођење као и дуга и крвава борба српског народа против Турака и устанак на хахије – сви ти, народни устанци изазвани су једном општом потребом народа: *да се ослободи од зулумћара*, а имали су пред очима једну главну мету: *да задобију бољи и срећнији животи*. Ову

је потребу народ дубоко осећао: она је везана била за његов свакидањи живот, од њега је зависио његов свакидањи рад, његова срећа и будућност. Отуда долаза оно силовито одушевљење, које покреће народе у борби за ослобођење, она неодољива снага у борби и издржљивост у несрећи и погибији, без које није могућа победа – па ни сама борба.

Има ли оваког одушевљења код српског народа? Не – има ли га бар код оне горње коре српског народа, која непрестано говори и пише о народном ослобођењу и јединству? Је ли она проникнута оном тежњом и потребом, која је једина кадра да човека распламти за такву борбу?

Шта можемо да одговоримо на то питање? Да и не говоримо о већини наше интелигенције, која не разуме народно ослобођење као што би га требало разумети, него шта да кажемо о онима, којима је мисао о народном ослобођењу одиста важна и који је држе за основ народном развитку.

Колико ова мисао утиче на њиов оделити *јаван* рад, који се односи на њиов месни и привремени положај? Колико им пречи да нестављају своја месна питања као *главно*, а народно ослобођење и јединство као *сјоредно*? А да не питамо још даље: колико их та мисао одушевљава, да се не баве којеквким домаћим потрцицама и приватним беспосличарењем?

Али, рећи ће те, и месни интереси важни су, и њих неваља напустити зарад неке „опште“ цељи. Нема сумње и, пр. да је за једну општину важно да има шмркове у случају пожара и да полиција има надзора над „момцима“. Али сигурно и у самој таквој општини има таквих питања, која кад би се решила, не би било ни потребно говорити јавно преко новина о шмрковима и полицајском надзору. Таку ситну ствар често неразумје наша интелигенција. Но да узмемо много крупнији пример. Нема сумње да је за један део српског народа (у Аустро-Угарској) врло важно питање о црквено-школској самоуправи. Али ако би се решило питање „о ослобођењу и јединству“ српског народа и ово питање или би са свим ишчезло или би добило са свим други облик. То је све јасно и очевидно, па опет и код наше интелигенције *ошћина главна мисао није главна, већ сјоредна, а сјоредне су главне*.

Све ове чињенице показују да је и код саме наше интелигенције мисао о народном ослобођењу и јединству укорењена врло *пљивко*. Ми т.ј. интелигенција, никад не можемо да сватимо потребу за ослобођење онако, како је сваћа покорена раја у Турској, јер ми већином *живимо добро, а мало ишћа ирјимо*. За нас је то „спољашње“, „политично“, питање, а не унутарње, животно питање, које је скопчано са нашим свакидањим лебом, животом, образовањем као што је код сиротиње раје. Није ни чудо што ми

не можемо и неумемо да српском народу изнесемо то питање као *унућарње, животно* питање српског народа у свима његовим раздвојеним деловима.

Али кад би проучили живот и потребе српског народа у оним земљама, које нису под Турцима, увидили би брзо, да питање о ослобођењу и јединству српског народа није спољашње и политично питање ни за један део српског народа, већ да је то баш *најпрече и најважније, унућарње ишћине*, да је за све делове српског народа то питање тако исто важно као и за рају у Турској; да од његовог решења зависи правда и слобода, срећа и напредак српског народа у свима српским крајевима.

Но ми не познајемо свој народ, не разумемо његове потребе и његове тежње, зато у најважнијем питању српског народа неумемо да говоримо језиком, кога народ разуме. Дуго време наша интелигенција износила му је пред очи ладне идеале: цареве и госпоштину, славу и величину из минулих времена. Није ни чудо што ове ладне слике не могоше никад да загреју јадни, озебли, измучени српски народ, да га распламте ватром за ослобођење и нов живот. Ново колено видело је како се пред њим уништавају сви они ладни идоли и кипови, и пошто су му разрушене пређашње обмане, оно неуме и нема снаге да пође новим путем, и што је најгоре: *незна новој пушће*.

Људи полуобразовани или лажно образовани као што је већина наше интелигенције, сматрају као недостижну „утопију“ сваку нову напредну мисао, која тежи да покрене масу народа из свакидање гњилости и мртвила. А погледајмо просте сељаке у Срему, како се код њих шире вера: да неваља никад лагати, красти, трговати, убијати човека, па ни узети оружје у руке итд. Они то сматрају као нешто са свим просто и природно, па се још чуде како други људи не могу то да схвате. Прво хришћанство ширило се код масе правог необразованог и сиромашног народа, донде докле је оно било наука о љубави, братству и једнакости у животу, имању, и т. д. код свију људи. А чим је оно постало религија дворова, војвода и књижевника, оно је изгубило своју природност и суштину, а остале су само голе форме и обреди. Тако је и са новим савременим начелима. Њих разуме само сиротиња раја, маса простог народа, која својим црним рукама зарађује бели леб за горњу, образовану класу народа. Њој је баш оно природно, истинито и са свим остварљиво, што „интелигенцији“ изгледа или као нешто са свим удаљено, или као са свим нестварљиво.

Ето зато стављамо као први и најважнији рад наше интелигенције: **зближење с народом!** Ваља проучити народне патње; његов свакидањи живот и свакидању борбу за самоодржање. Тада ће наша интелигенција увидети како су сићушни и ништавни сви

они месни и привремени „народни“ послови, којима се она већином бави: увиди ће да су потребе народа, правог српског народа, у основу једне исте у свима његовим деловима, тада ће сватити прави смисао оне главне мисли, „народно ослобођење и јединство“, која ваља да покреће сав наш рад и тада ће умети и моћи да учини да та мисао постане жива струја, која ће цео српски народ покренути за општи заједнички рад.

Дакле: **зближење с народом!**

Радник, бр. 31, од 19. III 1872.

УСЛОВИ ЗА БОЉИ РАД.⁶⁵ (Из Чернишевског).

Када сви буржоазни политико-економисти говоре о раду, они увек губе из вида, или баш навлаш изостављају, једну страну тог њиховог закона, то је закон који се односи не на саму производњу, него на лице које производи; они заборављају, да производња зависи од умног развића радниковог. Ми ћемо почети ту страну тог закона анализирати помоћу савремене физиологије.

Човечији је организам склоп од врло много разних делова, којих физичко здравље зависи у опште од централних органа *дисања* и *ранења*. Желудац, плућа и сви они органи, који потпомажу ту функцију (радњу) *ранења* и *дисања*, дакле сви они органи који су посредници за *ранење* и *дисање*: они имају за задатак да прераде елементе, који су нужни за све делове организма, дакле да набаве и снагу оним деловима организма, који раде на материјалној производњи. Снага желудца стоји у првој сразмери са развићем организма: то ће рећи: она се повишава кад и он расте (ојачава) а опада, кад он ослаби. Ако се дакле организам човеков налази у неповољном положају, онда желудац нема силе, да преради онолико *ране*, колико је необходимо нужно организму. То исто важи и за плуће: кад организам слаби, она губи силу *дисања* т. ј. она не може више онолико кисеоника да удише, колико је преко нужно за оксидисање крви.

Даље физиологија каже: да би се сваки део организма у здрављу одржао, нужна је извесна енергија а за то је опет нужно да сви мишићи целог организма раде. Кад се сувишно ради, мишићи ослабе тако исто, као кад се ништа не ради. А за тим непосредно долази нездравље организму.

Из тога следује: да би се одржао организам у здрављу нужна је извесна количина рада свима мишићима. *Карактер се рада у томе састоји да он да довољно занимање свима мишићима целог организма.* Такви су готово сви радови на ниском ступњу економског развића: подела је рада још врло мала, зато је сваки радник обвезан да врши цео рад операција, за које треба непрестано

напрезати мишиће свију делова организма, и постављају радника у такво стање да он мења карактер рада и положај тела. Узмимо н. пр. све људе, који тестеришу дрва. Колико положаја заузме његово тело и на колико се разни начина морају да напрежу његови мишићи у тој радњи! Посматрајмо само најглавнији део његовог рада, – кад оштри тестере! Ту он вуче брус рукама и при сваком покрету руке он покреће цело тело, његови мишићи на ногама раде и т.д. На тај начин цео његов организам учествује у раду и цео користи се ојачавањем снаге. Кад се организам развио – дакле и снага у организму – тада се напреже и желудац, напрежу се и плућа; ако дакле организам треба више крви, то су и ти централни органи у стању, да више крви произведу, почем су у стању да прераде довољну количину ране. Разуме се, да ми само о тим случајима говоримо у којима је се рад вршио [у] хигијенским условима.

Но читаоц приметиће, да је такав рад – где се цео организам занима – могућ само на ниском ступњу производње. Чим се више усавршава производња, тим се једностраности рад захтева од радника. Узмимо исти горњи пример, тестерисање дрвета. Ту пара или вода покрећу тестеру, али не човечија рука; брус се такође подметне под тестеру на механичан начин, а не вуче га човек; место стругања где се пређе цело човечије тело покретало, сада радник по нужди стоји поред машине и надгледа је да ли ради, осим што по некад миче рукама; ту не треба бог зна какав рад ни кичми, ни погама. Овди, као што се види, раде само неки делови организма; т.ј. само неколико мишића, а остали део ништа не ради. Физиолошка су сведства таког положаја очевидна: организам *не добија* ту јачину, какву је пређе добијао кад је исту производњу терао на несавршенији начин. Но ту се шта више још немора непрекидно држати организам у положају кон је убитачан за ранење органа, но у више случајева, усавршена производња у свези са тим другим условом, постаје штетна за организам. Готово у свима фабрикама, на скоро сви радници стоје по цео дан за ма каквим радом, или седе са погнутим искривљеним телом; раде само са два или три мишића; и ако се остало тело не миче, и не ради и не рачи, то организам мора да се кварни. Код велике поделе рада већина радника пада у летаргију (наклоност к непрестаном спавању) од које и централни органи слабе: желудац постане неспособан, плућа остану не развијена, неизбежно је дакле следство – слабо ранење, покварени сокови и грудне болести.

За то остали део радника, који је на броју мањи, код велике поделе рада, има занимање за које треба сувишно напрезање мишица, и тиме они претерају нормалну снагу организма, што је тако исто опасно за здравље. Једни су приморани да седе по цео дан и да

буше точкове, други да стоје и да их врте а за то се потроши два пут више сати, него што би они то могли да изврше без уштрба организма. Тиме се руши пропорција која постоји између ранења и развића разних делова организма, или у опште ако произилази слабост организма.

Једном речи: *велика подела рада у данашњем уређењу производње – где је сваки радник обвезан, да ради само на једном предмету – приноси лењости организму код већине радника, који се налазе у процесу усавршене производње.*

Тако је чисто физиолошко следство поделе рада у данашњем економском уређењу. Исто је такав уплив и на економски живот радника.

У другој књизи Миља налазимо подобна доказа овоме, да „радничка плата зависи од степена умног развића радничког, и од величине издатака, који су потребни били раднику, док је добио техничко знање којим он влада. Што се више уводи подела рада, тим рад постаје простији, који *оделићу* извршавају радници; тим је мање нужан умни рад, тиме је нужно мање времена, да се та ствар изврши; изкључујући врло мали број радника, који су обвезани, да све извршене делове у једно саставе. Остали део радника по самој суштини свог рада, мора да подлегне смањавању радничке плате, која је сразмерна савршавању производних операција. Код машине готово сви радници раде само механичан рад; али занат, који треба умног, техничког знања, има један, који управља целом машином; из тога следује: *да се усавршавањем производних процеса у савременом економском уређењу и неизремено мора проидавати радничка класа у економском односу.*

Али браниоци данашњег уређења, да би ово оповргли наводе врло много цифара не били доказали – по њиховом убеђењу – да се радничка плата за ово 10 година није понизила, него још шта више повисила у Енглеској, Француској и у другим напредним земљама. У залуд нам они показују цифре за Енглеску, кад су оне готово све лажне. Ми ћемо у осталом имати прилике да о тој ствари говоримо. У залуд нам они показују и за друге земље, које и ако су верне, онег не би ништа доказали. Осим поделе рада и других факата, који штетно утичу на радничку плату у данашњем уређењу, развијају се у тих друштва и други факти, који имају противан утицај. Главно је од њих – развиће науке. Она је извор свима другим фактима; она само чини да се усавршавају техничка знања, да се поништавају варварске установе и глупи обичаји, она распростире у маси – народу – учешће на грађанска права и т.д. Све те тежње савремене науке, показују како би друштво заузело бољи положај, међу које и радници долазе. Ако се је радничка плата за ово 10 година и повисила у Енглеској, Фран-

цуској и другим напредним земљама, то би само толико значило, да је „размер корисних измена у томе времену, толико велики био, да његов уплив превлађује дејство, које се показује при подели рада.“ Врло је могућно да сада људи у Петрограду боље живе него што су у Москви за време Василија Црног живели; али сљедујели из тога, што су се преселили у Петроград да су се населили у климат, који је више угодни. Не, само је толико очевидно, да се сада са развићем цивилизације створило у рђавом климату такве угодности, какве није било и у добром климату, кад је било савршено незнање: оповргнути то није могућно нити описивањем грдних Петроградских палата, нити хвалом гасовог осветлења не, све то не приноси баш ништа ствари, ствар је ту сасвим друга, она се објасњава само метеоролошким посматрањем самог климата, а ни каквим другим страним климатом. Тако је исто и питање о „упливу поделе рада“ на радничку плату. Ту се мора сматрати сам принцип поделе рада, а не ма какве њој стране околности и не она факта, која су продукти других сила. Основно је питање: да ли рад бива простији при подели рада? Дали је мање нужно да се човек припреми за такав рад? Дали је мање нужна комбинација и знања, да се он изврши? – Да, простија; да, мање. Постајели плата мања за рад, за који је нужно мање ума, знања и техничке спреме? – Да, мања. Ето пробајте сад доказати, да су ти наводи неистинити, па ако то оборите, онда вреди: да подела рада не иде на то, да понизи радничку плату; али ако не можете да то оповргнете, онда вам ама баш ништа не поможе [поређење] данашње радничке плате са прошлом.

Таким начином извесно је, да подела рада шкодљиво упливише на економски живот радника па дакле и на сами организам радников, у садашњем економском уређењу. То је такав факт, да се може, – што се тиче његове истине, упоредити са математичким теоремама зато, јер се он састоји из врло простих истина; које се односе на постављено питање: што је нездраво за човека то шкоди здрављу; за мању количину, плаћа се мање. Но при свем том факту опет нема више сумње, да је за људско благостање нужно да се *више производи*, а зато је *необходна подела рада*. Па шта ми из тога видимо? Ми имамо две формуле, које уједно дају ову формулу, *тај елементарни, који је потребан за благостање, убијачан је за масу својим развићем*.

Ми увиђамо, да се на томе наводу своде готово сва питања политичке економије. За дуго нису знали ни сами мислиоци, како ће да реше ту противуречност. С почетка им се показало да се она никада не може решити па и сам је Малтус у том смислу казао: страдање је неумољиви пратилац масе. Но сад је она решена. Посматрајмо н. пр. у чему се састоји за физиолошку, страну човека

то решење личне анатомије, која ће нас сада занимати. (О томе, како се она решава са економског гледишта, како треба да се одклони шкодљив уплив поделе рада, која понижава радничку плату, говорићемо, кад разматрамо питање о „радничкој плати“.)

Ми смо видели, да је за људско благостање неопходно нужна подела рада. Тако, но сљедује ли из тога да се поједини радник мора занимати цео дан, целе године, целог живота само једним делом подељене операције? То све принцип поделе рада још са свим не предпоставља. На против очевидно је, да чим се више уводи подела рада, тим је лакше једном човеку – раднику, да се занима разним оделитим операцијама. Истина је, да није лако једном човеку да буде и добар шустер и добар снајдер, за то, што је у тих производа још врло мала подела рада и ред операција, које све по самој ствари падају на једног радника, а рад је много сложен тако, да привикнути се поретку у њему – ствар је врло дуга и тешка. Али узмимо пример од Адама Смита, пример о производњи игле. Ту један радник истеже жицу, други је исправља, трећи је сече. Зар ви не видите, да се такви радови тих радника могу изучити за врло кратко време? Не може се узети, да се јако способан човек за по године научи обућарском занату; но изтезати жицу *сваки може* научити за 5 минута, – ето сва мудрост састоји се у томе, да обема рукама држи кљеште, и да их себи вуче. Или је можда нешто мудрије сећи жицу? За тај су посао сечнице тако направљене да дужину жице саме одмере; треба само једном руком држати за жицу а другом руком подићи и спустити покретни крак сечница. То су такви радови, о којима не може ни речи бити, да се они могу рђаво или веома извршити; нема човска која их неби могао извршити. Шта више па ту нема ни помена од обучавања у таким стварима, нема се шта учити – сувише је проста ствар. Или узмимо пример од буржоазног економисте Сеј-а, о прављењу карата за игру. Кад се та производња неби довела до велике поделе рада, потребно би било доста времена, да се у тој ствари човек обучи, јер би смео с ума љуцки учинити хартију и нашарати је. Но у подели рада са свим је другше: машина нагомилава листове и истискује их (одштампава), сада те листове узме један радник и однесе их да се осуше, други доноси осушене листове у књиговезницу, трећи узимље донешене листове и меће их на сто, четврти управља машином, која сама сече листове на четвороугле, пети скупља те четвороугле и т. д. Видите, да је то ствар тако проста, да сваки човек, који дође у фабрику може научити за четврт сата одлично радити ма коју од тих операција, каквих је у фабрици.

Па шта из тога сљедује? Опет не сљедује ништа тако о чему би имали да размишљавају паметни људи, за то, што је ствар тако

проста и јасна, да није нужно ама баш ништа о њој да се размишљава: *код велике поделе рада, рад никако не прејеречава радника, да прелази од једне операције другој, мењајући их, с њим ишло би и његов организам радио са свима деловима почем он разне положаје заузима, дакле би њим разновидним радом очувао здравље своје.* Кад би човек радио неколико година само на сечењу жице и то по 12 сати дневно, то би на брзо здравље порушио; али кад би он једну недељу секао жицу, друге исправљао, треће носио листове у сушионицу и т. д. кроз два три месеца не би му шкодило да опет сече жицу и да врши све радове редом, а после да оде још и у други круг да ради тамо друге радове, а то непрестано може један човек извршивати, а да не изгуби ни најмање времена нити материјала за своју наставу.

Тој разноликости ни најмање не смета принцип поделе рада, но шта више он иде на то. Он треба, да изведе човека из монотоности једног рада, да ради друге радове, а то захтева и хигијена.

Но са свим је друга ствар питање о томе, да ли је противно хигијени, економско уређење данашњих фабрика. Молимо читаоца да запази, да ми овде не говоримо о материјалном уређењу, нити о техничкој страни производње но само о економским одношајима, по којима се производња врши. Врло је вероватно, да фабрикант неће допустити, да му радници једну врсту рада другом замене, врло је вероватно за то, што је њему необходимо нужно, да се сваки радник стално занима једном извесном операцијом, да би могао стално да одржи правилност у своме обрту и поредак у фабрици. (Ми имамо за сада овди толико да кажемо да је то са свим противно хигијенским условима и да се ту гомила радника жртвују, да би њихов господар издржао конкуренцију.) То је ствар, која се нас овде много не тиче, почем ми ту говоримо само о законима производње а не о томе како су уређене данашње фабрике; ми шта више још и не знамо шта је то фабрикант. Ми знамо само то, *да је принцип „подела рада“ сам по себи јако сагласан са физиолошким потребама човечијег организма* и могуће је само то закључити, да ако би се у ствари нашла ма каква форма производње, која је противна хигијенским условима, то би се *повредило* здравље човеково, једино *њом* формом, а не *принципом* поделе рада; могуће је само то казати, да је ми никако не препоручујемо, јер је она рђаво примењена (једнострано) а не по суштини самог принципа.

Несагласности хигијенских захтева са условима – који су нужни, за производњу по извесној форми економског уређења – *први је узрок* томе, зашто се подела рада – која је сама по себи извор здравља – показује штодљива за човека у извесном друштву. Но осим тог узрока, могуће је да се покажу још и друге

околности, које исто тако рђаво утичу на здравље радниково. Када одело за све чланове једне породице, шију само женскиње те породице – жена за мужа, ћерка за оца и свака за себе, онда тај рад не би шкодио здрављу, зато што се свака, осим што се занима шивењем, занима још и другим радовима, који управ здравље одржавају. Но ето у друштву је уведена нека подела рада, постали су особити занати кројача и шиваља – људи, који само шију и шију. То су нездравни занати. Но зато ваља се сетити, је ли ту у велико уведена подела рада? Та у томе друштву, нити има каквих машина нити готово икаквих других простих оруђа осим игле и напретка. Сви раде једно исто, сви шију, осим једног који кроји. То је просто само заједничка радња, а никаква подела рада.

Речено је у прошлом броју да у кројачком послу нема никакве поделе рада, – једни шију а један кроји. Ту нема никаквих усавршених процеса, – на пр. у модистичкој радионици одело се готово прави с оном истом техником каквом је се израђивало још за доба Омирова. Но ако у тај занат уведете машине, ако усавршите процес производње, ви ћете увидети, да ће се с поделом рада и распадањем пређе нераздељивог реда операција (у самом шивењу), на више простијих оделитијих операција, доћиће и разноличније занимање. Из тога следује: „да ако је ма каква производња *сама по себи* нездрава, то не долази од поделе рада, него од *недовољне* примене тог принципа у производњи и да је за поправку тога *потребно* да се што више уведе подела рада“.

У осталом и овде корен нездравих одношаја, у *истом* је узроку који смо пређе показали. Ако је н. пр. кројачки занат нездрав и не допушта да се уведе већа подела рада, која би му здравље поправила, онда зар је њему немогуће да остави тај занат и да ради друге радове, за које није потребан никакав особити наук? За што се он не би занимао н. пр. 2 дана у недељи шићем, а остале дане да копа земљу, да меље брашно, да сече дрва и т.д. Да, то је сада за њега немогуће, не због *суштинне* саме ствари, него за то, што извесне економске форме не одговарају условима хигијене. На тај начин, све се своди на један корени узрок.

Тим се само узроком може објаснити и врло мала подела рада у земљоделском раду, коју узалудно Миљ објашњава само из мењања разних операција земљоделског процеса. Осим неколико недеља у години у земљорадника увек би се нашло времена да се занима ма чим другим. За ово неколико недеља, кад је земљорадник савршено занет својим радом, газдинству би било угодније да има двапут више радничких руку, нег што их има. По томе сељак – радник, који се само земљорадњом занима, могао би посветити доста времена фабричком раду, а фабрички радници могли би много помоћи земљорадњи у кратком времену засејавања и

прибирања хране. Је ли потребно још више говорити, да је такав периодичан прилив и одлив радничке снаге, час од земљорадње на друге послове, час опет од других послова на земљорадњу, врло угодан за увеличавање производње? Но он се још и до данас у неколико задржао код садањих економских прилика, само на неким местима, где још готово није почето усавршавање индустрије: постоји у Русији, код јужних Славена, у назадним Француским провинцијама, у назадним деловима Немачке и т.д. Где је индустрија довољно развита ту постоје стална занимања која *не допуштају* да радници могу прелазити из фабричке индустрије у земљорадњу и обратно. При садањем економском уређењу, фабриканту је неопходно нужно, да одржи свој обрт у целој години у једном размеру; лети треба да има толико исто радника колико зими, јер би иначе пропао од конкуренције фабриканата, чији је једнаки обрт радње за сву годину. Други још много важнији узрок поделе рада у земљорадњи састоји се у самој разноликости земљорадње. О овоме ћемо говорити кад почнемо говорити о малом и великом размеру производње.

(Узроци, који дају неизмерну превагу производњи при већој подели рада над производњом при малој подели рада, ни најмање не сметају једном истом раднику, да непрестано прелази из једне од оних простих операција – које постоје у усавршеној производњи, – другој, – то је по нашем мишљењу, тако јасна и проста ствар, почем се ни једна добит од велике поделе не губи, нимало се не штетује, и ни једна неугодност не повраћа се која постоји при неподељености занимања, и кад радник непрестано прелази да ради прости операције на било то у једној производњи или у више. Све једно, но ми ћемо ипак да наведемо те законе, који се односе на добит поделе рада.

„Увећање окретности и умешности радника, увећање брзине његова рада.“ Дакле тако, но човек увек има снаге да достигне највиши степен савршенства, највећу окретност и брзину коју има његов организам, и то не само у неколико него и у врло разноликим многостручним операцијама. Њутон је тачно говорио латински, Лист добро играо; може им човек здравог мозга рећи: „да би Њутон дошао до бољег успеха у математици, кад не би трошио неко време на изучавање латинског језика“ – но опет, се каже, да је он највиши степен у њој достигао, или „да би Лист боље научио свирати, да није губио времена на играње“ – и тако се каже, да је он опет добро свирао. Кад се Лист не би ничим другим занимао осим свирања на клавиру, Њутон ничим другим осим математике, то би по свој прилици забадава и тај део времена пропао и тај део способности који се употребио да се изучава латински језик и играње. Но ми смо овде за пример узели математику и свирање на

клавиру, латински језик и играње – таква занимања за која треба цео човеков живот док би се савршено изучила (дакле кад би играчица Таљони сачувала своју младост, правилност и окретност до 100 година, то би се она сваке године све више усавршавала у игрању), – и видимо једно исто, да што више човек достиже у том занимању ону висину, коју је способен достићи па занимао се он не са једним радом него са неколико. После овог, зар није шарлатанство кад се каже, да ће раднику сметати да достигне окретност у занатима, (који се врло брзо изучити могу) кад се он не занима са једним радом, него са неколико? Је ли је могућно научити тачно писати латински и бити добар математичар лакше једном човеку, него ли н. пр. сећи жицу за игле и носити карте да се суше? Ствар је тако проста да нама није ни најмање нужно размишљати, премда не смета имати капљу здраве памети).

Врло многи економисти смитовске школе на жалост не налазе за нужно да омаловаже мисли Смитове. Здрава памет каже да све има своју границу: било би неугодно једноме човеку да се подели на одвећ много послова. (Мецофанти узео је да научи на 60 језика писати, али је на свих 60 језика писао врло рђаво; но са неколико језика владати, може се научити сваки човек, који само оће); но тако је исто шкодљиво за успех саме ствари, кад би још човек врло сузио круг свога занимања (човек, који се никада не занима страним језиком, не може добро да разуме ни правила граматике свога рођеног језика и готово никада неће умети да пише на њему).

„При изучавању троши се нека количина материјала и времена.“ Ми смо већ говорили, да је потребно 15 минута времена за изучавање ма какве оделите операције у производњи, која је достигла велики степен поделе рада, а материјала троши се ту две три крајдаре. Дакле може се појмити, о чему је ствар. Није о томе да би шнајлер био уједно и гуштер, него је о томе, да фабрички радник не проведе цео свој живот на тако прост рад као што је вртење точкова. Ако радник разновидним занимањем бар један дан више поживи или један дан мање су болови у његовом животу, то ће економска добит несравњено већа бити од целог расхода у времену и материјалу, који је њима био потребан, док су се научили да раде. Сада би га рад више привлачио, а не као што га сада организам његов не од разних занимања одбија, него само од једног.

„Изучавање ће ићи брже, ако се ученик не зауставља од изучавања једног предмета другом.“ Но и ту има границе. Кад се радник зауставља за неко време то њему шкоди, али још је шкодљивије кад је његова пажња затупљена од монотопог рада. Кад нас, образоване људе неби једновремено учили разним наукама и

вештинама, него би н. пр. за једну годину само математици, у другој само граматички и т. д. то најпосле скоро не би ништа знали, чему су нас учили, а кад би шта више некога од нас за сво време учења само граматички учили изгнав из нашег курса све остале предмете, тада га вероватно неби ничим бољим направили до глупаком.

„При прелазу од занимања занимању троши се време.“ Ако је човек две минуте радио длетом, следећуће две минуте потребно је да ради чекићом, затим одма две минуте да ради глачаницом – разуме се да у њега време пропада. Дакле се у томе састоји једна од важнијих користи поделе рада, што она одклања све тренутке, који се и онако у залуд пробаве, док се радници привате за други рад и друга оруђа. Ни за здравље није само то нужно. Више од неколико сати не може човек радити а да се не одмара, и то одмарање мора бити мало дуже; по свој прилици није противно економији рада, ако радник два пут или три на дан, седне да би се подкрепио. Какав ће ту бити расход времена, какво убијање у енергији рада ако се радник до доручка занима једним радом, до ручка другим а после ручка трећим радом? Мењати на дан два или три заната – то, напротив биће угодно за успех сваког од њих, а више од тога мењати није нужно.

„Кад се човек ода једном раду, то ће он брже да измишљава усавршавање у њему.“ Миљ није ни томе рђаво границе поставио но нужно је још приметити: је ли могуће за измишљавање усавршења, када монотонно – машински рад доводи радника до затупљења? Већи део од изналазака није од специјалиста. – Сам се основатељ политичке економије Адам Смит, по дужности занима моралном философијом а ничим другим што би спадало у ред политичке економије, када је открио принципе економске науке.

„У подели рада корисно се расподељује рад по степену снаге сваког радника.“ Савршена истина, но задатак, кога ми постависмо ни најмање не задире у ту корист. Остави човека, који је физички јак да прелази по разним занимањима, која деца не могу да изврше; то тако и треба.

„При подели занимања извлачи се највећа корист од алата: они не леже на празно.“ И то је истина, која ни најмање не руши оно што ми хоћемо. До ручка рецимо Петар извлачи кљештама жицу, у игларској фабрици, а Јован је сече сечницама; после ручка узме сечнице Петар, а кљеште Јован – све је једно, кљеште и сечнице по цели дан раде.

„Све су те установе тако јасне и просте да није готово ни нужно било да се артија на њих троши; али шта ће се радити са заглупљеним (од монотоне – рутина врло малог круга заната) педантима, каквима се краси сада Смитова школа. Бедни Адам

Смит, за што је он, умни човек, допустио да на своме врату носи име учитеља у устима свију садањих француских економиста. Они говоре такве ствари, да се рана производи за јело, а кашика служи као алат при јелу. Пробајте да оставите без доказа такве јасне истине и стотинама гласова повикнуће: „какве неосноване парадоксе, какво незнање првих основа наше науке.“

Ми смо видели, да сам принцип поделе занимања има у себи тежњу да се један радник може са разним радовима занимати, – он му даје ту могућност, почем операције толико постају простије, да нестају све неугодности и штете, које постоје код разних заната при неусавршеној подели рада. Сачувано и ојачано здравље радника, које је произведено разновидним занатима, велика је добит за производњу. Но осим те користи има још других, које при таквом уређењу имају уплив на радиност радника. У разноликим занимањима он ће се научити да лакше ствар схвати, његова ће се умна снага развијати радом, а не затупљивати, као што се сада затупљује, вечно радећи над једним делом операције, која је тако проста да се не да простијом замислити. Помислите само, може ли бити ма каквог упоређења у изобиљу материјала за умно развиће, у богатству индустријског искуства, у оштроумљу између радника, који су радили и на пољском раду и у фабрикама за ткање и у радионицама, и између радника који су целог живота радили само на једном парчету машине у једној фабрици. Овде је таква иста разлика између њих, као између човека који је скроз прошао на пр. кроз Аустрију, и човека који нигда из свог села изашао није. А ми од чести знамо и увидићемо још више доцније, да никакав елемент нема толико значаја за успевање производње, као степен умног развића радничког. Клима, земља, готовина капитала, сама крпост физичка – све је то ништавно у срањењу са развићем мисли. Из тог развића све произилази и достиже ону висину, која му доликује, и све се подржава само њим. Из тога следеће: да све оне препреке, које сметају у развићу производње, долазе од форме, које сметају умног развићу радника. За напредовање ма какве производње, нужна су таква економска уређења, која развијају радника.

Но ми имамо још да се вратимо на једну околност.

Степен до кога се може довести подела занимања у даном времену, даној минути, опредељује се размером пијаце, за промет произведених еспапа. Ово је савршена истина: но морамо приметити, да је размер пијаце потребан за извесни степен поделе занимања, различан код разни форми производства. Ради јасности узмемо овај случај. Нека је за највећу поделу занимања т. ј. за најусавршенију производњу, потребан ткачкој фабрици такав размер производње за који је нужно 100 радника. Узмемо, да се у даном друштву, у даном времену, таква форма производње увела, да се ткач, који свилену материју израђује, не може ничим другим

занимати, осим да израђује свилену материју, и радник који израђује вунену материју тако исто, јасно је да мора бити две одељене фабрике, једна за памучну а друга за свилену материју и потребан је такав размер пијаце, који би потрошио производњу еспапа за целу годину што израде обе фабрике. Но нека је размер пијаце двапут мањи постао, тада при таквој форми производње, која не допушта разновидна занимања, није могуће да постоје у обема фабрикама по 100 радника; свакој од њих не треба више од 50 радника, то ће рећи, принуђене су да постоје на много мањем степену велике поделе занимања, или приморане су да воде своју производњу са много мање усавршенијим и успешним процесом. Но предпостављамо, да се је у том друштву увела друга форма производње, која би допустила непрестано мењање једног радника по разним занимањима; тада би врло добро било једној фабрици, која би по године са 100 радника ткала памучну материју, а у другој половини године са истим бројем радника свилену материју. Истина, да је за прелазак који је потребан при мењању те фабрике од памучног ткања на свилено ткање и обратно, потребан неки расход, но шта је тај расход кад се сравни са добитом, који се добије од већег развића рада. Здање фабрике за тај прелазак не треба променути, парне машине тако исто, већи део ткачког механизма који је био потребан за ткање, и други раднички алати, потребни су за обе производње; алати који су још нужни да се набаве, коштају врло мало према огромној вредности, расход који је потребан, док се ти алати употребе у тој другој производњи врло је мали, кад се упореди са огромним расходом, који је потребан за *по* године. Ови незнатни издатци према целој суми расхода врло су незнатни а дају могућност, да се направи огроман капитал, какав се може добити кад се замене две фабрике једном, и даје производњи ту огромну корист, каква се само може добити од двапут веће поделе занимања, а то ће рећи, од усавршавања процеса производње у двапут више него пређе.

Та претпоставка која нам показује нову страну корисности угодних форама и некорисности или штету форама неугодних, кад је разновидно занимање у раду једног радника. Осим тога што разновидно занимање чини слабог радника здравим, тупога бистрим: оно даје још могућност да се у сваком даном размеру пијаце постигне подела занимања, т.ј. усавршавање производних процеса, до степена много вишег, но што је то могуће без разноликог занимања једнога истог радника у разним операцијама.

Радник, бр. 42, 43, 44, 46 и 47, од 16, 21, 23, 28. и 30. IV 1872.

РАДНИЧКО ПИТАЊЕ У СРБИЈИ.

Од Светозара Марковића.
Посвећено дру Владану Ђорђевићу.⁶⁶

Драћи докторе!

Зарад публике која чита „Радника“ а нарочито ради тебе нужно ми је да оправдам моје дрско дело, дело што сам се усудио да пишем о питању за које си ти свечано прогласио да не постоји. Моје дело изгледа још дрскије кад се узме, да си ти учевни доктор са три дипломе, војени лекар, члан ученог друштва и што је за овај случај најважније, човек који је по свом сопственом признању, постао тако рећи знаменит својим заслугама за сиротињу а на против ја немам никакве докторске дипломе, нисам члан никаквог ученог друштва, немам никаквог сталног „положаја“ у друштву. – И што је најдрскије мој смерни рад печата се у листу који си ти свечано прогласио за орган „неколицине ђака бадаваџија“.

Па опет докторе ја сам се усудио и то из чистог пријатељства према теби. Управо као пријатељ похитао сам да те спасем од једног рђавог дела, које си намеран да учиниш.

Наше пријатељство докторе, ти знаш, има тако рећи своју историју, на коју морам да те подсетим. Некада, кад си ти већ био доктор (да ли си и онда имао „у претима *birot scribendi*, а у глави мало мисли а још мање знања“ – то не знам).⁶⁷ Али мало за тим ти се опет нађе у средини али управо на дну либералне партије, т.ј. ти поче казивати да си се посветио науци и начелу и да сад није време ни радикалној ни каквој другој опозицији.

Пут је политике врло клизав, па се људима врло лако досади да се по њему сваки час клизају и падају, нарочито је тешко људима, који су од природе слаби, као што си ти. Зато сам се радовао, као твој пријатељ, што си оставио тај клизав пут и што си изабрао други где ћеш према својој снази много сигурније користити народу. Код нас су лекари још у таквом положају, да је њихов рад готово увек користан по народ. Изузимљу се само неки, који већином лече готовански свет, те одржавају живот људима, који су народу шкодљиви. Обични лекари лече код нас публику т.ј. све

од реда, а ту се налази више корисних радника него готована. Но ти се ниси ни тиме задовољио, већ си нарочито лечио сиротињу и старао си се како си могао и знао да јој као лекар помогнеш. И то је било врло лепо. Али ја сам мислио да ти то радиш једино по свом човекољубивом осећању, а нисам ни сањао да ти то радиш у име неког друштвено-економског начела, по коме код нас нема радника и радничког питања, већ само сиротиње и сиротињског питања, па оћеш филантропијом да решиш то питање. Па неби то ни сада веровао да нисам прочитао твоје својеручне изјаве у 36 бр. „Радника“ и 81 бр. „Јединства“.⁶⁸

Има људи код нас, докторе, који су више од 7–8 год. изучавали друштвене науке, који знаду у прсте знамените економисте као што су Рошер, Бастија и др. па опет не могуше да свате шта је то радничко питање и шта оно има посла у Србији, те о њему толико говоре „неки ђаци“, на супрот толиким ауторитетима, који се толико година баве српским јавним животом, па то питање не пронађоше. Није ни чудо што многи образовани људи, специјалисте у разним струкама као и ти што си, ни до данас не свађају о чему је реч. Али „стрпљења“ само драги докторе (да се послужим твојим изразом), стрпљења само за 7–8 дана (није нужно да учиш сада 7–8 год. из нова као што ти друге упућујеш), довољно је само да се умириш, да заборавиш на своје увређено самољубље, које те гони да подпишеш своје докторско име испод једног списка, који мора бити тако апсурдан, да ће га и сами београдски ђаци моћи критиком да униште.

Као што видиш драги докторе, ја сам ти посветио овај чланак једино с тога, да би предупредио неке твоје списе, који су у ватри започети, па би из њих морала изићи сама – вола. Радоваћу се ако мој чланак још за времена изиђе, те ако те моја пријатељска пажња спасе од једног неразмисљеног корака.

Може бити, докторе, имао би се за нешто и срдити на тебе, нарочито кад би хтео да истражујем на кога си циљао у 36 бр. „Радника“ кад си јавно гађао неку „надувену жабу“ и неког „витеза од Ла Манче“. Али ја то нећу да истражујем, јер познајем доброту твог срца, па сам уверен да се сада и сам кајеш, што си пуцао у ветар.

Но да завршимо увод, па да пређемо на саму ствар.

I.

Шта је то уопште радничко питање?

То је управо питање о народној сиромаштини.

Али реч „сиромаштина“ може се узети и узимље у разговорном језику као нешто неодређено, односно, као год и реч богатство, н. пр. ти си докторе сиромашнији од Крсмановића и ћир

Гуше, а обичан палилуски рабаџија сиромашнији је од тебе. Али у научном говору ваља тачно утврдити појам сиромаштине. Дакле под сиромаштином ваља разумети оно стање кад човек нема неопходне материјалне намирнице, које су му нужне за живот и здравље. Колико трпи наш народ што нема довољно добре ране, добрих обиталишта, одела и других угодности? Колико се болести развија једино од сиромаштине? Колико се умире? Колико се наследних болести укореневају у народу? На западу се примећува да радничка класа постојано кржљави или као што природњаци велу: *дегенерира се*, код нас то нико није испитивао, али ћеш ти докторе знати боље од мене какве болести и болешљиве промене у народном организму производи сиромаштина. А знаћеш као разборит човек и то, да се сиромаштина у народу не лечи никаквим медицинским лековима већ друштвено-економским. Болница само лечи поједине болеснике, али не може спречити да здрави људи од сиромаштине не падају у болест непрестано.

Многи човекољубиви људи мислили су да се сиротињи може помоћи милосрђем т. ј. дељењем милостиње. То има смисла за оне раднике, који за рад нису кадри, али оној сиротињи, која може да ради а опет потребује милостиње – таквој сиротињи не помаже милосрђе. „Сиротињи се не може наделити“ вели српска пословица и врло умесно. Радничка сиротиња по своме броју и по свима другим условима, тако је дубока јама да је никакви подарци не могу зајазити. У Енглеској где закон удара порез на општине за издржавање сиротиње, то се показало најочигледније. Број сиромаша увећава се непрестано, а њихово стање се не поправља. Дељење милостиње још може бити изазивље по некога, који би могао радом зарадити оскудно издржавање, да такво издржавање добије без рада. У опште сви паметни људи у Енглеској увиђају, да је управо штетно за друштво узимати од оних људи који раде, па павати оним који не раде, а могли би да зараде још више но што им треба. Неки су предлагали да сиротиња може ишчезнути, ако се сиромашни радници не жене, па ће онда бити мање народа на земљи, а живеће боље. Неки су предлагали опет да се сиротиња исели из земље. Бивало је можда и других таквих предлога, али они су сви пропали као непрактични.

Напоследку људи су дошли до истине која је као и увек била много ближа, но што су мислили они, што су је тражили. Сиромаштина у народу долази или што народ уопште мало ради, или што својим радом рђаво распоређује или што се плодови рада рђаво т. ј. неправично деле. Једном речи: сиромаштина у народу долази од неправилне производње и неправилне поделе производа. На тај начин, питање: како да се помогне сиротињи или како да се искорени сиромаштина а да се утврди благостање у народу?

преобратило се у друго питање: Како да се народни рад тако устроји (организира) да и производња буде тако снажна и подела тако правична, да сваки члан народа својим радом може живети у благостању? Ово и јесте право *радничко питање*, као што га сватају сви свесни људи у Европи, као што га је и „Радник“ вазда разумевао и излагао. У оваком облику оно се показује као основно питање, од чијег решења зависи цео строј друштвени. У оваком облику оно је *најважније питање* за све чланове једног друштва, за све народе без разлике, па разуме се и за Србију.

Има много људи, на западу и код нас који мисле да је питање о одношају између радника-надничара и капиталиста, или питање о најамништву једно исто што и радничко питање у опште. Али очевидно питање о најамништву само је један део целокупног радничког питања. Оно може бити на првом месту у некој земљи где је подела између радника и капиталиста у велико развијена, али у земљама где тога нема, или га има врло мало, н. пр. код нас, питање о најамништву може бити на последњем месту.

Али у оним земљама, где је индустрија у велико развијена и где је класа радника надничара многобројна, показало се као неумесно и непрактично ограничавати радничко питање једино на одношаје између радника и капиталиста. То је очевидно принудило радничку партију у Немачкој те је одступила од програма Ласаловог и усвојила далеко опширнији програм за друштвено-економску реформу – програм Интернасијонале.

Ласал је сватао потпуно шта ваља урадити за потпуни друштвени преображај, али је увиђао, да му ваља најпре сломити силу данашњих господарских сталежа у Немачкој, зато је хтео да покрене народ. За ту целу он је мислио да употреби *каб Полуђу* раднички варошки сталеж, коме је доказивао, да народна држава може кредитом државним ослободити раднике од владавине капиталиста. Овај је наука био врло примамљив за раднике, али је он остављао сто страна за нападај с теоријскога и практичног гледишта. Економисте су говориле: У данашњој производњи влада конкуренција домаћих и страних произвођача, рецимо држава је дала кредит разним дружинама које праве столице, рецимо једна дружина прави боље но друга, за њене производе нађу се купци, за другу се не нађу или само од чести (да не узимљемо у рачун страну конкуренцију) – један део њеног производа т. ј. један део позајмљеног капитала пропао је. Је ли економски корисно за народ давати тако безрасудно народно имање на зајам, да га конкуренција уништава? И је ли правично узимати од једног дела народа његову зараду, па је овако уништавати? Или друго питање: Неке дружине оће да производе шљокице, ђинђуве, свилене пантљике и т. д. је ли умесно да и њих народ кредитира кад је то просто бацање

народног рада у ветар. Трећи су опет стављали питање: Шта ће добити по Ласаловом програму многобројни сталеж слугу и слушкиња, затим сталеж чиновника, књижевника и у опште неиндустријалних радника? Све то није се садржавало у Ласаловом програму. Па и за најмногобројнији ред грађана, за сељаке не види се ништа јасно, шта ће они добити у тој реформи. Види се само нека реформа порезе, али та реформа је сасвим незнатна: да се укину *ћосредни* данци, који већином падају на сиротињу, а да се установе *нећосредни*, према имању. Али се не види колика би била та пореза у новој народној држави, где се за варошке грађане тражи огроман кредит, на онако ризична предузећа.

Једном речи у оно време кад је Ласал почео своју агитацију у Немачкој, он није могао да изнесе свој прави раднички, социјалистички програм, зато су га радници одма изменули, пре но што је био и примљен свуда. Наша интелигенција, која је о радничком питању чула највише из девете руке, а највише из немачких новина, под радничким питањем замишља увек оно што је Ласал ради своје практичне цели хтео да назове *ћривремено* радничким питањем. Стога она не може да појми шта значи радничко питање код нас где нема ни индустрије ни варошког радничког сталежа.

Но да би могли разумевати прави значај радничког питања, ваља мало дубље проучити економске законе у опште и наше економско стање.

II.

Сваки народ има само један једини извор из кога црпе своје материјално благостање, а то је – *његов рад*. Богатство природе има врло мало уплива на народно благостање, кад се упореди са радом човековим. Народи, који живе у много сиромашнијој природи, својим радом долазе до много већег благостања, но они народи који живе у врло раскошној природи.

Успешност рада зависи од вредноће, знања и умешности народа и од производа, што их је народ прикупио од прошлих времена, јер свака производња идуће године зависи од *главнине* коју народ ове године одређује за производњу идуће године.

Разуме се не могу сви производи једне године служити за производњу идуће године. За одржавање и развитак непрекидне производње могу служити само такви предмети као: рана, одело, зграда, алати, разне грађевине за удобравање земље, машине и материјали за прерађивање. Разуме се рана, одело, обиталиште и у опште сви предмети који су неопходни за живљење, служе као главнина за даљу производњу у толико, у колико се њима из-

државају *корисни радници*. Све што год потроше од ране, одела, обуће и т.д. људи беспослени, или људи који се занимају неко-рисним радом, н. пр. који праве карте, или који играју на конопцу, или праве разне предмете за раскош – све то не спада у главнину и не служи за развитак даље производње, већ се просто уништава сваке године.

Али има предмета који никако не служе као основа за даљу производњу. Такви су н. пр. свилене и кадифене ствари, украси, каруце, разне скупоцене ствари које служе као намештај и посуђе у кући, скупоцена јела и пића и т.д. Сав рад, што га народ употреби да произведе те предмете, то је рад некористан, он је пропао за народно благостање. Или ако народ сам не производи те пред-мете, већ је за њих дао у размену своје жито, своју стоку или што друго, он је самом том разменом *уништио један део свој корисног рада на свагда*. Производе што их је добио у размену не може ни на који начин употребити за развитак своје производње. Све једно ма ко попио шампањере што се доведу у Србију: београдски господичићи на беседама и баловима, или ратар у сеоској крчми – у свакој попијеној бутели шампањера уништен је један товар жита, онако исто као да је бачен у Саву. Да је народ у размену за про-изводе свога рада добио алате и машине за посао, да је за њих набавио вештије мајсторе и поправио своја обиталишта и зграде за стоку, или да је набавио учитеље, који ће га научити бољем и паметнијем живљењу и раду, он би своје производе употребио *производно*. У награду за то добио би, да би он идуће године имао производа више и боље но прошле и тако сваке идуће године.

Економисте знаду врло добро ове истине што их овде спо-мнусмо. Они веле: само је она производња *корисна*, којом се производе предмети, што служе за одржавање и развитак радне снаге у народу, за одржавање непрекидне производње у народу; на против свака је производња *ништејна*, која не може да служи за одржавање и непрекидни развитак произвођења.

Тако исто: само је оно трошење *корисно*, које је неопходно за развитак и одржавање корисне производње н. пр. издржавање земљорадника; на против свако је трошење *ништејно* којим се ништа не производи, као пиће шампањера, или се њиме подржава штетна производња н. пр. издржавање фабриканата карата.

Један мали пример показује нам каква је разлика кад народ води рачуна о корисној производњи и потрошњи и кад о томе не води никаква рачуна.

Узмимо једну дружину сељачку од 30 радника, која има зем-ље изобиља. Узмимо да се та дружина бави корисним радом. За представника корисних производа да узмемо жито, нека ови 30 ра-дника производе н. пр. 180 товара жита т. ј. на сваког радника долази по 6 товара. Ако за издржавање сваког радника узмемо

4 товара, онда сви скупа потроше 120 тов. а претиче им још 60 тов.* Ако дружина за ови 60 тов. покупује разне свилене пан-тљике, цветове, ђинђуве и друге драгулије да окити себе и свој стан, она ће радећи целе године кад потроши својих 120 т. друге жетве, имати опет 180 тов. зарађених, и тако може радити докле јој буде воља. Стање дружине биће једно исто, предпостављамо да ће све године бити једнако родне, да дружина неће имати никаквих других расхода. Али дружина може они 60 т. што јој притичу упо-требити производно, н. пр. да позове у друштво још 15 нових радника (а толико може, јер сваком раднику по нашој предпо-ставци треба 4 т. на годину а 4×15 износи 60) или да усаврши своје алате тако, да сад производи толико колико би јој користили 15 нових радника, или у опште да најудесније рашири своју производ-њу у сразмери коју допушта главнина од 60 т. којом дружина располаже. Али да узмемо први случај да се дружина увеличала са 15 нових радника. Тада ће дружина имати идуће године: 45 радни-ка, по 6 т. производи сваки, то је свега 270 т. Од ових 270 т. потребни су за издржавање 45 рад. само 180 т. а 90 претичу. Ови 90 т. могу се треће године опет употребити на лично задовољство дружине или на то да се 25.5 нових радника прибаве. Треће године раде 70.5 – узмемо само 70 р. ако сваки произведе по 6 т. то је свега 420 т. За издржавање 70 радника идуће (четврте) године нужно је 250 т. ране; остаје дакле још 140 т. од чега се могу издржавати још 35 радника. Дакле четврте године радиће 105 радника и произ-вешће 630 т. ране.

Место непрекидног увеличавања броја радника, може се узети непрекидно усавршавање производње; било усавршавањем самих алата и начина земљорадње, било употребом једног дела производа на развитак заната или индустрије. Свакојак напредак је очевидан, само кад се сувишак производа сваке године употреби *производно* т. ј. да се њиме увеличава непрекидно народна про-изводња. На против у првом случају, ако се сувишак народне про-изводње баци у ветар или се профука за господским столом, онда народна производња и народно благостање остаје непокретно у *најбољем случају*, а највећа је вероватноћа, да ће се производња умалити и стање погоршати.

Србија је сиромашна земља. Огромна већина њених станов-ника нема првих неопходних услова, који су човеку нужни за одр-жање његовог здравља. Средства за производњу српског народа врло су рђава. Па при свем том од толико година, српски народ један део своје производње (који се управо никако не може на-

*Цифре у овом примеру узете су тек ради примера и нису ни мало тачне. Главни је да се види кад може да се производња увеличава а кад не.

звати „сувишак“ од производње, јер се он откида од најпречих народних потреба) преобраћа у свилу и кадифу, у златне украсе и fine „меблове“, у шампањере и разне ђаконије – једном речи у предмете за господско живљење у Србији. Ја немам за сада цифара при руци да израчунам колико је Србија дала за непотребне предмете бар од 20 год. на овамо, али да узмемо најмању цифру – да узмемо да је трошила само 2 мил. гр. годишње. Шта би било да је Србија од 20 год. на овамо употребљавала ту суму на то да увелича и усаврши народну производњу? Да је с тим новцима набавила стручњаке учитеље у разним гранама производње (са 2 мил. може се набавити 160 људи по 500 тал.) или да је на општинској земљи са општинском снагом отпочела да ради земљу са савршенијим алатима, као што предлагаше један брат у чланцима „Карановачке потребе“ у „Раднику“ од прошле године,⁶⁹ или да је један део тих средстава потрошен на то, да се употреби наша водена снага и да се *погоди* код нас најпоугодније *гране индустрије*? У опште да се сваке године употребљавало 2 мил. гр. који су трошени на луксузне предмете, на увеличавање народне производње. Да узмемо да код нас главнина одишта уложена у неко корисно предузеће, доноси годишње само 5% чиста добитка.* Да рачунамо какав би капитал имала Србија, да је као обичан капиталиста предузимач, улагала сваке године по 2 мил. гр. у корисна предузећа, заједно са свима процентима?

Ако се сваке године улаже по 2 мил. гр. заједно са свима процентима и ако се сви проценти употребљавају опет производно т.ј. да сваки од њих доноси сувишак 5%, онда ће иста главнина износити двадесете године 69,436.000 гроша.**

Ваља имати на уму, да ова главнина није порасла давањем новца на камату, већ улагањем једног дела производа целог народа у корисна предузећа – и то: улагали смо онај део, који се пређе преобраћао у свилу, кадифу, шампањере, рум, дуван, украсе и друге непотребне ствари. Место да смо наше жито, стоку, грађу и друге производе народног рада бацали у Саву или мењали на оне предмете (што је са гледишта економског једно исто) ми смо набављали алате, подизали зграде за индустрију, регулисали реке, удобравали земљу – једном речи постојано увећавали народну главнину у течају 20 год. Ову главнину од 69,436.000 гр. добили смо

* Чист добитак (зна сваки трговац) значи добитак преко свију трошкова, н. пр. кад се уложи у радњу 100 дук. ц. да се по одбитку свију трошкова: као плаћање кирије, издржавање радника и т. д. добије за годину 105 дук., онда та радња доноси 5% чиста добитка.

** Ово се рачуна познатим алгебраичним начином по формули:

само тиме што смо умањили предмете раскоши у Србији и што смо претпоставили да би се народна главнина уштеђена на овај начин и паметно *упоугодњена*, могла увећавати у сваком корисном предузећу са 5%.

Али да ли је то једини луксус што га мали сиромашни народ сноси од толико година? Никако. То је само мали део луксуса.

У Србији има врло много људи, који с економског гледишта *не производе*, већ врше разне друге послове (корисне или некорисне, то нас се овде не тиче) као што су н. пр. чиновници, војници, трговци заједно с њиовим момцима, све слуге и слушкиње, који само врше личну службу госпде и господара и т.д. Сви ови људи живе и троше, и то већином живе много боље и троше много више, но они људи који производе материјалне предмете и који се у економици зову *производни*. Они чине неке „услуге“ (као што веле економисте) и за те услуге добијају у своју власт један део производа општег народног рада. Нама није овде потребно да говоримо да ли су те услуге важне и колико су важне, тек то је неоспорно, да је за народ корисније што год мање буде оваких чланова, који сами не производе већ живе од својих услуга. Рецимо да су пре 20 год. 10.000 оваких грађана постали не зањати у својим пословима. Очевидно за народну економију све једно је ако 10.000 трговаца, чиновника и др. не производних радника остану без посла, само ако се са осталим трговачким и чиновничким „персоналом“ могу вршити исти послови *размене, судства, полице* и т.д. Народ их може и у будуће издржавати, као што их је и пређе издржавао т.ј. плаћати годишње трговцима онолику плату, колику су пређе имали од своје трговачке радње укупна прихода, чиновницима издавати њихову редовну плату. Народно имаће нити ће се од тога умањивати нити увећавати. Сви ти 10.000 грађана могу комотно беспосличарити, богатство целог народа остаће онолико исто, само ако произвођачки део народа буде производио онолико исто, колико је и пређе производио. Али узмемо сада, да су ови 10.000, који су на овакав начин пензијонирани пре 20 год. осетили грижу савести што живе сасвим беспосличарски, па се решили да *производе*, и то да производе оне предмете, који могу да служе за даљу производњу, и тако раде и производе у течају 20 година. Рецимо да сваки од њих производи само 100 тал. годишње. (Но није много, јер су то све одрасле мушке главе.) На тај начин њих 10.000 производе годишње по један мил. тал. а пре нису производили ни по паре. Издржавање они већ имају, јер као што смо рекли народ им и онако даје издржавање, кад ништа не производе. Цео милијон они могу да употребе као главнину за даљу производњу.

Ако они на тај начин буду у току 20 год. производили (разуме се једни могу умрети, али на њихово место долазе други, – такав је ред у данашњем друштву) сваке године по 1 мил. та ће народна главнина порастати у 20 мил. за 20 година; а још да је сваки рад у толико производнији, у колико има више и боље главнине и ако допустимо да се главнина увећава са 5% као и пређе, то ће народна главнина изнети не 20, већ преко 34 мил. талира или управо 833,112.000 гр.

У ова два примера ми смо показали шта би народ српски могао имати да је у току 20 год. укинуо 2 гране луксуза: непроизводно трошење готовине од 2 мил. гр. сваке године и непроизводно издржавање 10.000 радника. Нашли смо да би се на овај начин готовина народна увећала са 833,112.000 + 69,436.000 свега 902,548.000 гр. или 15, 042.666 дук.

Али и ова је цифра сасвим незнатна спрам *праве* цифре, која би се добила, да се одиста производња и потрошња правилно организују, да се укину сви не производни а *не корисни* трошкови што их раднички – произвођачки – део народа сноси, и да се *сва* радна снага, која се занима непроизводним, а често са свим штетним радом, употреби производно. Кад би често узели да рачунамо шта би српски народ могао створити у својој земљи, изишле би управо басновите цифре. Ваља се само сетити какве смо ми незнатне цифре узели и какве смо резултате добили. Ми нисмо узимали у рачун да би увеличано благостање народа учинило за неких 10–15 година да сви људи способни за рад у Србији, постану вешти и развијени радници, да се сва средства за рад усаврше, да се поправе сви услови за живљење огромне већине народа, да се народно здравље знатно поправи и да се број становника за 20 година удвоји, особито кад се узме у рачун да је Србија врло плодовита а врло не насељена земља.

Роберт Овен чувени реформатор у Енглеској, за неколико година преобратио је једну фабричну колонију од 2.500 душа, која је била лења, развратна, глупа, у прави цвет људства, који су били тако вредни, наравствени, свесни, да су странци долазили да виде његову колонију као неко чудо. Иста колонија од 2.500 душа после 30 год. производила је толику *вредности*, колико је производило пре 30 год. 600.000 радника. Српски народ и ако није од највреднијих, за цело није ни лењ, ни развратан, ни глуп; па да се запитамо: колико више могу у Србији да произведу 2.500 људи сада, но што су могли пре 20 или пре 30 година? Једва ли могу ишта више. Барем званична статистика српска показује несумњиво, да се у Србији народна главнина умањава, а не увећава се бројем душа.

Ваља знати још и то, да богатство свију тако званих „цивилизованих“ народа није остало „од старине“, као што многи мисле, који нису познати са економским законима. „Највећи део богатства што га видимо данас у Енглеској, вели Ц. С. Мил, произведен је човечијим радом у течај *последњих дванајест месеци*.“ Разуме се народ мора имати знања и неке главнине да може производити годишње тако огромну количину богатства, какву производе данас образовани народи. Али да народ дође до тог знања и те главнине довољан је рад само једног колена 20 до 30 година.

Како се главнина може брзо да увећа видели смо из она два мала примера, а за образовање народа, то показују најочигледнији опити, као што је на првом месту опит Р. Овена.

А шта је потребно да народ дође до таквог благостања?

Потребно је само то, да се *начело рада призна као основа државне организације*. Потребно је да је сво друштвено уређење удешено према томе: како ће бити свакоме најмилије да се труди и ради; како ће рад сваког појединца бити најуспешнији т. ј. како ће производити највише корисних производа; како ће сваки имати својим радом могућност да се свестрано развија и усавршава.

Али где има таквог друштва? Толики народи живе, којима ми нисмо по образовању ни за мали прст, па њима није пало на памет да удешавају, како ће бити сваком најповољније да ради, већ ми да се нађемо најпааметнији? Тако веле сви наши празноглави новинари, сви надринаучењаци и подлаци.

О! Ми знамо врло добро ту њихову философију и слушамо је одавна. – Но о њој ћемо говорити у следећем чланку.

III.

Од чега зависи распоред радне снаге и распоред главнине у разним гранама производње?

Економисте ће вам на ово питање изнети целу теорију: сваки произвођач, веле они, тежи да има већу асну од свог производа и за то сваки жели да свој еспап прода што скупље може. Али на пијаци цена зависи од понуде еспапа и од тражње еспапа. Еспап који се више тражи више се плаћа, и по томе сваки произвођач (разуме се капиталиста, јер сувремена економика под именом произвођач разуме увек капиталисту и ако то нигде не спомиње) тежи да пренесе свој капитал у оно предузеће где се производи скупље плаћају. На тај начин распоред главнине – капитала – зависи од купујуће снаге, од новаца, који жели да купи и плати известан производ, или управо зависи од оне класе у друштву, која влада новцем. На западу сва „виша класа“: велики чиновници, трговци,

банкери и т.д. потребују за се огромну количину свиле, кадиве, пантљике и разних трица, требају неизбројно много предмета, који се просто униште сваке године и грдна множина народа мора да ради и производи ове непотребне предмете. Остали део народа мора да ради и производи ове предмете неопходне као рану, стоку, лан, кудељу и т.д. то мора да буде довољно, и за њих и за вишу класу – и за ону грдну множину радника, која се бави штетном производњом, да само задовољи раскош господе. Разуме се то не може бити довољно, нарочито кад уз то већи и најбољи део ових предмета неопходних за живот припада опет богаташима. Огромној већини народа остаје дакле само кора црног леба, па и тога довољно нема сваки пут. –

Да почнемо од трговаца. Трговци купују од народа његове сирове производе и зато народу издају готов новац. Новац се прикупи порезом у државну касу и отуда преко разних „надлежатељства“ троши се у појединим окружним центрима. Један и то најзнатнији део те порезе троши се у виду плате чиновничке за рану, одело, обиталишта и друге нужне предмете, али свакојако већи део новца долази опет у руке трговцима. Чиновници представљају спрам народа купујућу снагу, која је располагала какви ће се производи изнети на пијацу. Трговци су разуме се набављали у земљи и са стране оне предмете за продају, на којима су могли имати асну. Отуда настаје код нас увожење првих страних фабрика у варошима, богаћење варошана и то тим већма што се већи део државног буџета у којој вароши троши. Осим чиновничке плате држава има разуме се и других издатака и набавака у земљи и ван земље. Разуме се да то све иде преко посредника, набављача, који један део купујуће т.ј. новца задржавају за своје услуге. У свим земљама државни буџет има огроман утицај на распоред радне снаге и капитала у разним гранама производње. Али при оваком економском поредку трговачка класа јавља се такође као снажна купујућа класа, која један део производа народног рада продаје на страни и за њих купује предмете раскоши које сама троши. На тај начина све се већма развија непроизводно трошење у народу. Један део народне производње остаје непрекидно трговцима и чиновницима међу прстима; они набављају мајсторе са стране, зидају куће и намештају их. Вароши се полепшавају и „цивилизирају“ и то све народним, *сељачким** радом а онај који то производи осиромашава једнако; његова стока иде преко или

*Ми узимљемо сељачки рад: као представника нашег рада у опште, јер је он најмногобројнији. Али у производне радове спадају и многе друге врсте рада као рад занатлија, учитеља, техничара, лекара и др.

долази у виду „ринфлајша“ и „печења“ на господски сто; његова земља прелази у руке зеленаша; његове шуме ишчезоше, а гола брда носе само бујицу и поплаву.

Питајте трговца зашто он не производи алате за сељачку земљорадњу, зашто не улаже свој капитал у земљорадњу или у занатлијска и индустријална предузећа, зашто не улаже у чишћење река, подизање фабрика и паробродарства и т.д.? Зашто воле само да продаје и купује домаће и стране производе, да даје новце сељаку под интерес од 29 па до 50 на 100 он ће вам одговорити са свим умесно као и његов учитељ – економиста: видите драги господине: све ове трговачке, шпекулантске и банкарске радње дају асне 12, 15, 20, 50 и сто на сто (бива и штете али врло ретко) а капитал уложен у она предузећа, што их ви споменусте, сумњиво је да би доносио више од 5 до 6% а може бити доносио би још и штету.

Онај сувишак што га српски народ има од своје производње мора дакле непрестано да издржава једну непроизводну класу људи. Да би се он могао претварати у машине, фабрике, пароброде, железнице и т.д. ваља да сва ова предузећа дају толико асне, колико данас даје трговина са страним и домаћим производима.

Али зар није то глуп, бесмислен, управо дивљачки поредак економски где усавршавање земљорадње, заната и индустрије, – поправка ране, одела, обиталишта и других првих потреба за живот код српског народа зависи од тога: оће ли разни Крсмановићи, Карабиберовићи, Параноси, Ангуле, Гуше и други имати од тога 20, 30 или 50% асне, на свој капитал!

Ја држим да се луђе што неможе ни замислити. А у ствари је заиста такав економски поредак и такав економски развитак као и у другим „цивилизованим“ земљама.

Рагник, бр. 44, 49, 50 и 51, од 23. IV; 5, 7 и 17. V 1872

НАШ РАДНИЧКИ ПРОГРАМ.

ИЗЈАВА.⁷⁰

Ја сам већ поодавна послао „Раднику“ одговор др. Владану Ђорђевићу на његово отворено писмо у „Јединству“, у коме између осталих својих измишљотина вели и то, да сам ја писао кнезу Николи неко писмо, нудио му круну и т. д. – али тај одговор до данас неизађе у „Раднику“. А судећи по томе: што полиција у Београду чини свакојаке сметње и забране уредништву „Радника“ да се не штампају моји одговори др. Владану, који се тичу радничког питања у Србији (најпре је пошто је први чланак већ био штампан штампару било забрањено у опште штампати моје чланке а после 2–3 броја пуштали су да се чланак штампа, али без мог имена), што је у уредништву чињена полицајска истрага без икаква основа и напослетку што је узашћен 50 бр. „Радника“ у коме апсолутно ничега није било против закона у Србији, нити против владе, осим што је било продужење мога одговора „О радничком питању у Србији“ и била је прештампа „опазка“ из „Заставе“,⁷¹ која се тиче доктора Владана (узгред буди речено да „Јединство“ које је пустило лаж доктора Владана није хтело да прештампа „опазку“ из „Заставе“) из свега тога ја закључујем да је полиција узела у заштиту др. Владана и његове измишљотине, па недопушта да се у Србији др. Владан обелодани као *просиј лажов и денунцијатор*, што у ствари јесте и што ће се видети, ако полиција и штампарска цензура пропусти мој одговор у „Раднику“. На овом месту ја не мислим да водим полемику са др. Владаном, него само изјављујем да ја нисам писао никад никакво писмо црногорском кнезу Николи, а најмање неко „фамозно“ писмо, о коме говори др. Владан. Он је то *слађао* или је *писуио у светиј лаж* неког његовог „пријатеља“, кога веома желим да познам јавно.⁷²

У Новом Саду 10 Маја.

Светозар Марковић.

Застава, бр. 56, од 12. V 1872.

Др. Владан Ђорђевић у свом отвореном писму г. Светозару Марковићу рекао је, да је „Радник“ изнео неки фалишан програм, само да превари своје читаоце не би ли му плаћали лист а да је прави раднички програм изишао негде – у Панчеву.⁷³ Но као обично г. доктор је заборавио да изнесе доказе за то своје тврђење.

Читаоци, који су пажљиво читали „Радника“ од оног дана кад је изишао на јавност са својим програмом па све до данас, могу лако оценити да ли је програм „Радников“ био прави, отворен и јасан свакоме, који га је хтео да разуме, и да ли је „Радник“ био вазда доследан своме програму? При свем том да се један програм – особито програм социјалистички као што беше наш, изведе на чисто, у свима појединостима, потребно је доста говора и објасњавања. Нарочито онде где су услови штампе и умно стање народа на таквом ступњу развитка, као што је то код нас. С тога држимо за нужно, да изнесемо подробније основни део нашег програма – управо онај део, у коме се ми поглавито разликујемо од других напредних партија – а то је економски део нашег програма.

Но пре тога нужно нам је да споменемо неке ориџиналне нападаје г. доктора на нашу „недоследност“ у раду која се у томе састоји, што ми „социјалисте“ па оћемо „слободу“.

Ово је без сваке сумње ориџинално нападање, достојно његове познате логике „преразвијеног мозга“. Људи који оће *пошћину слободу, једнакост и браћисиво* свију људи, без сваке сумње оће и неограничену слободу штампе, и неограничену слободу састанка и т. д. Ово је очевидно свакоме човеку са обичним развијеним мозгом. Сваки добитак у смислу ма какве „слободе“, очевидно олакшава даљу борбу за добијање већих слобода, а уз то рачуна се и за потпуном слободом, једнакошћу и братством свију људи за чим теже социјалисте. Али разуме се они не ограничавају свој рад само на то, да се ова или она слобода задобије, већ иду све даље, имајући непрестано у очима своју крајњу мету. Ето тако смо и ми радили.

Али ми смо народ раскомадан, опасан непријатељима, у једним крајевима заробљен и притиснут страном тиранијом у другим. Нама треба осим борбе за унутарњим развитком гледати да се ослободимо од спољних непријатеља, који нам недаду, да се унутра развијемо: – да ослободимо оне делове народа који су подјармљени непосредно. По себи се разуме, да онај који оће потпуну слободу, једнакост и братство људи, мора хтети и ослобођење од страних непријатеља. Сваки корак у том правцу, *што је средство и ирилика* да се социјалисте приближе својој крајњој мети. И то је очевидно сваком човеку са обичним развијеним мозгом. И ми смо тако радили.

Али имајући у виду непрестано нашу главну мету, у програм нашег рада морало је ући још нешто више, а не само унутрашња слобода т.ј. такве политичке установе, које по либералним појмовима ујамчавају слободу личности и имања у ослобођење од спољних непријатеља. У наш програм долази јоште проповедање оних начела, *на основу којих социјалисте ће же да оснују нов друштвени сирор*.

Износећи такав програм и старајући се да га остваримо ми смо се борили истим оружјем и служили истом тактиком, којом се цео свет бори т.ј. пре свега служили смо се „уставним средствима“ и старали смо се да та средства увеличамо, или као што нам је др. Владан изволео у грех уписати, старали смо се „да раширимо установе“.

Радник, бр. 51, од 17. V 1872.

ОДГОВОР НА ОТВОРЕНО ПИСМО ДРА ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА.

Драћи докторе.

Негда ме је и страшно једио онакав нападај, као што је твоје отворено писмо,⁷⁴ сад ме, видиш, то нимало не једи. Ја ти одговарам са свим ладнокрвно, јер знам из искуства, да сви, који се у књижевности боре таквим оружјем, каквим се ти бориш, остају *морално унишћени*. Управо они сами себе уништавају.

Пре свега, докторе, имам да приметим да ја не примам да ме одељујеш од осталих сурадника на „Раднику“. Човек који се с „папагајима“ дружи мора бити и сам папагај. Али кад неко учи 7–8 година лекарске науке, па постане стручњак у томе послу, то му ни најмање не смета да буде *шарлаћан* у другој каквој струци. Ја не велим да то мора бити у опште, али свакојачко изгледа врло детињасто и смешно кад један лекар утрчи у препирку о радничком питању, па онда сваког који нема ма какву диплому да је стручњак у неком деветом предмету, називље „шипарцем“, „папагајем“ и т.д. у *радничком питању* – у *питањима из друштвених наука*, за које данас у Европи и у целом свету нити постоје школе, нити какве дипломе, за које дакле нарочито треба самосталног рада и учења. Ти велиш просто: Ја сам доктор а ви? Ви нисте ништа за то мора бити истина оно, шта ја говорим, па ма говорио о китајском језику, о коме немам ни појма. Истина и знање доказује се разлогом и делом а не докторским дипломама. Та ти знаш докторе да ни докторска диплома не јамчи сваки пут да је лекар одиста тврђ у својој струци, а камо ли у чему другом.

Али то ћемо видети кад свршимо разговор о радничком питању. Твоје отворено писмо говори само о мојој личности и ја ти на то одговарам.

Ти си започео твоје писмо онако исто као и г. Владимир Јовановић некадашњу своју полемику са мном: да сам ја променио сијасет факултета, да нисам ни једну науку изучио темељито већ све површно, да нападам на заслужне људе, који су ме учили „срицати“ „грађанску слободу“, „општинску самоуправу“, да сам без

разлога критиковао прва два броја „Мл. Србадије“, да сам страшно желио да се пустим у политичку борбу и да постанем вођа неке партије и т.д. *Ама све оно исто* што ми је и г. Владимир пребацивао па чак на послетку и да сам нечији „тајни агент“ само г. Владимир изнео је, да сам агент руски, а ти тајанствено намигујеш некоме да ја имам неку погодбу са „трећом српском династијом“.

У оно време то ме је страхота жестило и ја сам писао против тога жустре реплике и дуплике, – али сад увиђам да је та жестина била са свим непотребна. Видиш, драги докторе, кад човек већ налази за нужно, да потражи чињенице из нечијег приватног живота, па да њиме објашњава његов јаван рад, – ваља страшно да пази, да су те чињенице *истинице*. Онда су оне заиста страшно оружје у борби – али само онда! Али тешко ономе који износи лаж и клетву као чињеницу! Одма при првом судару његово се оружје распада у прашину, а он остаје пред светом као прост лажов, клеветник, денунцијат... Питај г. В. Јовановића колико је он успео својом полемиком да ме укаља пред српским светом и колико ми је части принела та полемика?

Каквим се чињеницама из мога живота ти служиш?

Ево нека свет види.

Ти велиш да сам ја отишао у Русију ради науке, да сам се тамо занео руском социјалистичном борбом и њиховим социјализмом, који је у ствари „карикуатура“ и т.д. Како сам се ја образовао у правцу социјализма! Какав је руски социјализам и у каквом одношају он стоји спрема социјализма на западу и спрема друштвених наука на западу? Ради чега сам ја отишао у Швајцарску? и т.д. О свему томе *ти незнаш ама баш ништа*, као год што незнаш колико су опширна и темељита моја знања у струци, којом се сада бавим и као што незнаш шта ја радим од како сам у Србији. Н. пр. то велиш да ја само преводим из „Frajštata“ и К. Маркса. „Frajštata“ не знам ни по имену од К. Маркса и ако ми је познат нисам *никад ништа преводио* осим 2–3 цитата који су ми дошли у мојим чланцима. Све што си ти натрпао о моме образовању не показује ништа друго, него твоју детињасту охолост. Оћеш пред светом да покажеш над једним „шипарцем“ своје психолошке штудије. Али ако ладнокрвно промислиш, сам ћеш увидети да је то твоје понашање спрема мене, у најмању руку *смешно* – да не речем *безобразно*.

Ти велиш да ме је страсна жеља за политичком борбом одвукла од науке те сам сваки час мењао факултете и нисам никакав „занат“ изучио којим би могао зарађивати свој леб.

(Наставиће се.)⁷⁵

Раденик, бр. 51, од 17. V 1872.

ОДГОВОР

Др-у ВЛАДАНУ ЂОРЂЕВИЋУ

НА ЊЕГОВО

„ОТВОРЕНО ПИСМО“ У „ЈЕДИНСТВУ“

ОД

СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА.

У НОВОМЕ САДУ,

СРПСКА НАРОДНА ЗАДРУЖНА ШТАМПАРНИЦА.

1872.

ОДГОВОР Др-у ВЛАДАНУ ЂОРЂЕВИЋУ НА ЊЕГОВО „ОТВОРЕНО ПИСМО“ У „ЈЕДИНСТВУ“ ОД СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА

Свршило се! Др. Владан одржао је мегдан у – „Јединству“. „Радник“ је угушен, али не радом либералне партије, већ насиљем београдске полиције.⁷⁶ Полиција беше савезник Др. Владана. „Јединство“ такође узе у закриље своје мезимче и недопусти никакву противну изјаву у своме органу. Победоносни поборници француског социјализма и комунизма скочише са свију страна те у дописима и уводним чланцима огласише и прославише његову победу. Ја незавидим ни мало Др. Владану на његовој победи и радујем се врло што сам га оставио у оном друштву, кога се већ давно удостојио; али ја још ни сам завршио мој разговор са њим.

Дакле, драги докторе, ја се још једном обраћам да ти одговорим на оно отворено писмо, што си га у „Јединству“ на мене управио. Први мој одговор, ком не беше суђено да изађе на јавност, писан је још 30 априла. Од тог доба има већ 6 недеља; за то ће овај одговор бити још ладнокрвнији но онај први.

I.

Ти си пре свега претресао мој приватан живот, моје учење, издржавање и т.д. и ту си онако са свим полицајски изрекао, као некада српски министар: „као што Ђура Јакшић књижевник – нема занимања“... Али бар у почетку допустио си да сам књижевник, до душе, који ништа више не ради но само преводи из „Фрајштата и К. Маркса“. (Прво је ваљада хтело да буде „Фолксштат“ – али ја нисам преводио ништа ни из једног ни из другог), а доцније си ми и то одрекао, већ си ме отерао само међу „одборнике интернационале“.

Допустићеш докторе, да је то у опште врло безобразно да један човек, који није признат као научни ауторитет ни у каквој струци, онако на доват издаје другом сведоштво о његовом знању или незнању, а особито у некој струци о којој нема ни појма. Ја

држим испод свог достојанства да одговарам на такве нападаје. Моји су књижевни радови јавни, али подлеже јавној критици и по њима се може видети шта је *знам*; ко би имао вољу да доказује моје незнање, тај би ваљало да критикује мој рад. Још више се показује твој безобразлук, кад оцењујеш руску школу и руске научењаке. Они су површни, енциклопедисте, а научен може бити само онај, који је слушао или по твоме, јео „солидан немачки душевни тајин“. При свем том н. пр. руски научењак Сеченов изишао је из руске школе као знаменит, европски физијолог (па још није ни доктор) а др. Владан остао са свим његовим „немачким тајином“ и докторском дипломом само – Др. Владан.

Тако исто, докторе, сво твоје разметање о руском и немачком социјализму, показује твоје крајње незнање предмета, о коме говориш.* Ти си, по својој охолости, хтео да станеш спрам мене као спрам неког „шипарца“, хтео си да изнесеш моје образовање и да покажеш тиме, како ја немогу ништа ни знати већ по томе што нисам у немачким школама свршио. Али како ниси знао ни моје образовање, ни услове у којима сам се образовао, то ни си могао да изнесеш ништа на јавност, осим неколико лажи, што их је још пређе Владимир износио: да сам ја мењао сваки час факултете и т.д.⁷⁷ Истина је, да сам ја од 1863 па све до 1869 г. учио инжињирство у Београду, Петрограду и Цириху, а те године оставио сам школу и школску науку са свим, јер ми за књижевни рад, на који сам се био одао, инжињирство не само није требало, већ ми је сметало. Од тог доба слушао сам само у пролеће 1870 г. химију на универзитету, ради моје неке практичне потребе – то је сво моје „мењање факултета“.

II.

Но ја остављам на страну мој приватан живот. Кад би се и од тога бранио, значило би, да се плашим, да ме твој нападај неокаља. А ја се тога небојим.

Ја сам започео моју политичку борбу с тим што сам напао на „заслужне људе“. То је мој први грех. Да – истина је докторе. Заиста; ја сам ударио на њих начелно, онде, гди се нисам слагао с њиме у начелу. Онде где су они својим јавним радом каљали начела, која су устима исповедали, ја сам ударио на њихове карактере. Све што сам тада говорио о тим заслужним људима потписујем и сада, као што сам и тада подписао. Ама с каквим образом ти Др.

* Данас Русија сама броји толико научених, стручњака социјалиста (и сам Сеченов припада тој партији) колико сва Европа скупа. Знаменити комуниста К. Маркс изучава руски језик само зарад руских социјалиста, а др. Владан налази да је руски социјализам „карикатура“.

Владане устајеш да ми то пребацујеш? Та зар ми ниси ти први предложио да образујемо нову радикалну партију место старе пропале? А сигурно си тада морао мислити да нова радикална партија мора ступити у борбу са пропалом династијашколибералном.

Многи мисле, да сам ја употребио неко твоје приватно писмо, које је било „производ моменталног расположења“. Али ти знаш докторе *да тио није истина*. Ти си водио *више од годину дана* читаве преговоре са мном и преко мене са неколико чланова српске омладине, који су се тада учили у Цириху, о нашој новој партији. Ти си ми исказао најодушевљеније одобравање, кад сам ја написао „Српске обмане“⁷⁸ где сам критиковао српски устав и први пут ударио на династијашке тежње либералаца. Ти си тада већ у мени гледао уредника будућег радикалног, „нашег органа“ – као што си ти већ говорио.

Да је тадањи мој нападај био уместан и управо изазват потребом, показује најочигледније данашње стање те партије. Она стоји са свим усамљена у Србији и све више се претвара у партију назадњачку. Млађи људи, моји вршњаци, који су били некада њихови ученици, стоје сви против њих, а тако исто сво младо колено, што непрестано притиче. Шта више, сви млађи чланови исте те партије, цепају се од њених некадањих „вођа“.

Узрок је томе са свим природан. Начела што су проникла омладину српску, прерасла су некадањи монархични либерализам, па и сам либерализам републикански; јер се напредна научна начела све више шире код омладине. Само ти докторе учинио си назадак од 1868 г. место напредка. Од радикалне-револуционарне партије скочио си у либерално-монархичну и још се усвђујеш да ми пребацујеш што ту партију непоштујем?

Да – ја сам изрекао јавно да ми је све једно оће ли у Србији владати Обреновићи или Фрања-Јосиф и то опет тврдим – али зашто докторе ти ниси узео моју целу мисао из „Панчевца“ [него] само ту једну фразу.⁷⁹ Ја сам начелни противник монархизма, зато је мени мало стало оће ли „династија“ носити ово или оно *име*, јер ја *нећу династију* сваку без разлике.

Ја знам врло добро, да у Србији има људи, који би ме за ту једну реченицу удавили. Данашњи власници београдски, да би раздражили против мене прост свет износили су исту моју реченицу из „Панчевца“, у *истиом облику* чак на скупштину крагујевачку лањске године. Ама с каким образом ти смеш да употребиш такво оружје – јадни републиканче и револуционару?

У прве моје грехове спада такође и то што сам критиковао „Младу Србадију“ док су изашла само два броја.

И ту критику ја потписујем и данас. Ја сам тада хтео да „Мл. Србадија“ буде лист тенденцијозан; *лист једне радикалне српске партије*, која оће да оствари најнапреднија начела у српском народу и која та начела у свом листу попагандира; као год што сам доцније на скупштини предлагао да се српска уједињена омладина организује као таква партија. Може се ко слагати или не са овом мојом тежњом, тек нико није могао да докаже да моја критика није потицала из мојих начела и да ја нисам увидео одма из прва 2 броја, да „Мл. Србадија“ није такав лист. Још мање је ко могао да побије моје тврђење, да се „основни српске снаге и величине“ не виде из народних песама, или да је Краљевић Марко у песми, где Урош и Мрњавчевићи деле царство тип српског племића из 14 века, а не „оличени демократски дух српског народа“ и т.д.

Ко сме нека изиђе на среду да побије моје тврђење разлозима. Полицајске пресуде „крив си – лези!“ могу важити у полицији али у књижевности, оне откривају само шарлатански безобразлук онога, који такве пресуде изриче.

III.

Др. Владан окривљује ме да сам ја изумео – шта ли – радничко питање код нас; да сам хтео на силу да створим радничку класу, па како ове није било то да сам „проституисао“ радничка начела, да сам оснивао капиталистичке задруге место радничких и т.д.

Морам да кажем да сам се смејао, кад сам прочитао онако окривљивање у – „Јединству“. Сваки који је читао „Радника“ и „Јединство“ од лањске године, може се уверити, да је „Јединство“ далеко више писало о потреби удруживање код нас, да је подпомагало својим саветима удруживање и обећавало златна брда од њега; „Видов-дан“ је такође скакутао уз „Јединство“, а намесничка беседа на последњој скупштини приписује тежњу за удруживањем *благодетворном уливу новој уставу*. Али сво изиђе наједаред др. Владан у полузваничном органу да утера у лаж и „полузваничног“ и саму г. г. намеснике. Он вели да су те дружине дело наших настраних мозгова и наших невештих руку.

Каква се то чудна траги-комедија десила са „Јединством“ и његовим уредником? Зар да се тако очигледно побијају и његови чланци и речи намесника и да се ногама газе благотворни уплив устава? Како је то могло да буде г. Вукашине? Ха! Ха! Ха!

Али шалу на страну. И ако су неке наше дружине прошле несрећно, ја се не одричем њих, као што чини „Јединство“ пуштајући без примедбе лажи др. Владана. Ја сам одиста учествовао у

оснивању неколико занатлијских дружина а нарочито на оснивању „Потрошње“, а тако исто, радио сам, да се удруживање код нас у опште развије. Ја велим учествовао сам, али оне су биле заиста изазване потребом и неке од њих биле су основане док нисам још ни био у Београду. (Случајно је баш столарско-браварска дружина основана без мога учешћа док сам још био у Швајцарској, а др. Владан управо њу приписује мени.)

Да су занатлијске дружине изазване потребом самих занатлија, може се сваки уверити, ко проучи стање наших занатлија. У оно време а сигурно и сад, један члан столарско-браварске задруге, (која је одиста дружина капиталистичка) имао је право да узимље из друштвене касе 7# месечно! И то су били богаташи, јер су могли преко тог трошка још да имају сувишка. Обућари су узимали само 5# али ни с таким ограниченим расходима нису могли да одрже дружину. Сваки зна како може живити *цела породица* у Београду са 5 па и са 7# где добар скроман стан кошта 2–3#. Ето како живе наши радници – мале газде у Београду!*

Каквим другим средствима могли су занатлије да се помогну него удруживањем. Или ваљда ваљало их је упутити да чекају док се реши радничко питање у Србији? Дотле би они могли комотно поскапати. Или их је ваљало упутити на неког милосрдног господина, који ће им подићи кућу, где ће живети кад постану за рад неспособни? А донде разуме се могу заједно са породицама полагано скапавати.

Један шарлатан у друштвеним наукама, још гори од др. Владана, потеглао је у „Јединству“ да доказује** да у Србији може да живи сваки који ради. Али ево у самом Београду људи од заната, мале газде, који једва могу месечно да скрпе 5–7# а раде по 10 и 12 сати дневно! Може се мислити како живе занатлије у унутрашњости, где се сваке године примећује да занати *нишчезавају*. Ми смо дакле проповедали удруживање занатлијама, јер је то у Србији био једини могући пут да се привремено помогну сиромашне занатлије, јер би се на тај начин могли избавити притиска капиталиста, од којих сиромашне занатлије купују сировину, избавили би се узајамне конкуренције и сувишних трошкова, што их имају мале газде, кад сваки за се има радијоницу. Осим тога ми смо то сматрали као прву школу да се радници науче на заједнички рад и живљење.

* По рачуну др. Владана код нас амални може да заслужи 200 гроша дневно: за ношење једне торбе за 1/4 сата 5 гроша; за 10 сати рада $40 \times 5 = 200$ гроша. Нек се радују амали, ако му верују.

** Писац „лових апостола“, као што сам добро извештен јесте главом Панта Срећковић професор историје у вел. школи у Београду.

Корист је ова била очевидна, и занатлије су је саме увиђале. То исто могу рећи и за потрошачку дружину у Београду. Сваки зна каква је скупоћа у Београду, и за сада нема другог пута да једна породица набави предмете за свакидању потрошњу, но удруживањем за ту цел. Да је основ те дружине био добар, показује тај факт, да је она напредовала за целих 8 месеци и да је у последње време све више сиромашна класа почела да прима учешће у тој дружини. Што се она није одржала, има много узрока. Не одричем да је један од узрока неспособност, а можда и немарност управе у којој сам и ја био члан. Али ваља знати да је иста управа још у Јуну прошле године, кад је дружина била у врло добром стању, *давала осипавку*. Посао је био велики, а *бесипаван*. Ваљало је да други чланови дружине узму тај посао, опет за неко време. Али скупштина је нашла да је најбоље (било је за цело најкомотније) да иста управа остане. На јесенској скупштини, кад је већ била очевидна штета дружине, ја сам као члан управ. одбора *зарад часћи одборове* предложио да скупштина изабере комисију, која ће испитати рад управе. Комисија је изабрана, а шта је нашла неznam, јер у то време већ нисам био у Београду. Што су многе занатлијске, као и потрошачка дружина пропале, није никакав доказ да оне нису биле потребне или да су биле рђаво организоване. Али за одржање и развитак организације треба *способних људи*, а тих нема у Србији. Поједина усиљавања ту нису кадра много да учине. Сиротиња умна и материјална тако је велика, да неможе да се дигне под својим сопственим теретом.

Али ти нам докторе пребацујеш, што смо оснивали *капиталистичке* задруге особито код занатлија. Какве смо задруге ми проповедали то сваки може читати одма у првим бројевима „Радника“, а нарочито у бр. 11. Ми смо ту управо обарали и осуђивали капиталистичке тежње наших занатлија и предсказивали у напред, да ће им то дружине распрштати.⁸⁰ Али ми нисмо могли за 24 саката да створимо занатлије са нашим појмовима. Заиста једна је дружина већ била одпочела да *држи школу и образује своје шећрине*, па је то забранио – *министар просвете у Србији*. Такође неке су дружине пристајале да примају мање улоге својих најамних радника, а доцније, да их приме као задругаре. То су први покушаји, али ваљало је радити да се они развију; ваљало је радити да се дружине развију и занатлије образују. Али за ту цел ваљало је, да се многи фини господичићи небоје да ће упрљати своје алине, или повредити своје нежно осећање, ако чешће уђу у сиромашну, занатлијску радијоницу.

Могло би се пребацити да „проституишемо“ радничка начела, кад би ми проповедали да се оснивањем радничких задруга

решава радничко питање, као што то проповеда школа Шулце-Делића у Немачкој и „Јединство“ у Србији. Али сваки је могао видети из нашег рада, да ми не припадамо тој школи. И управо влада српска почела је да нас гони од оног тренутка, чим је видила, да је нама *сјоредан* рад оснивање дружина, а да је наш главни рад управљен на много шириу целу.

Мени је управо немогућно, да одговарам на све бесмислене нападаје др. Владана, јер је он испрескакао цео наш заједнички рад у „Раднику“ тако, да се не може уватити „ни за реп ни за главу“, што управо оће да каже. Час се не слажемо са Ласалом*, час опет стојимо у противности са Интернасијоналом – и кад би то било истина, зар ми не можемо бити у противности у неким питањима и са Ласалом и са Интернасијоналом, па опет имати право? Пре свега наш рад у „Раднику“ не може се критиковати у једном отвореном писму у неколико врсти, а после који оће да критикује наш раднички програм и наш рад у „Раднику“, ваља да разуме добро социјалне науке; а Др. Владан није у њих што но веле ни „носом поњушио“.

Ја сам рекао у једном чланку у „Раднику“ („Радничко питање у Србији“) да је програм Ласалов за решење радничког питања у Европи био непотпун, и да су радници оставили тај програм и усвојили програм Интернасијонале, који је много опширнији.⁸¹ Подпуност и тачност програма зависи од ширине и основаности начела, која треба да се по програму остваре. Управо, програм једне партије не може се ни разумети, ако се предходно неразумеду начела те партије. Из програма изводити начела, врло је сумњив и несигуран посао.

Др. Владан мислио је да се из статута интернасијонале могу изучити и њена начела и њен програм. Он је нашао у једном члану статута њених, да је њена целу: ослободити раднике од владавине капиталиста; учинити да радници постану власници оруђа за рад и то све задобити снагом самих радника. Али у Србији нема одношаја радника и капиталиста – дакле и т.д.

Да богме. Интернасијонала је дружина *радника – надничара*, јер је она поникла у земљи, где је рад одвојен од капитала и подчињен њему и тој дружини је главна целу да рад ослободи од тираније капитала. Али баш тиме се разликује програм Интернасијонале од програма Ласаловог, што је међу-народна заслуга радника увидела, да се њена целу не може постићи, док се *неорганује ново друштво на основу рада*; док у друштву независно

* Један пријатељ Др. Владана казао ми је, да је Др. Владан тек онда тражио од њега Ласалове списе да их прочита, а овамо се упунтао у препирку о радничком питању! Како је на брзу руку читао Ласала онако га је и разумео. Тако је он учинио откриће да Ласал зове „буржоазизом“ оне грађане, који не дају опште право гласања народу. А појам буржоазизме код Ласала и код свију образованих људи значи: човек који ради са *својим калупилом*, а не наднички другоме.

ицеја радничке класе – што је и Ласал у далекој будућности замислио. Тога ради Интернасијонала је на својим *конгресима* изрекла начела: о својини, наследству, законодавству, кредиту, образовању, цркви и т. д. А у свом одговору „Лиги за мир и слободу“, у својим манифестима: „сељацима свију земаља“, „Француским радницима“ приликом гласања за Устав Наполеонов и др. она је показала очевидно, да њен програм обухвата целокупну друштвену реформу, а не само решење одношаја између капиталиста и радника – надничара.

Ја спомињем ово за потврду мога мишљења што сам га у „Раднику“ изрекао, да данас нико у Европи не сматра „радничко питање“, као истоветно са питањем о најамништву. А кад је питање радничко истоветно што и питање о организацији друштвеној на основу рада, онда је оно, очевидно, на дневном реду у свакој земљи, па и у Србији.

О! ја знам врло добро, да би многим „великим“ и „заслужним“ људима у Србији било по вољи, да се говори о слободи, једнакости, братству, патријотизму, моралу и т. д. а да се никад неговори о *раду и његовој правди*. Н. пр. патријотичан кнез, који је својом мудрошћу стекао градове заслужује 40.000 дук. годишње т. ј. треба да и њаду радника годишње гладују, да би он могао уживати; патријотичан лекар, који „безплатно лечи сиротињу“, заслужује да за неколико месеци има кућу, каруцу, ложу и т.д. Патријотичан публициста, који је написао и изговорио неколико иљада пута „слобода“ заслужује да буде министар и т. д. Шта је код тих патријота слобода, правда, морал? За што они траже слободу говора и писања, слободу рада и удруживања и све друге слободе? Ја то не знам, али на пракцији њихов рад одриче и слободу и правду другим људима.

По нашем радничком сватању слобода, правда, морал и сви „узвишени“ појмови, остају *ишће фразе*, ако немају у основу свом: *рад*. Радничка слобода зактева, да нема господе и власника у друштву, већ *радника*; радничка правда иште: *једнаку награду за сваки корисан рад*; раднички морал иште да је сваки *обавезан радити за друштво*, а не грабити од друштва или делити му „милостињу“. Дакле све „рад“ и „радити“, а што је најгоре: за сваки рад – једнаку награду. Ово боле највећма патријоте. По нашим радничким појмовима један научен патријота, нема право да своје знање сматра као капитал, и да га даје под интерес и *реализира* у облику правога материјалног капитала; по нашим појмовима сви „велики“, научени и заслужни људи, не само да ни су ништа ванредно „заслужили“ већ шта више они су *привилежисани сјалеж* у друштву; они немогу никад дати у размену друштву оно, што су од

њега примили т. ј. своје високо образовање. Њихова је дужност дакле, да раде како ће *сами уништити свој привилегисани положај у друштву* и указати пут и средства другима, како ће доћи до оног блага, што га они сад уживају. Ето ту опет боле наше либералне патријоте као што је др Владан.

Ми казујемо свету да слобода, правда и морал имају свој реалан облик у друштву, да ће се тај идеал достићи у *исто време*, кад се достигне срећа сваког појединца. Оће ли се свет мање борити за слободу, ако увиди шта му она доноси? Ми држимо са свим на против. Ми држимо да се баш зато наш народ у Србији не бори за слободу штампе, удруживања, састанака на што га од толико година позивљу либералци и т. д. што не сваћа, на што му је све то, већ држи да је све то „господски посао“. У опште, нема веће лудорије него говорити: прерано је за нас износити нов друштвени идеал, ми ваља да имамо најпре оваку и онаку слободу. — Као да некоме смеће да се бори за слободу, ако други у исто време тумачи народу *ићи ће добити слободом!*

Могло би нам се пребацити, да ми својим радом задржавамо у нашем народу умни и друштвени покрет за ослобођењем, кад би ми проповедали неко сектаторство н. пр. оснивање неких комуна, неких засебних друштава, која би уживала свој рај на земљи, небринући се за остали свет као што су радиле тако зване „Утописте“. Али нити смо ми то проповедали у Србији, нити има кога данас у европској, радничкој партији, који то проповеда.

Наш је рад био поглавито критички; ми смо критиковали наше економско стање, нашу просвету, нашу државу, наше правне и моралне појмове, нашу породицу и цркву — то нам се није могло опростити. Ми смо казали да народно благостање опада у Србији, да земља прелази у руке зеленаша и каишара; да се умањава стока и сатире гора и да је богатство наших њифта одузети од сељака. То нам немогу опростити њифте. Ми смо казали да Србија (званична Србија) фабрицира само капетане, начелнике, пандуре и т. д. и да та Србија нити може нити мисли да ослободи српски народ од спољњег притиска — то нам нису могли опростити наши „ослободитељи“. Ми смо у нашој критици усудили се чак да речемо да је бесмислено дизати „сиротињску кућу“ у земљи где је *цео народ сиротиња*; трошити 50 # годишње на *једног* сиромаха у земљи, где *цела породица* од 4–5 душа једва има преко године 60–70 # за своје издржавање — то нам није могао опростити доктор Владан.

На другом месту ја ћу показати шупљину свију оних нападаја на радничко питање у Србији и српском народу у опште, који су чињени више пута, нарочито у последње време у „Јединству“. Овде имам посла само са др. Владаном, који је пронашао да у Србији постоји само питање о сиротињи, а не питање радничко.

Има цела економска школа, прозвата по имену свог оснивача — Малтусова, која вели да сиротиња у опште долази услед природног закона, по коме се људство намножава много брже но средства за живљење. Код те школе радничко питање не постоји *нигде* у свету, па била земља индустријална или не, већ само питање о сиротињи. Као једини лек против сиротиње та школа препоручује *уздржавање од брака*. Разуме се ово се препоручује сиромашној класи. Један енглески лекар*, у кога је др. Владан поцрпιο своју мудрост у друштвеним питањима (што је др. Владан мудро прећутао) који Малтусов проналазак сматра као највеће благо за човечанство, изнесе други практичан предлог да се човечанство спасе од сиротиње: он предлаже уживање љубави са таким предохранама, да се плод не може да зачне; а у исто време предлаже да сваки брачни пар тачно прорачуни колико деце сме произвести. На тај начин достиже се, да се људство полагамо намножава, у колико средства за живот допуштају, а да се људи не муче уздржавањем од љубавног уживања, као што је предлагао Малтус.

Ја овде нећу да спорим са енглеским лекаром, но сваки паметан човек може увидети на први поглед, да је то права бесмислица, доказивати да у Србији долази сиротиња од *природне пренасељености* и да треба тражити средства како да се српски народ тако брзо неумножава!

Др. Владан такође није усвојио практичан предлог свог учитеља, већ је измислио нешто друго, које је по његовом признању „налицјативна“ т. ј. полутанска мера, али је „са свим довољна за наше околности“, а то је — чујте! — сиротињска кућа. Сиротињска кућа, где се издржавају 300 богалева, средство, да се реши „сиротињско питање“ у Србији! С др. Владаном свршило се оно што сам му ја већ био предказао и од чега сам хтео да га спасем: београдски ђаци или „шипарци“ као што их је он назвао, испрашили су га тако, да му сигурно за дуго неће пасти на ум да спасава сиротињу у Србији и решава сиротињско питање. Како његови виспирени пројекти већ леже у прашини то ја о њима нећу ништа више да говорим.

IV.

Сад долазе на ред моје „недоследности“ у раду, које је др. Владан онако дивно пронашао и испитао, да је по њима саставио чак своју лекарску дијагнозу и решио, да мој мозак мора бити болестан, кад је могао да смести такве противности и апсурде.

*Пр. уредништво Радника саопштило је адресу књиге тог лекара у немачком преводу.

Разуме се, кад човек покупи са улице неколико туцета лажи, дода к њима неколико туцета својих сопствених измишљотина, па то све смеша и побрка са јавним радом једног човека; онда за цело могу се још горопадније противности и глупости открити, но што си их ти докторе пронашао код мене. Но да би могли да говоримо о овоме, ја ћу најпре одвојити оне лажи, које су ми подметуте од мог правог рада. Ја сам узео само оне лажи што су управо основне, оне, које су на ове привезане као репови, нисам могао да набрајам јер би било сувише много. Дакле:

1.) Лаж је да сам ја изнео у „Раднику“ неки неистинит раднички програм, а да сам други, прави штампао у књижицама у Панчеву.⁸²

Пре свега програм у „Раднику“ нисам ја сам изнео, већ дружина, која је на њему радила. У Панчеву ја сам печатао две књижице. У једној су моја 3 чланка прештампана из разних новина од 1869. и 1870. г. У другој књижици говори се о скупштинским изборима од прошле године.⁸³ Ни једна ни друга књижица нису ни налик на какав програм. Друго што, нисам штампао, ни у Панчеву ни на другом месту, што не би било *поштомисано мојим именом*. Дакле лаж је да сам ја штампао неки прави раднички програм у Панчеву.

Али ова лаж није сама. Она је у свези са другом једном лажу, а та је: да су у „Раднику“ пуштала (чујте – „пуштала!“) много којешта, што ни у „Србији“ ни у „Говорници“, није никад било пуштано. Ова лаж садржи у себи двогубу подлост – прво: износи као да смо се ми страшили да изнесемо прави наш програм у Србији, у нашем листу; а друго: показује великодушну трпеливост владину, која је пуштала да се слободно изнесе један, радикални социјалистички програм – то је фино кађење влади.

О! ми знамо врло добро, да су нека господа имала вољу, да нас представе српском народу, као беспослену дечурлију, која само опетује фразе, што је чула од Немаца, Француза, Руса и др. Они су сигурно очекивали у нашем програму потврду њихових речи, да је социјализам нешто глупо, неморално и т. д. Али наша дела утерала су их у лаж. Наш програм изишао је са свим солидан, „умерен“ и – удешен за наше друштвено стање. Разуме се у периодичном листу, који излази на малом формату, 3 пут на недељу, немогу се излагати многе теорије. Такви листови одређени су да прате текуће догађаје, да покрећу, претресају и решавају текућа питања, питања која су изазвала самим животом народним у оном времену. И наш лист био је удешен за ту цель. Претресајући и решавајући текуће догађаје са нашег социјалистичког гледишта, ми смо хтели да развијемо наш програм, да покажемо његов практичан значај за наш народ; а из начина решавања разних друштвених питања, видила би се садржина целе наше социјалне теорије.

Али баш ово нам није допуштала српска влада. Ми нисмо могли да јављамо ни поједине несумњиве чињенице, које би показивале право друштвено стање нашег народа; а и оно што је пуштала, побијала је својим *лажним*, званичним исправкама. Пред скупштину, влада није дозвољавала ни да се просто, по чланцима устава, поређају права, што их има скупштинар! 50-ти бр. „Радника“ узапћен је, само с тога што је у њему изнешена противност између народних и владиних назора о адвокатима. Фактор је цензурисао сваку нашу реч, и опет толико је пута морао целе чланке да избаца на зактевање полиције. Ето како су нас „пуштала!“

И још нешто: због прве моје књижице што је у Панчеву штампана узет сам на кривични испит и познавајући званичну савест српских судија у Београду, нарочито г. Марка Лазаревића, сигурно би био осуђен на једно 3 године робије; а г. Ј. Милинковић адвокат, који је само један затворен пакет тих књига однео до Обреновца, осуђен је на 1 годину робије, пошто је 6 месеци полиц. затвора одлежао. Тако исто осуђен је Милош Вићентијевић из Шапца на годину дана робије, пошто је издржао 7 месеци затвора, само за то, што је имао код себе моје књижице о изборима.⁸⁴

И опет Др. Владан сме да каже да је српска влада пуштала, да се у Србији слободно износи социјалистички програм! Зар то није крајња подлост тако лагати?

2.) Лаж је да сам ја „одборник“ Интернасијонале. Ја сам јавно рекао, да се слажем са начелима што их је изнела интернасијонала, али нити сам члан, а још мање одборник те дружине. Ја се неплашим да признам своја дела, али нико нема право да ми подмеће оно што не постоји. У ово време мађарска влада гони и затвара све чланове Интернасијонале, које нађе у својој земљи, а како Др. Владан није могао то *незнаћи*, то имам право да његово подметање сматрам као *иницијунску денуницијацију код мађарске владе*.

3.) Лаж је да сам ја писао никакво писмо кнезу Николи посредно или непосредно.

Др. Владан казао је печатно у „Застави“ да је он поуздано извештен од неког свог пријатеља да то писмо постоји и да је оно преко Др. Св. Милетића одправљено кнезу Николи. Ја сам у „Застави“ поодавна изјавио да је то измишљотина и позвао сам тога непознатог пријатеља, да се јавно покаже. Кад сам доцније пред Др. Милетићем запитао Др. Владана за ту измишљотину, он је казао да му је то саопштио Мита Ракић суплент полугимназије шабачке, који је ђоја на том писму потписан.⁸⁵

Мени је врло жао ако је мој пријатељ Мита Ракић дошао до тога, да буде крпа, којом ће Др. Владан, да обрише једну своју прљавштину. Али ово је у ствари: 1870 г. кад се говорило да се

омладинска скупштина држи на Цетињу, нас 4 члана омладине из Цириха писали смо управо др. Милетићу (а не преко њега кнезу Николи) и чинили смо њему, Др. Милетићу, један предлог, који је *управо проишван* „нуђењу круне“ кнезу Николи. Ја за сада нећу износити садржину целог предлога, већ позивљем Миту Ракића нека он одговори јавно: коме је било управљено наше заједничко писмо из Цириха и шта је у њему предлагано – кад је то већ Др. Владан изнео на јавност онако изврнуто по његовом казивању?

Кад се одузму све ове лаже – шта онда остаје недоследно у раду мом? Шта сам као социјалиста радио да се у Србији рашири уставна слобода; и што сам радио и писао, да српско ослобођење од Турака изврши *ма на који начин*.

Ја заиста признајем да сам радио и једно и друго – али нек ми се докаже, да је то несагласно са мојим социјалистичним начелима.

О оном првом нећу да говорим ништа, јер је „Радник“ на то одговорио у свом последњем броју.⁸⁶ Осим тога на то одговора цела социјалистична борба у Европи. До душе има тренутака, кад је за социјалисте не потребно и штетно борити се за ширење уставне слободе, већ се мора ићи управо на насилно рушење самог устава т. ј. на револуцију – али такви тренутци долазе за сваку партију, а не само за социјалистичку, и то је ствар партајске политике а не начела. Остаје друга тачка.

Социјалисте теже да оснују ново друштво, без владе, без војске и т. д. Како они могу да пристају и раде на томе, да се српско ослобођење од Турака изврши *ма на који начин* – у ма каквој форми државној?

Ја мислим па је то онако исто као и оно: како могу социјалисте да раде на ширењу уставне слободе у Србији?

Ако је за проповедање и ширење социјалистичких начела код народа у Турској држави, неопходно да се *најпре* уништи турска држава, онда је сасвим доследно да социјалисте раде пре свега да се то изврши. Незаборављајући разуме се своју даљњу целу, ради које они чине онај први корак. Социјалисти могла би се пребацати недоследност, ако би он ради ове прве цели уступао од својих начела, правећи измирења са разним назаднијим партијама. Али ми нисмо чинили никад никаква уступања, нити смо се пуштали у ма какву партајску трансакцију ни са либералном партијом, а камо ли с којом другом – као што смо изrekli јавно у чланку „зближење начелних партија“ што је у „Раднику“ штампан.⁸⁷

Учествојући у раду за ослобођење, ми смо били вазда социјалисте, и имали смо увек у виду да колико до нас стоји недопустимо никад, да се српско „ослобођење“ сврши неким

„крунисањем“ и великим парадама. Наш практичан рад у том смислу одговарао је вазда нашем начелном гледишту на српско ослобођење као што је оно изнешено у „Раднику“.

Ми смо говорили у нашем листу, да оћемо српско „јединство“, али под „јединством“ ми нисмо никад разумевали „јединство канцеларија“, јединство капетанија и надлежateljства; већ јединство слободних људи – јединство радника. То су разумевали врло добро они, који су радили да створе „јединство канцеларија“ под „једном круном“, зато су нас проглашавали вазда за *проишвнике* српског јединства и политичног ослобођења.

Ми смо казивали да је српско *државно* јединство, оснивање велике српске државе, *најреволуционарнија мисао*, од свију што су поникле на Балк. полуострву, јер она одриче државно право Турске, Србије, Црне-горе, Аустрије и Угарске, али смо у исто време говорили, да је та мисао *немогућна, ујјоиција* и шта више: *да је шјјейина за српски народ*.

Српско *народно* јединство, што смо га ми проповедали, само је један део међународног јединства – савеза слободних људи свију народа на Балканском полуострву и у опште на југоистоку Европе. Ми смо доказивали даље, да данашња Србија може бити *јолуѓа, ослонац*, да се покрене револуционарни рат на Балк. полуострву и да се уништи постојећи државни поредак, који цела српски народ и држи га у ропству заједно са осталим потчињеним народима у Турској, али смо одрицали *Србији као држави* снагу, да „ослободи“ или завојује Босну и Ерцеговину и створи велику, српску државу, као што су то замисљали српски државници – либералци и конзервативци – па готово и српска уједињена омладина.

Ово све није могао да разуме Др. Владан, зато је у „Раднику“ изумео сијасет противности о српском ослобођењу и јединству.

Што се мене лично тиче, ја сам још подпуније изрекао моје мишљење о српском ослобођењу у књизи „Србија на истоку“, која тек што је изишла из штампе, па нека Др. Владан каже јавно и нека докаже: јесам ли што радио што би било противно начелима, што су у тој књизи изнешена.

V.

Др. Владан је започео своје отворено писмо са комплиментима мојој даровитости и сажаљењем, што не припадамо једној

партији; затим у продужењу свог писма он је пронашао да је мој мозак повређен, а на свршетку позивље ме опет да заједнички извојујемо „слободу“.

Ја остављам Др Владану да испита сам свој мозак, који је могао сместити такве противности; а ја кажем отворено да ни најмање не жалим што неприпадам партији Др. Владана, и да ја такве борце за слободу – презирем. За слободу се не бори у ложама и салонима, на меким фотељима и на каруцама; слобода се не добија лекарском практиком, подизањем болнице или сиротињског дома. Тим путем може се зарадити доста новаца, може се уделити која милостиња, може се правити велика ларма и парада – али ту нема ни трага од борбе за слободу народа.

Јесам ли се ја борио за слободу народну и има ли Др. Владан право да кога позивље на такву борбу – ја остављам нек пресуде људи који познају и мој и његов досадањи рад.

На свршетку имам још ово да кажем. Др. Владан је био више од по године у Београду, примао „Радника“ и није никад пао на ту мисао да доказује, како у Србији не постоји радничко питање и како нема смисла да такав лист постоји. Он је био одборник омладински, имао је орган омладински отворен и није нашао за нужно да лечи „душевне болеснике“ као што је доцније назвао све оне, који су проповедали социјалистичка начела. Тек кад су га напали за његову болницу* он је скочио против радничког питања и социјализма и за 24 сахата решио је да радничко питање у Србији не постоји! Разуме се да он за 24 сахата није могао ништа научити из радничког питања, па није могао ништа о њојме ни говорити, већ пошто је изгрдио све сараднике „Радника“, он је престао, ма да је обећао да ће прећи на радничко питање.

Дакле докторе, ти си започео борбу против јединог слободоумног органа у Србији (као што си га сам назвао) *немајући прегходно уверење, да су начела његова лажна*; устао си једино за то што је твоје самољубље било задирнуто. Па како ниси имао разлога да се бориш против њега ти си употребио: пањкање, подметање, клевету и друга таква средства, да оцрниш људе, који су та начела проповедали. Знајући у исто време добро, да тим својим лагањем излажеш те људе гоњењу власти (као н. пр. мене) и у Србији и у Угарској. То је страшно непоштење докторе – то је издајство начела, што их омладина исповеда, што их и ти устима исповедаш – „да се боримо на основу истине, са помоћу науке“.

* Др. Владан казивао је негде како је „Радник“ напао на њега у његовом лекарском, приватном послу. Али сваки, који има мозга мора увидети да његова „приватна“ болница, није био *приватан завод* већ јаван; јер се ту хтело чак, *да газде најлажују од својих млађих улоге за лечење у тој болници*. Један такав завод очевидно подлеже јавној критици.⁸⁹

Ти се можеш бацкати и копрцати, колико ти је драго, али у овој борби ти ћеш остати обележен као: лажов, клеветник и денунцијант – као човек морално мртав, код свију поштених људи.

ПРОПАДАЊЕ ЗАНАТА И ДОМАЋЕ ИНДУСТРИЈЕ У СРБИЈИ*

Многи учени људи веле, да се начин произвођења усавршава тек пошто се уништи патријархално газдинство** пошто сваки почне да тежи да се сам обогати, пошто рад добије цену, а надметање у куповини и продаји (то јест конкуренција) буде ослобођено од свију препрека. Тако исто, веле они: *личности* може да се усавршава тек пошто се оснује оделито газдинство, и пошто се униште патријархални обичаји и предрасуде, *што* *окивају личности у породици*. Али ваља знати да се савршенија производња уводи само на *великом* газдинству, било то у земљорадњи, било у занатима или индустрији. У државама на западу, где је после уништења спајилука и кулука, земља прешла у руке сељака, *малих ђазда*, као и у Србији: на малом газдинству земљорадња и до данас још је готово тако исто не савршена, као што је била и пређе за време спајија. Многи занати, трајали су стотинама и иљадама година без икакве измене или усавршавања, и тек пошто су поједине капиталисте прикупиле више занатлија, често од неколико заната у једну радионицу, започело се усавршавање заната и прелазак у „мануфактуру“ и „индустрију“. Велико газдинство или *нагомили киниша* дакле први је услов да се може отпочети усавршавање производње.

Усавршавање личности и ослобођење од породичног туторства долази од науке – од образовања. Образовање започиње се у оном сталежу, који не мора да се труди за своје материјално издржавање. Зато се у средњем веку образовање налази само код калуђера и попова; затим код племића и чиновника, а на послетку код варошана – трговаца и занатлија. „Оделито газдинство“ има

* Овај ваљани чланак видимо из књиге „Србија на Истоку“, коју написа и на свет издаде ове године вредни српски књижевник *Светозар Марковић*, и која се књига може добити у Новоме Саду у трговини *Стевана Ракиковића*, по 50 новчића. Ми је са своје стране препоручујемо сваком брату Србину, ко је год вољао, да позна Србију у сваку руку. *Уредн.*⁹⁰

** То су *затурге* у нас, где у кући сви заједно живе и газдују – патријарх значи овде: кућна старешина.

тек онда утицаја на образовање, кад постане толико снажно, да може издржавати науку, то јесте кад даје човеку средства да се изобрази и да изобрази своју породицу, што је, разуме се, врло ретко. Оделито газдинство постаје и *побуга* за образовање, али тек онда, кад постане „велико“ капиталистично газдинство; кад се наука почне примењивати у производњи и кад се *знање почне да игражи и плаћа као и други оситали есјаи*.

Ни једно ни друго нити је било, нити је могло бити у Србији. Сваки се може о том уверити најповршнијим посматрањем. Нико неће тврдити да су у Србији чланови инкосне породице имућнији или разборитији или моралнији но чланови задруге; тако исто нико неће рећи, да је производња српског сељака савршенија данас но што беше пређе 30–40 година. Пре би сваки рекао да је и једно и други са свим обратно.

Ми оћемо да кажемо да се распадање патријархалних економских одношаја, не врши никако услед тежње за усавршавањем производње или за личним образовањем и усавршавањем, нити се оделитим малим газдинством постиже какво год усавршавање личности или начина производње. Не – то се чини просто услед оне обичне животињске тежње: *да се са што мање рада што више ужива*, што су учене економисте назвали „конкуренцијом“. До душе и усавршавање производње и образовање личности долази после, пошто пропадне патријархално газдинство, али са свим дугачким, околишним путем. Усавршавање производње и усавршавање личности, развило би се много брже баш на темељу оних економских одношаја, који су били у српском народу, кад би само било тада те памети у српском народу, да ради све оно, што је за њега најбоље. Али памети не беше тада, а ми пишемо како је заиста било, а не како би могло и како би требало да буде. У главном је то било: да пропадне патријархалног газдинства, образовање вароши, увеличавање богатства у варошима и развитак трговине унутарње и спољне, што беше прва последица ослобођења од Турака, не само да није усавршило народну производњу, већ је брзо почело уништавати и ону производњу, која је постојала у варошима и у селима.

Чим су варошани навикли на „финије“ потребе, ако могу да их тако назовем, онда су многи пређашњи занати почели ишчезавати у варошима. Тако су почели ишчезавати: мутавције, грнчари, калајџије, табаци, ужари, папуџије, терзије и т. даље. Неки су производи замењивани страним фабричним производима, који су били и јефтинији и бољи но домаћи занатлијски производи; други су опет избаћивани са свим. У опште страни фабрикати почели су уништавати занатлијски ред у варошима и то је ишло тако нагло, да се у Србији за кратко време образовао појам у народу, да је

варошанин „грађанин“ (не-чиновник) и „џрџовац“ – једно исто. Занатлије или су морале постати трговци или се вратити опет у сталез земљораднички. Што је још претекао од старих заната, то се управо с „душом бори“. Нови занати уводили су се врло споро, па и данас већином су у рукама странаца. Заједно са занатима почела је пропадати и кућевна производња. Ткање вунених, памучних, кудељних па и ланених и свилених материја, било је јако распрострањено по Србији. То су били кућевни послови, које су вршиле жене, јер је свака кућа своје одело, своју постељу и покривку као и свој намештај израђивала сама. Уз горње радове ишло је, разуме се, и бојење пређе, обрађивање конопље и лана и ваљање сукна. Сва ова кућевна производња почела је пропадати најпре у варошима, а скоро затим и у селима. Узрок је овоме од чести опет фабрична, страна производња, која је тукла нашу домаћу ваљаношћу и јевтиноћом; али је још важнији узрок, што се код нашег варошког света поче развијати други укус, обичај и „моде“ под утицајем странаца, нарочито „господе“ – чиновника, који се после распростирао и по селима. Познато је свакоме да господски свет зарад лепе аљине, свилених и златних украса и других знакова, којима се показује „џосџодџиво“, жртвује и здраву рану и добар стан и васпитање своје деце и све што човек може жртвовати. Ово својство господског света, предавало се од господског варошког света простом грађанском свету, а одавде се разносило и по селима. Заједно с овим својством господског света распростирало се и друго а то је: *сџинг од рада!* У оно време кад, по г. Нику Поповићу,⁹¹ у Србији настаде код чиновника беспосличарски живот, одаће по кафанама и булуменатама, господски женски свег поче тако исто да беспосличичи, да не ради ништа у кући, што се пређе радило, већ да носи све „куповно“ – од главе до пете. Ова навика распростирала се све више и код других сталеза, и данас можемо посматрати, како се у селима све више носи „кујовно“, а све мање производи у кући.

Ми не можемо да се пуштамо опширније у разлагање: *зашџо је и како почела џројдаџиџи наша занатлијска и кућевна џроизводња, џшек џто је факџи, да је она почела џројдаџиџи*, а на место ње почели су у Србију долазити све више страни фабрикати. Земљоделци – сељани – остали су једини сџијалез, који је џроизводио материјалне џроизводе. Њивим се производима издржавају сви чланови народа без разлике. Сви они производи, који су долазили из страних земаља, добијани су у размену за српске земљоделске производе. Најпростији човек може замислити, да један народ мора толико продати странцима, колико купи од њих; иначе или мора имати мање новаца но што је пређе имао, или мора им остати дужан. Страни производи увожени су за Србију све више, а тако

исто извожено је све више сировина. Осим тога страни радници, који су радили у Србији, као: зидари, баштовани, калдрмџије и т. д. за свој рад наплаћивали су се такође из опште народне производње. Све то морала је да подмири сељачка производња. Ми остављамо на страну, да ли је такав економски поредак *џравичан* или не, нама је за сада стало само да га тачно познамо.

Сељачка производња у Србији увећавала се по количини, али се није *ни најмање* усавршавала. Она се је могла увеличати с тога, што је за време Турака с оном радном снагом, с оним знањем и средствима за производњу, што их је народ имао, он није *хџиео* производити толико, колико је *могао*. Сад се је трудио, колико је *могао*, али је та могућност била врло ограничена, чим народ није имао знања и начина да увелича своју радну снагу и производност свога рада вештачким средствима. Код онаке мале снаге и онако рђавих алата, као што их је имао српски народ, било је најлакше и за тренутак најкорисније за њега да шири, што већма може, своје газдинство – да пљачка једну земљу и напушта је, да крчи шуме и прави нове њиве, да сатире гору и умањава стоку. Производња земљоделска, то ће рећи: једина производња у Србији, дошла је врло брзо до највишег ступња свог развитка па је почела опадати. У Србији нико није имао *инџтереса да се бави усавршавањем сељачке џроизводње*.

Али како се трошење у српском народу све више увећавало, нарочито трошење страних производа, а домаћа производња напротив све се више умањавала, то се морао врло брзо опазити дефицит. У размени са странцима новац све више излази из земље, јавља се оскудица у новцу, велики интерес и задуживање народа, који се поглавито бави производњом.

Задуживање српског народа на прекомерни интерес отпочето је врло рано у Србији. То сведоче она прва наређења законска: да се никоме на суду недосуђује већи интерес *од 12%*; а ипак *исџо оне уредбе, да се народу издаје новац из државних каса на умерени инџтерес*. Но ове мере нису ни тада помагале као ни сада, ма да су сада много јаче и боље удешене. Људи, који су располагали новцем, користили су се потпуно невољом својих суграђана да их до гуше задуже. Они су се чврсто држали оног основног начела џивтинског морала: „*куји иџџо можеш јефџиџи није, а џродај иџџо можеш скујџе*“! Трговац је купио новац као и други еспа на пијаци „*слободном разменом*“, чиновник га је стекао од своје плате т. ј. награде за оне услуге, што их је чинио народу. Сваки од њих могао је дати новце на зајам свакоме са најчистијом савешћу са ма каквим интересом. Кома не треба новац, немора узети. А после: ко је крив сељаку, што незна, да се вуна продаје скупље у Хамбургу него у Кривом-виру, или да се

свињче продаје скупље у Пешти и Ђуру но у његовом селу? Да је и он трговао и он би могао постати богат човек и давати другоме под интерес а не узимати под интерес. Тако исто: ко је крив сељаку, што он није учинио никакве услуге „ошцабини“ па није постао ни ћата, а камо ли судија, капетан, начелник или саветник?

Ма како мислити о сељачкој кривици, свакојако морамо приписати једино његовој глупости, што је код све своје производње остао сиром и почео се задуживати. Сви *производи*, које један народ троши, добијају се или непосредно његовим радом или у размену за његов *производни* рад. То је истина. Према томе н. пр. кадишно либаде од 20 дуката, што га носе не само начелниковица, већ често и ћатиница, у ствари је плаћено са неколико товара жита или којим свињчетом. Али ко је крив сељаку, што је он тако глупо удесио своју производњу, па може да произведе за ћатиницу кадишно либаде, а за себе неможе ни сукнене чакшире? Очеvidно, нико други но његова рођена глупост, неизмерно дубља и шира, но што мисли обичан ћифтински мозак, који би можда пребацио сељаку што он није постао трговац или чиновник.

„Трговина је потребна сваком народу; без ње је производња немогућа; она уклања из једног места производе, где су сувишни, и носи их тамо, где су потребни и где ће се боље платити. На тај начин рад се боље награђује и произвођач добије воље за рад.“ Тако вели не само обичан ћифтински ум, већ тако уче и огромне књижурине „науке“ политичне економије. Поредак је тако исто нуждан народу за производњу као и трговина. Кад неби било реда и сигурности у земљи, нико неби имао воље да производи, нити би мога да се развија и изображава. То је све лепо и красно. Али је српски народ имао и трговину и поредак, његови производи ишли су управо онамо, где су се најбоље плаћали, страни производи доносили су се управо оданде, где су били најјевтинији, поредак је био да не може бити бољи; па опет рад српског *произвођача*, није се ни мало боље награђивао но пређе; он остаде једнако у гаћама и кошуљи, са подераним опанцима или бос, вечито гладан и вечито задужен, а о његовом образовању није вредно ни говорити.

Глас занатлија, бр. 9 и 10, од 23. и 30. VII 1872.

РАДНИЧКО ПОШТЕЊЕ.*

Недавно доказиваше неке новине, да је Француска пала у борби против Пруске за то, што је у Француској поштење пропало, што се народ буни против власти онда, кад је потребна највећа послушност и ред у борби против непријатеља. На против, Пруска или управо германски народ био је вазда послушан и уредан т. ј. „поштен“: он је ишао у бој на заповест своје законите владе *као машина*, а код куће је радио мирно свакидање послове и послушно плаћао своју порезу. Не као бујни „покварени“ Француз, који место мирних послова држе „бунтовничке скупове“ и праве барикаде, а место пореза дају влади куршуме. Зато је, веле неки, врлина надвладала порок, поштен и ваљан народ победио је „покварен“.

Ова филозофија побудила ме је на многа филозофска размишљања о моралу (о поштењу). –

Замислите величанствену, господску фигуру, поносито исправљену, са заповедничким погледом и батином у руци (познато је да је „жезл“, знак власти), а пред њим сељака гологлава са подераним фесом у руци, боса, у пртеној кошуљи, са погнутом главом и обореним очима. Ето, то је жива слика морала, какву би могла створити права шумадинска, појетска душа.

Смиреност пред богом и послушност пред властима – то су морални идеали ћифтинскога света!

Но да би сватили човеково поштење у народном газдовању, ваља најпре да сватимо, какви појмови владају међу људима у опште о човековој величини и достојанству.

Код свију азијатских народа, о којима се прича у историји, како су били богати и силни, који су оставили за собом толико развалина вароши, канала, башти, и т. д. величина и достојанство човеково у друштву мерило се према томе: колико је он имао богатства и власти, колико је имао палата и башта за увесељавање, колико робова и наложница и т. д. Разуме се, у оно варварско

* Ово је одломак из повећег још нештампаног дела г. *Светозара Марковића*, које написа под именом: „*Радничко поштење у Србији*“ – и тај пријатељ радника љубав нам указа и даде одломак овај на саопштење нашим поштованим читаоцима.

време, где је производња била дакле несавршенија но сада, где је умни развитак и техничко знање било много мање, и где су у опште сви одношаји били много простији но сада – велико богатство није се могло прикупити у поједине руке никаквим другим начином него простим грабежом. Заиста, највећи богаташи код пропалих азијатских народа беху владари и њихови доглавници, управљачи појединих области, закупници и банкарни, трговци, који су за ове великаше набављали из даљних земаља раскошну робу, и за то делили пљачку, што је владари, управљачи и великаши задобише од народа. Огромна већина народа, разуме се пука сиротиња, али при свем том ова сиротиња беше морална т. ј. послушна, и обожаваше величину својих великаша, онако баш као што то великаши од народа захтеваху.

При оваквим појмовима о величини и достојанству човеком, природно је са свим да се просто силедијско отимање сматрало као морално-економско начело за привређивање т. ј. за увеличавање богатства. Владари и великаши сматрали су као са свим морално, да наметну какав му драго намет на народ: порез, кулук, дочеке и гозбе на путу и т. д. Ако је који власник од награбљеног имања саградио каку чесму за путнике, пут или мост за пролаз, болницу и т. д. тај се већ сматрао као недостижни идеал морала и човечанске узвишености.

Европски појмови о величини и достојанству човеком, и ако се покривају разним китњастим фразама, у ствари су онакви исти, као што беху код азијатских варвара. И данас у Европи величина и достојанство човеково мери се по богатству и власти. За владати великом множином материјалних добара, која намирују праве и уображене човекове потребе – то је општа тежња и општа циљ свију људи у европском друштву. Ово нису појмови само вишег „доквареног“ европског сталежа – не, то су појмови свију сталежа. Владари и министри, ђенерали, банкарни, трговци и фабричари у томе се слажу са сељацима, занатлијама, ситним трговцима, лекарима, адвокатима, инжењерима, професорима и научењацима. Сваки сматра као нешто „природно“ да се за своје „заслуге“ наплати новцем т. ј. влашћу над материјалним предметима, ма да су те заслуге често са свим нематеријалне. У сувременом европском друштву сматра се као нешто са свим природно, да се поштење, таленат, савесност, истинољубље па чак и некористољубље награђује новцима. А већ да се знање сматра као капитал, који ваља да вуче проценте по обичним економским законима – да сви готово научењаци желе да што пре свој научни капитал преобрате у куће, облигације или готов новац, који вуку сигурнији интерес но знање – то се по себи разуме.

Политична економска (наука о народном газдовању) признаје и исповеда са свим искрено, да је то прави идеал човечанства, као и појединог човека. Она вели, да је човеково природно стање

– *лењосић*, да је рад *најрезање*, које је човеку вазда непријатно и које сваки човек жели да избегне. Природно је дакле, да сваки човек у друштву тежи да своју „услугу“ или „производ“ прода што скупље може, не разбирајући шта она вреди; а на против, туђу услугу и туђ производ жели да плати што може јевтиније. Сваки оће да што пре дође до „капитала“, како би могао живети од процента т. ј. не радећи ништа.

При данашњем економском поретку ми смо видели, да једна класа људи – мањина у народу – узимље један део производа од народа без икакве накнаде. Оваквим начином, разуме се, награде за производе и услуге људима, који припадају вишој класи, могу бити далеко веће но што њиов рад вреди, н. пр. један богаташ може платити своје кувару много више, но што добија награде највреднији столар, обућар или земљерадник; један министар може платити свом лекару стотину дуката за избављење свог драгоценог живота, а може бити с економског гледишта било би корисније, да је тај господин умро: лекари обично добијају највећу награду од оних лица, која би својом смрћу народу више користила но својим животом. – Једном речи, у данашњем економском поретку нема никаквог моралног основа. Ту је основно начело грабљење – само има извесне законске форме, у којима је грабљење законом допуштено. Од оног економског правила, да се у друштву мења увек равна вредност за равну вредност т. ј. *равна количина рада за равну количину рада* – нема ни трага!

Али је нова наука проникла у најтајније кутове – од палате до колебе; она је пронашла, од куда долази таква неправда, да се различитим људима, који *раде једнако корисне и неопходне послове у друштву*, за *истиу количину рада* *плаћа са свим различитио*; она је пронашла од куда то долази, да се људима у истом народу често даје награда за нерад, па чак и за рад, који је са свим шкодљив народу; она је пронашла нова начела за нову правичну организацију (устројство) рада и за правичну, *једнаку* награду за све корисне радове у друштву, који су по количини равни – али кад је све то пронашла, она је почела да тражи нову меру за поштење за све друштвене одношаје и – нашла га је.

Ако се испитају природне побуде, које леже у самом човеку, и које чине, да се у друштву рађа неједнакост у богатству и власти – тиранија и раскош с једне, а ропство и сиромаштина с друге стране – то се показује очевидно, да је основни узрок томе она грабљива, човекова тежња, која му је још остала од дивљачких праотаца, да се узвиси спољашњом сјајношћу у влашћу над другим људима. Да се достигне правична једнакост међу људима, ваља дакле уништити пре свега онај лажни идеал о човековој величини и достојанству, који је уништио све *азијатске* цивилизације; који

је уништио *Јелинску* и *Римску* цивилизацију и који сада прети да уништи *цивилизацију европску*. Човеку су нужна извесна материјална средства да одржи потпуно телесно здравље и снагу, али што преко тога прелази, то је неприродна, вештачки измајсторисана потреба. То је производ сујете лажне величине, која оће својом палатом, златним накитом, непотребним трошењем и другим дивљачким разметањем, да покаже своје достојанство.

Заједно са овим лажним идеалом нова наука уништила је основно правило ђифтинске економије, а то је: да је љеност природно човеково стање, а да је рад непријатно осећање. Са свим на против учи нова наука: лењост је знак слабости, старости, изнурености, али никако не природно стање здрава и снажна човека. На против, рад је тако исто природно и неопходно својство човеково, као и дисање, варење, слушање и гледање – у опште, као ма која природна делатност човековог тела. И као год што човек осећа пријатност, кад дише чистим ваздухом, кад једе у време глади добру рану и т. д. тако исто човек осећа пријатност кад ради, само кад су му сви услови за рад удешени, тако исто, као што је н. пр. добар ваздух за плућа или здрава рана за гладан желудац. Рад је дакле по својој природи *уживање*, а не терет. Теретност рада долази из разних, споредних узрока н. пр. што је он прекомеран, или што човек не зна за што се труди и за кога се труди, или што за посао недобија награду колику заслужује, или што начин радње није удешен као што треба – једном речи: непријатност рада може доћи само од неког спољњег узрока, а не од рада самог.

Да рад постане оно, што треба да је, т. ј. *уживање*, нужно је дакле пре свега да су сви услови за рад повољни н. пр. да је радионица добро удешена, да није смрадна, влажна, загушљива; да рад не превазилази снагу човека који ради; да је начин производње, што је већма могуће олакшан и усавршен; да рад помаже страни развитак човеков, а не да га слаби или заглупљује и т. д. Али осим свега овога важно је тако исто да је сваки радник потпун власник своје радне снаге, да ради по својој вољи и својој увиђавности, и да му је јасна целъ за коју ради.

Да човек својим радом добије све услове за свој *свесћрани развитак* – то је очевидно права целъ сваког човека, јер без тога не може ништа даље радити: али *за развијена човека је љим љријатнија, шћю је узвишенија, љошћенија целъ, за коју ради*. За развијена човека нема већег уживања него ли радити, *да се изједначе наћраде свију радника*, да сви радници добију услова за материјални и умни развитак, да сви постану онаки исти *развијени радници*, као што је и он сам. *Ето*, то је целъ поштеног и умно

развијеног човека. И он ради за ту целъ у свом најближем кругу, у својој општини, у својој држави, своме народу и у целом човечанству. Он неће да прави капитал од свога знања, да вуче од њега интерес, да добија 10 до 20 пута већу награду за свој рад, но што он вреди (према средњој награди што је добија сваки радник за равну количину рада у истом народу), и да за ту неправедно стечено награду набавља себи луксузно уживање, да уништава плодове туђег рада, који би се могли употребити на општу корист, или да своју награду преобраћа у прави, ђифтински капитал, како ће после двоструко цедити раднички свет.

(Свршиће се.)

Радничко поштење с обзиром на радничко питање.⁹³

(Свршетак.)

Економски склоп српског народа сложио се под утицајем разних околности – *несвесно*, као што се у опште образовао економски поредак код свију народа. Нису ти људи имали намере да се тако устроје, како ће свима бити најлакше за рад и живљење. Појам о савршеном поштењу простог Србина није баш бог зна како узвишен и простран. Живот простог човека граничи се поглавито на кућу и породицу, за тим се разпростире на општину: а о народној заједници прост човек има врло смутне и нејасне појмове. Према сваком стању, српском народу природно је, да се сваки старао најпре за себе, али то старање готово није никад ишло дотле, да један члан општине гледа да од другог што отме или закине. На против у српској старој општини беше много установа, које су на то ишле, да чланови општине помажу један другоме.

Али од како се поче развијати нова српска држава, почеше се у српском народу ширити они исти појмови о величини и достојанству човековом, који владају у свима „*цивилизационима*“ државама. Ово ширење ишло је озго на ниже.

Први српски господари, великаши и старешине почеше први да усвајају азијатско-европске навике и појмове о живљењу „*љосћодскоћ*“ света. Трговачка класа, која се помогла помоћу господске класе и која је *љако ишћю из оћанака изаишла* – усвојила је брзо појмове господске класе и старала се свим силама да је достигне у господском живљењу. Необразована и једна и друга, као што су били, они нису могли имати никаквог другог појма о врлини и поштењу, него да се обогате што већма могу, да се дочепажу што

већег положаја у друштву, да буду „примљени“ у највишим круговима и т. д. Из таквих варварских побуда започе се у Србији овај економски процес, који се и сада продужава, и који брзим кораком преобраћа масу радничког света у гомилу бескућника а не ствара ни науку, ни техничку вештину, ни капитал, шта више: уништава и онај природни капитал српског народа, што га је народ имао, као што су шуме и стока.

Напоследку појави се и српска „интелигенција“ (научењаци) на позорници јавног живота. Васпитана крваво зарађеним новцем српског народа, она брзо заборави одакле је поникла и како је дошла до образовања. Напојена правим ђифтинским духом са запада, а одушевљена истом тежњом да достигне савршенство цивилизованих Европљана т. ј. *богајтсџиво*, она поче да објављује српском народу, *како је она позвана, да га усрећи*. У главама интелигенције врзле су се непрестано представе: мираз, велико место, двокатница, сомотски мебл, каруце и т. д. а овамо је проповедала народу – поништење! Она се није старала да проучи стање народа, који је њу одранио својом крвљу и знојем; она није знала нити је хтела да зна за то, што српски народ непрестано осиромашава и пада у материјално ропство, код свију њених „родољубивих“ проповеди и цивилизованих уредаба! Ако је ко год њој спомену ту појаву, она га је просто одрицала. Ако ли га је и признавала, она нити је увиђала, нити је хтела да увиди, да то стање мора трајати непрестано дотле, докле год образовани људи, вође народа, буду сматрали своје знање као капитал, који треба да им донесе новаца, звања, почаста, а не да им је то знање средство, да униште неправичну, неједнаку награду у српском друштву, да преобразе економски државни строј, који узрокује ту неједнакост: *да српско друштво усироје на основу рада, што ће рећи на основу правичности, једнакости и слободе*.

Мислимо да је свакоме јасно, зашто смо оволико говорили о радничком поштењу, и из тога се може управо видети шта значи управо *радничко њишање*.

Радничко је њишање: како да огромна већина српског народа добије боље станове, бољу рану, боље одело, једном речи: да добије све услове за прави, човечански живот.

Радничко је њишање: како да се сва производња српског народа усаврши, да се усаврше сви алати, да снага воде и паре дође у помоћ снази човековој – да наука и техничка вештина буду усвојене и примењене у производњи српског народа.

Радничко је њишање: како да се уништи данашње капиталистично газдинство, због кога се један део народног рада троши

узалуд; да се сувишак народне производње не претвара у предмете за ликсуз, и да се једним делом народне производње неиздржавају некорисни радници, лењи трутови и народне изелице.

Радничко је њишање: како да од воље народне, од општег договора, основаног на тачном прорачуну народних потреба, зависи на што ће се и како употребити главнина и радна снага, којом народ располаже.

Радничко је њишање: како да ишчезну сви некорисни радници и сви нерадници у друштву?

Радничко је њишање: како да привредни радник постане у исто време сам себи и законодавац и судија и полиција и финансиста – једном речи: да радник замени власти.

Радничко је њишање: како да се изједначе права и дужности свију људи.

Радничко је њишање: како да се сви чланови једног народа изобразе као људи и као радници.

Радничко је њишање: како да се у друштву утврди право радничко поштење, без чега је ново друштво немогућно.

Глас зананлија, бр. 17. и 18, од 17. и 24. IX 1872.

МАЛИ ИЗВОД ИЗ Ц. С. МИЉА
„ПОЛИТИЧНЕ ЕКОНОМИЈЕ“.
(По „Volkswill-u“.)

Полутанство и фразе одавна већ буржоазији услуге чине и то кад говоре о „благодоклоници“ фабричких господара на спрам радника, па тада ни једну прилику не пропуштају а да „великодужије“ и „очинску брижљивост“ господара Н. и М. не похвале, показујући тиме да једно стање радничке класе само у „главама мањине букача“ егзистира, и да се сваки радник у тако добром стању налази као н. пр. какав барон са отрцаном „титолом“. У својој ревности заборавља народу „наклоњена“ штампа да покуша: да ли добитак који се производи продукциом, с правом припада фабрикантима или не?

Ми остављамо да о томе говори знаменити народни економ, који и ако је противник социјалне демократије ипак ево како он у својој „Политичној економији“ о томе вели:

„Што сажалења и помоћи изискује, то је: та чудновата неједнакост како се сувишак дели, малена вредност предмета којима тај сувишак већином припада, и знатан део који припада особама које не раде ништа и које неће добро да наплате заслугу онима који раде.“

Противници социјалне демократије виде сад да сам Миљ исповеда, да се сувишак из продукције производи врло не сразмерном поделом. Па ипак кад какав богаташ код својих неколико стотина радника, болници или чему другом 10-20 дук. ц. поклони, то се тада целом свету труби на сва уста да сваки зна „великодужије“ тога и тога господина.

Либералци – ја тако мислим да би се могли назвати сви витезови фраза – који тврде да је н. пр. државна помоћ нешто што се не да извести, а да се њихов либерални мозак не присиљава да о том расуђује.

Но да видимо шта о томе Миљ у познатој књизи „о својини“ вели:

„У погледу на пренућство и оскудицу таквих комунистичких и социјалистичких пројеката не можемо напред са потпуним уверењем тврдити да се они не дају извести.“

Кад дакле тако Миљ о комунизму изриче шта онда ми да речемо о цели социјалне демократије која само продуктивном асоцијацијом тежи гди год је могуће остварити и то помоћу државни кредитни операција. – Да ће тада индустрија *морати* много већи обрт постићи – морати велим а не моћи – то је тако јасно да сваки човек који иоле мисли мора признати.

Миљ одлучно о томе вели ово:

„Радник у фабрици има мање лична интереса на свој рад, но члан једне комунистичке асоцијације и ако овај не ради за друштво трговачко, у ком он само удела има. – У осталом ја натеривање силом на рад гди целина или већи део хасне сувишном труду радником припада, врло много ценим. – Према том систему тежива тога натеривања у много случајева и нема“

Садање социјално стање респективно због великог капитала такво је да се сваки дан умножавају беде народа; негледећи на успехе; и негледећи на природну снагу нашега века; негледећи више изналазак и поправљања, које због успеха у хемији и усавршавања у механици сваким минутом напредује. Социјално стање – велим – тако је да треба што скорије томе лека. Каишарлуци, глоблење, варања, превршила су већем меру. Трули су стубови на којима почива данашње друштво, хрђав је темељ на коме ти стубови стоје, пре или после мора се срушити. То је истина и ако је горка, све – ма како – либералне реформе, то су само пилуле које погоршавају организам друштва.

Данашње друштво не стоји на добром темељу то признају и сами противници комунистичких начела. *Па шта да се ради?* Ми би на то радо одговорили, кад нам не би одма уста запушили.⁹⁴

Уједињење, бр. 9, од 22. X 1872.

НАРОД И КЊИЖЕВНИЦИ.

Тешко је књижевнику кад узимље перо у руке а сумња га мучи: да ли да пишем? коме ја пишем? да ли ће му што користити моје писање?

„Глас Народа“ намењен је народу т. ј. управо оном највећем делу српског народа, који нема никаквог образовања, коме су потребна прва знања. Очевидно томе делу српског народа намењена је свака врста која изађе у „Гласу Народа“. Књижевник који оће да се увери да ли је његово писање користило, или да ли ће користити томе народу, ваља да види шта је народ досада одиста научио из своје „популарне“ (народне) књижевности, која је писана за његово образовање?

Ево досада било је у „Гласу Народа“ толико предлога о задругама земљоделским и занатлијским, толико поука за чување здравља, за неговање воћа и других биљака, за земљорадњу у опште, за кућевну економију и т. д. Ала нешто кад би се нашао неко да проучи: колико се од свега тога примило у народу, и то да је баш ко прочитао у књизи, увидео да је то добро, па лепо примио? Мучно да је коме књижевнику, научењаку или ма ком паметном човеку и пало на памет да испитује такве ствари (сваки, вели, има свој посао), а баш би било вредно. Нисмо испитивали ни ми, али велимо у напред, да се од свега тога није примио *баш ништа*, или бар толико колико и *ништа*. А велимо то тако поуздано с тога, што имамо искуства на другим народима

Узмимо најобразованије народе, који имају одавна богату књижевност, који одавна распростиру корисна знања по народу у стотинама иљада књига и новина. Па и код њих видимо код „простог“ народа т. ј. код огромне већине народа, онако исто устарело газдинство у пољу и у кући, онако незнање у погледу на здравље, онаку исту грубост нарави и глупост у понимању као и пре стотина па и иљаду година. Код земљорадника исти алати и начин радње, као што су били још код пра-прадедова; у кући онака иста тескоба, влага, смрад, загушљивост, а поврх свега *сиромашћина* – једном речи све онако, као што се с правом говори да је било још

– *пре њош*. Код радника у вароши, особито код фабричног радника, још је горе и црње но и код земљорадника. Али ми остајемо код земљорадника, јер нам је то удесније за упоређивање са нашим народом. Народни преврати срушили су толика краљевства и царства, а образовање није могло да уништи прастаро, *трудољно* газдинство у земљорадњи (где трећина земље лежи увек под угаром), већ оно постоји и данас код огромне већине сељака на срамоту образоване Европе и на поругу њене народне књижевности.

Па и оно што народ усвоји од општег напредовања образованости, како је скупо и прескупо плаћено! Најобичније домаће угодности н. пр. кревет, удобна постеља, столови, удобне пећи, столице, и т. д. с каквом се муком усвајају. Често мора сељак да изгуби са свим своју земљу, да проживи у вароши као надничар, па тек да *дозна* да такве удобности постоје. Или ако не то, онда народ мора да чека да се у његовој средини образује нешто господског и трговачког сталежа, који прикупља у своје руке већи део народне зараде, удешава угодније и здравије живљење и тек од ових непосредних сталежа, подраживањем започиње се распростирање *културе** у народу. Ко незна како се код нашег народа развија укусу у оделу, одбацивање домаћег кућевног производа и замена страним производом из фабрике. Најпре се јављају порције и дугови, који принуђавају њега и његову породицу да напушта ситну кућевну радњу, па да се ограничи на неколико главних производа, које може да *прометне у новац* или да ступа у службу где може добити новаца.

„Порезе и дугови – то су везе што скопчавају масу народа за човечанство у данашње време“ – то је казао један сиромашан, али образован радник. Тек ови силни покретачи нагоне народ да промене начин газдовања и начин живљења. „Моде“, „белила“ и „румения“ – долазе тек доцније. То долази тек онда, кад је већ разрушена стара српска *кућа* и српска задружна породица, кад су порушене старе патријархалне везе, кад је сељак отеран на пијацу да продаје све што има и да купује већином оно, што је производио у својој кући. А о савршенијем газдовању па и неговоримо. Оно се тек усваја код господара и капиталиста, који управо и нераде сами, већ раде са надничарима и наполичарима. Дакле савршеније газдинство уводи се тек онда, кад врло много људи изгубе са свим своју земљу, или им остане тако мало да морају да раде на туђој по

*Култура је страна реч и употребљава се у врло различитом значењу. Код мене, као и код многих других књижевника она обухвата не само писменост, научно образовање, установе, религију, него још и поглавно: занате, индустрију, земљорадњу, начин живљења, одело, посуђе – једном речи све оно што завата *материјалну* страну у људском живљењу. У том смислу реч „култура“ има много опширније значење него „цивилизација“.

врло ниској плати; онда кад је за већину народа управо немогућно да усвоји ма каква већа усавршавања у газдовању. Тако је у целој Европи, а код нас разуме се још пре него игде.

Ово проматрање показује нам врло жалосне ствари. Ово мало напретка, што га видимо код масе народа, недолази готово нигде од тога, што су у народ проникле научне истине. Не. Нужда је свуда главни покретач, а угледање је управо једини пут, којим народ усваја поједине истине, које су већ остварене, па како се и само ово угледање врши из нужде и по нужди, то све мора да иде споро и траљаво, без разумевања и разлога.

А шта ради књижевност и то народна књижевност?

Она већином ради као онај лекар, што је нашао болесника коме су плућа покварена од рђаве хране, рђавог стана, прекомерног рада, једном речи од *крајње сиротиње*, па му саветује да узме бољи стан, да се добро храни и т.д. или још боље: да остави сваки посао, па да мало пропутује по топлијим, приморским пределима!

Жалосна утеха за таквог болесника!

А тако је стање код већине народа. Глупост рађа глупост и сиротиња – сиротињу. А кад су глупост и сиротиња заједно скопчани, као што то обично бива, онда човек мора озбиља да се замисли: да ли је народна књижевност одиста удесна и снажна полуга, којом може да се покрене овај огромни терет, што притискује народно напредовање? Шта помажу савети које народ већином не може *ни да чује*, а и кад их чује већином не може да их врши, јер мора да мисли на много прече ствари!

Да узмемо ствар онако као што је. Огромна већина народа незна ни да постоје књиге и списи, који су управо намењени за његово образовање. Он је дакле не може ни учити из тих списа. Већини народа остављено је да прима права знања из друге руке, од људи који читају. Међу сељачким светом, који код нас износи огромну већину ово су: учитељи, свештеници, трговци и занатлије т.ј. већином сви људи, којих се непосредно не тиче све оно, што се пише у народној књижевности. Они после предају усмено оно знање, што га добију из књига. Али да ли га они заиста даље распростиру? Како га распростиру? То су тек питања. У обичним разговорима, које људи воде тек да прекрате време, и ако се чује што поштено и корисно, обично се одма пропусти на друго уво, па с тиме је све свршено. А при нашим јавним зборовима, предавањима, селима и т.д., бар по моме искуству, нико не долази да што научи, па кад оде кући да примени, већ се долази ради весеља или просто ради обичаја. А што је најглавније, баш они, којима је знање најпотребније и недолазе да чују, шта се на таквим јавним зборовима говори.

Али то није све. Није доста казати човеку да је нешто добро, па да он то одма усвоји. Врло је лако описати, па и насликати неку справу или „машину“ али врло је тешко *направити* је или набавити и *радити* с њом извештан посао. Тако је за сваку нову истину која се усваја, било то н. пр. каква задруга за производњу, кредит или обрт, било нова справа, било нов начин радње, или живљења. Ту мимо свију трошкова, што се често изискују, нужно је неко предходно знање па је онда потребна навика, која се тек добија упражњавањем. То се види, на прилику, у варошима, где се пре налази по који стручно спреман човек, који има воље и знања да нешто ново подигне. Колико се труда и напора потроши док се добије вера код људи, да је нешто добро и да га треба покушати, па после колико тек треба умешности и издржљивости да се нешто одиста створи и одржи, што се већ сматра као добро! Ево нам најбољег примера на нашим занатлијским и другим задругама. У селу разуме се нема ни таквих покушаја.

Али рећи ће ко: књижевности није ни цел да нешто створи, она треба само да покрене људе да мисле о своме добру и да им покаже шта је њихово добро, а после њихова је то брига како ће то да створе. Ово је врло јалово извињавање, и онај који тако вели није одиста помислио да у ствари користи народу својим писањем. Ми смо већ казали да баш они којима се поглавито намењује народна књижевност већином и не чују, шта им се казује. Народ се учи поглавито угледањем т. ј. *делима*. Да се нешто ново створи у народу, да се учини стварни бољитак у народу, није доста ни казати усмено – треба *урадити*.

Има тренутака у народном животу, кад је народ кадар да створи чудо, да поруши оједаред све што је старо, што му смеће у напредовању и да пође са свим новим путем у животу. Такав је, на прилику преврат у Србији за време буне против дахија. Очеvidно то је само могуће кад је цео народ проникнут једном општом мишљу, кад ради *удруженом снагом* за једну општу целу, али ни са највећим напором и одушевљењем србски народ није био кадар да уништи свој тешки плуг, своја гломазна кола, своју кржљаву стоку и т.д. једном речи: није могао да „преврне“ своје застарело газдинство, као што је преврнуо застарело турско државно устројство и да га замени новим, савршенијим газдинством. Али он никад није ни био проникнут једном мишљу, да удруженом снагом учини такав преврат у своме газдинству. А без тога, никакви оделити усамљени покушаји немогу учинити стварне помоћи народу!

Ово треба да имају вазда на уму наши књижевници и научењаци, који озбиљно желе бољитак народу. Народ се учи *делима а не речима*. Ко оће да народ поучи он мора *живети и радити сам у народу да с њим заједно оствари све оно, што жели да*

народ од њега, из његових књиџа, усвоји и осивари. Књижевник нетреба да се сматра само као неки занатлија, коме је занат само да напише књигу, као што је то сада. Саме књиге и други списи неће ни доћи до народа, нити ће се народ чему из њих научити па ма како се оне удешавале.

Глас народа, бр. 45, од 5. XI 1872.⁹⁵

С. М.

II ПИСМА

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – БРАТУ ЈЕВРЕМУ

Петак. [фебруар 1872]⁹⁶

Од ова 2 леба што вам доноси
приј[атељ] један припада Ценићу.
Јавите му [...] Паја, да га узме.⁹⁷

Јефреме,

С Милетићем сам се разговарао опширно. Он већ се склања на озбиљан рад.⁹⁸ Разговарали смо о томе како да се спре[ме] у граници. Он вели да се најпре састави организација од официра овде у варад. регименти⁹⁹ па онда да се шиље даље из једног места у друго и тако да се у брзо, а неприметно склопи. Вели да је удесније, но да један обилази границу и ја сам се на то сагласио. Сад он сам налази разлога да је лако могуће покренути границу, јер се због развојачења многи официри боје да неостану без леба. По новом закону о развојачењу они би морали или да ступају у грађанске службе или да се премештају у регула[рне] регименте. Свакојакто то је за њих врло рђаво и [они] ће само тога ради поћи, разуме се ако им се само ујамчи српска служба.

Тако ја нећу ићи већ ћу чекати овде. Писа ћу одма Велимировићу и Пашићу да се враћају у Србију а да спреме још неке нарочито хирурге за Ерцеговину. Новце – Дречу и Филиповићу ваља што пре послати па нека иду у Далмацију код Метковића одакле је близу њеново место Мостар.

Милетић ми је казао да би добро било да се у Београду штампа и растури по граници позив за устанак, пред сам тренутак кад ће пушка пући. Ово ваља спремити. Но можда ће зато моћи да послужи и она штампара у Цириху.

Пре но што пођеш у Влашку¹⁰⁰ треба да се састанемо. Телеграфирај 3–4 дана пред полазак просто: „ја одлазим у Влашку“ и ја ћу ти првом лађом доћи у Земун. –

Ако је Сава Грујић још тамо, кажи му да би се радо с њиме састао. Кад пођу ти у јутру телеграфирај да је пошао па ћу га на лађи дочекати, ако неби могао или хтео да остане цео дан у Н. Саду.

Снајки нећу ништа да пишем, јер ће јој прија Марија све испричати кад се састану, а надам се да ћемо се скоро видети у Н. Саду.

Паји за овај мах неби имао шта да пишем осим што сам већ написао. Дакле у здрављу. Идем у кавану да пијем теј, па ћу доћи да завршим III белешку из Н. Сада.¹⁰¹

Поздравите Лујизу и Габора с децом.

ваш *Светозар*.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – Др ЈОВАНУ СУБОТИЋУ

Г. Др-у Јовану Суботићу председнику Српске Матице.

Господине,

Ја не знам да ли је у „Матици“ у опште установљено да се са писцима, који пишу у њеном органу, поступа као са просјацима или је то установљено само за мене – тек то је истина да се управитељство „Матице“ спрема мене понаша као спрема неког просјака.

Вама је познато, Господине, како је секретарство или уредништво „Летописа“ пре 2 године заватило мој чланак „Реализам у науци и животу“ и без моје дозволе штампало га.¹⁰² Доцније, кад сам захтевао да ми се чланак плати, Матична Управа прогласила је мене за дужника и решила да ми неће платити за оно што је својевољно или управо самовољно штампала док јој не пошљем свршетак чланка, ма да се ја нисам „Матици“ обвезао да јој за „Летопис“ пишем свршетак мог чланка. Матица је поступила са мном као какав газда – капиталиста – који свога слугу принуђава да ради оно за шта се нису погодили, ако обе да прими плату за оно што је већ зарадио. Као књижевни пролетарије, ја сам морао да се покорим овом газдинском решењу Матичне Управе. Сада има већ 2 месеца како је штампан свршетак мог чланка у „Летопису“, и ја сам више од 20 пута захтевао преко Матичног секретара, да ми се одређена награда исплати. Секретар ми је једнако говорио¹⁰³ да ће мој зактев поднети Управном одбору на решење, али ни до данас то није учино и ја за моје зарађене новце морам да чекам до неизвесног времена, као да је то нека милостиња, која се писцу дели, а не плата која се одма издаје кад је рад извршен. Ја не знам да ли такво поступање Матичне Управе долази до ђефа, комодитета или неуредности уопште матичне управе, али ја нисам вољан да трпим ни од једног ни од другог ни од трећег. Зато се овим обраћам преко вас последњи пут, да ми „Матица“ заслужену

награду *одма* исплати. Ако се то *одма* (ја рачунам одма још ове недеље) [неучини] ја ћу поклонити „Матици“, ту просјачку награду, али ћу другим путем потражити себи морално задовољење.

Ово вам јављам унапред ради знања.

Остајем с особитим поштовањем
Светозар Марковић.

У Новом Саду 12/4/72.

Оригинал. АС. ПО, к. 58, бр. 898.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – ЈОВАНУ
БОШКОВИЋУ

Г. Јовану Бошковићу секретару „Матице“.

Господине,

Због итног одласка предао сам Ђоки Мијатовићу признаницу на 100 ф. да он место мене прими награду, што ми је досуђена за познати вам чланак – ако т.ј. не буде какве препреке, а која је мени сада неизвесна.

Из синоћњег вашег нападаја или као што сте га ви назвали „враћање грубијанства – грубијанством“, видим да вас је моје писмо Г. Суботићу изненадило. По вашем сватању, ви сте се трудили да ми се новци издаду пре но што је књига изишла из штампе, дакле пре но што би требало да добијем (по устројству Матицином? или по каквом другом закону?) и у томе сте успели. Дакле, ја сам имао само да вам зафалим на труду. Да сте били синоћ кадри да ме мирно саслушате могли би се уверити да је ваше „враћање грубијанства“ било нешто са свим неумесно. Сада ћете сигурно моћи мирније да прочитате ово писмо зато ћу вам објаснити шта ме је побудило да напишем онако писмо Г. Суботићу.

Ја сам казао да „Матица“ поступа са мном као с просјаком, коме се дели милостиња, а не даје награда за рад – ево зашто: У новембру 1869 г. послао сам секретару „Матице“ мој чланак с тим да га штампа у „Матици“, а ако би „Матица“ престала од нове године (као што се тада говорило) да се исти чланак преда „Младој Србадији“. Матица је од 1870. излазила још 1/2 године, а за тим поче излазити и „Мл. Србадија“, а мој се чланак никако не наштампа. Заборавио сам да кажем, да сам у првом писму секретару Матице јавио да захтевам награду за чланак. У Јуну и Јулу, кад сам се враћао из Швајцарске, ја свратим у „Матицу“ да узмем чланак, кад тамо покажу ми табаке од коректуре „Летописа“, где је мој чланак био већ наштампан. Од тог доба ја сам више пута и усмено и писмено захтевао да ми се барем плати за чланак кад је без моје дозволе сарађен у „Летопису“. Нисам никад ни одговора

добито. Незнам кад је изишла књига Летописа из штампе. Тек у јесен кад сам се обратио писмо[м] Г. Суботићу и вама и последњи пут зактевао награду добио сам одговор да ће ми се чланак наградити, али да напишем свршетак. Дакле, после 2 године чекања одговор: „наградиће се“! Како вам се чини такво поступање? Зар то није исто као кад се дели милостиња? Мало доцније добих извештај да ми је одређена и количина те награде: 25 ф. од печатаног табака. Ослањајући се на то решење, ја послах признаницу преко Мише Димитријевића да ми се тај печатани чланак плати, али добих одговор да ми се награда не да док не пошаљем свршетак. Ово је било просто вређање и ја сам све једнако до јуче држао да је то било дело Г. Суботића, јуче тек дознадох од вас да су такво решење донели „књижевни“ и „Управни“ одбори заједнички, а Г. Суботић је био само савесни извршитељ њиовог решења.

Ја неби тада отрпео то насиље (ја неznam како да назовем тако поступање, кад се један спис већ самовољно наштампа па се онда од писца изнуђава свршетак тиме, што му се одриче награда за печатани чланак) да се није десила једна ванредна околност. У то време био је један руски емигрант у Београду и њему је би[о] нуждан путни трошак за Швајцарску. Тврдо рачунајући да ће ми се новци из „Матице“ одма издати кад пошаљем признаницу, ја сам опремио тога Руса у Н. Сад и по њему сам послао признаницу Миши. Новце не добих и ја морадох телеграфом да узајим од Арсе Пајовића око 90 ф. да човек одпутује. Разуме се, ову суму ни сам имао одкуд да вратим, ако из „Матице“ недобијем, за то сам морао да отрпим.

Напоследку у *јануару 1872 г.* добих награду за први чланак! Да сте ми казали за други чланак да „по закону“ имам права да примим плату тек пошто се „Летопис“ наштампа, ја вам неби ни досађивао са оноликим захтевима, али ви сте ми баш сами казали да могу новце примити. Мени је с тога било непојмљиво да се за 2 месеца одлаже једно решење од суботе до вторника, од вторника до петка и т.д. а не треба више но 5 минута времена па да се реши. Ја заиста нисам могао да замислим да је то „уред“ у Матици.

Свакојако био то ред или што му драго сваки писац, који поштује своје достојанство мора осетити да је дубоко понижен, кад се над њиме врши такав ред. Да неидем даљ већ у бирократском „Српском Ученом друштву“ – кад се писцу одреди једном награда од штампаног табака касир му издаје још док је дело у рукопису један део награде. Тако ради свако уредништво европско па и сама „Мл. Србадија“, која се заиста не може пофалити богатством.

Кад сам рекао у писму Г. Суботићу да Матица поступа са мном као са просјаком коме се дели милостиња или као са слугом, кога газда, задржавањем плате принуђава на рад – ја сам имао у виду све моје одношаје с Матицом од 1869 г. до сада. И ја држим да сам савршено тачно карактерисао те одношаје. Ја сам казао да неznam да ли је то поступак само спрам мене или је то опште правило, да ли то постаје од ђефова, комодитета или неуредности Матичне управе уопште – тек то је факт да је са мном тако било. И ја сам био намеран да тај факт изнесем на јавност.

Ви сте ми синоћ објаснили да то није нешто случајно, што долази од ђефа или комодитета нечијег, већ је последица реда (или као што сам ја рекао „неуредности“), који у „Матици“ влада – али то неспада амо. Свакојако видите да ја нисам имао намере да нападнем ни на коју личност у Матици, а најмање на вас. Мени је било свеједно да ли онако поступање долази од воље личности или од Устројства Матице, ја просто ни сам хтео да трпим такво поступање и на њега сам хтео јавно да нападнем.

Још нешто: Синоћ ви ми пређасте са неким шкандалом, са неким „дебљим крајем“ и неznam још с чим, као усљед онога, што сам ја рекао да сам хтео да шкандализирам Матичну Управу. Синоћ ја нисам обраћао пажњу на ваше речи, јер сам био свестан да немам никаквог дела за собом, које би ме срамотило. Али ноћас се сети нечега. Има један шкандал, који су компомирали шпицлови београдске владе у Београду и који су иза мојих леђа полагао протуривали г. г. Емил Чакра. Др Милан Јовановић па и сам бивши уредник Стева Поповић. Кад се први пут састанемо у оном друштву, које је синоћ било, питаћу вас да јавно кажете, какав сте шкандал мислили? Ја ћу вам питање тако ставити, да ћете сами увидети, да се ваше части тиче да на њега отворено одговорите.

За сада остајем с поштовањем
С. Марковић.

Оригинал. АС, ПО, к. 58, бр. 899.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – ОДБОРУ ЗА СРПСКО ОСЛОБОЂЕЊЕ

Нови Сад, 28. април 1872.

*Браћо и дружино,*¹⁰⁴

Доносач овог писма је Милан Ђорђевић професор овдашње гимназије. Он долази до „Главног Одбора“, као изасланик овдашње српске народне [странке], зарад оне цели, за коју се „Главни Одбор“ установио. Ово је први пут да се народна странка овдашња [обраћа] на људе од дела, који су способни и вољни не само да говоре но и да раде за српско ослобођење. Стало нас је доста труда док смо их окренули да оставе једном фићфириће као што су Кујунџић, Каљевић и друге, који желе само да пишу новинарске чланке о рату, па да се обрате на људе, који су вољни да ратују сами.

Брат Милан казаће вам каквим средствима може да располаже овдашња народна странка, само кад би се решила да остави свој бесконачни парламентарни пут а да се привати активне радње. Још прошле године она је углавила са Црном-гором да на томе заједнички раде и да ступе у сvezу са владом у Србији. За ту цел они установише одбор у Цетињу, Н. Сад и Београду, али њихови сви ти одбори не радише ништа, док ми као што вам је познато не склописмо шумадски одбор и док их управо не довукосмо у Београд и да отпочну преговоре са Србијом.

Ја вам саопштавам све ове подробности да знате с каквим људима имате посла, ма да их ово моје саопштавање може компромитирати пред вама. (Уосталом то ће вам све признати и њихов изасланик.) Али ваља знати да ова њихова нерешљивост не долази никако од слабости народне странке. Без сваке сумње она може за врло кратко време располагати и новцима и људима да упадне у Босну и Ерцеговину дуж целе границе и Далмације, само кад се једном на то енергично реши. Али све до сада она није хтела никако да се остави свога некаквог „легитимног“ пута, а да се лати

пута управо револуционарног. Она је све до сада очекивала да владе у Србији и Црној-гори започну борбу у Турској, а они само да легитимним начином помажу ту борбу. Међутим наш је предлог био да се устанак спреми и отпочне у Ерцеговини, Босни, Арбанији и Бугарској, у споразумљењу са Црном-гором – као што вам је то Пера саопштио. Они су пристали на тај предлог, али су се једнако колебали до сада. Новци су већ били започети да се купе, али душа целе радње Милетић, једнако се није решавао да посвети томе послу сву своју снагу бојећи се – неуспеха и бламирања. Напоследку у прекјучерашњој седници решише се да се обрате непосредно вама, да се увере својим очима и ушима да у Србији има људи који мисле и раде на томе, да се Србија самим устанком увуче у борбу. У исто време они желе да се лично познаду са тим људима, да знаду с киме раде (јер до сада су познавали само мене, Јефрема и Перу врло мало), да знају на кога се и на шта могу да ослоне. У истој седници решено је да се одмах пошље изасланик и да одмах с нама углави дан устанка – јер Црна-гора то једва чека. Уз то разуме се припрема ће овде започети са свом енергијом што до сада није никако било.

Добро би било да овога изасланика сасвим информирате о војничком стању Босне и Ерцеговине, о начину и средствима с којима се може устанак започети и о средствима, која се за први мах у Србији могу употребити за ту цел.

Братски поздрав свима.

С. Марковић

Слободан Комадинић. *Писма Светозара и Јефрема Марковића о организовању устанка у Босни 1872 године, Савременик*, 1957, стр. 616.

Милица Нинковић (1854 – 1881)

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СНАЈИ ИЛКИ

1 Маја. [1872]

Драга снајка.

Јутрос ми рече Ђока¹⁰⁵, да си му телеграфисала да нећеш амо долазити и да је Јефрем у петак отишао у Влашку. Врло ме је жао што си одустала од пута. Ја сам те по твојем писму очекивао у среду и петак (јер у четвртак не иде лађа), па за то ти нисам ништа ни писао.

За што је Јефрем отишао тако доцне у Влашку¹⁰⁶ и је ли добио каква год извештаја отуда? Ми почесмо да се разговарамо једном о његовим пословима у Земуну па не свршисмо. Извести ме вере ти како стоје његове радње у опште, а нарочито то последње сечење дуга у Смедереву. Да није и то неки нов заплет? Плаши ме јако Јефремово ћутање и оклевање за Влашку и твој недолазак. Извести ме о свему у првом писму.

Код Туроманових¹⁰⁷ сам престао готово да идем. Још од како сам у једној белешци из Н. Сада мало критиковао претоваривање ђака гимназијских класицизмом и религијом, наши су се одношаји пореметили. А од тог доба десиле су се многе ствари због којих ми је управо непријатно да се налазим са новосадским професорима у једном друштву, а они су непрестано код Туроманових. Ето зашто неидем. А право да ти кажем и иначе ми је постала њихова кућа несносна, од како си ми ти испричала твоје мишљење о Марији и дела, која то подкрепљују.

Кажи Паји нека ми пише шта је с Пером и Пашићем?¹⁰⁸ Шта је урађено с редакцијом и све остале ствари, за које зна да ме се у ово бурно доба тичу. Разуме се нека поздрави и госпођицу Јелену од њеног доброг познаника.

Целе прошле недеље провео сам пишући полемике. То је страшно несносан посао. По себи није велики, а квари му расположење, те не може да ради друго шта. Прекјуче написао сам Владану врло једак одговор на његово отворено писмо. На срећу не послах га одмах и јуче га подерах. Преко ноћ имао сам времена да

постанем са свим ладнокрван. Више ме та ствар не једи. Данас започињем опет моје редовно занимање: писање, учење енглеског језика и гимнастику.

Код Нинковићевих био сам јуче.¹⁰⁹ Твој поздрав нисам предао – заборавио сам. Да ли су ми слику где су обе заједно снимљене. Око тога се заговорисмо па сам и заборавио. Но то ћу урадити кад одем други пут.

Кад ће се од прилике Јефрем вратити – је л ти што о томе казао? Је си ли добила какво писмо из Јагодине – како они живе? Кад им узпишеш јави им да сам здрав.

Нека ми Паја тамо потражи књижицу: „Eines Arbeiters Wiederlegung“ од Ессанинс-а. Треба ми због неких цифара и нека ми одма пошаље заједно са оном књигом за коју сам писао преко Ценића.

Где је сад стан уредништва?

Кад ми пишеш, ако није што важно можеш управо адресовати на мене број куће 1931.

Поздрави Луизу и Габора (ма да ме није потражио да се састанемо) с децом. А ти буди ми здрава и ако је могуће да се скоро видимо.

Твој
Светозар.

Оригинал. ИАБ, к.1/5.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СНАЈИ ИЛКИ

Нови Сад 5/6 [1872]

Драга снајка,

Дакле Јефрема још нема? Ја се још надам да је он синоћ дошао, и јутрос, кад ти ово писмо пишем, очекујем депешу од вас. Него пиши ми одмах, да знам бар ти како си, јер већ одавно не добих од тебе писма.

Ја живим као и пређе и немам шта да ти казујем. Филиповић, који ће ти ово писмо донети, дошао је поглавито ради Јефрема, а ако Јефрема још не буде, онда га мора чекати. Она ствар ради које је дошао,¹¹⁰ данас тако стоји, да за нас нема никаква интереса да у њој учествујемо. Сви удесни тренуци пропуштени су, а међутим ствар је тако разглашена да се тешко можемо повући с чашћу назад: нарочито што сад Јефрема позивљу на Цетиње где ће уговарати дан. Ја сам то Филиповићу поручио да каже тако и Пери и Паји да ми ваља да учествујемо само у том случају, ако би пристали наши официри и ако би било стварно изгледа да ми нећемо бити њуприја да *Гейровићи дођу до круне, као што нисмо хтели да будемо њуприја ни Обреновићима.*

Вере ти приликом пошаљи ми онај мој портфел за рукописе и писма.

Шаљем ти ове слике од Нинковићевих. Поздрављају те.

Поздрави Луизу и Габора с децом. У здрављу да се скоро видимо.

Твој
Светозар

Оригинал. НБ, Рукописи, С. П. 540/47

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – БРАТУ ЈЕВРЕМУ

[јун 1872]

Пре 15–20 дана ја сам се са Пелагићем свадио што је казао: ја знам Јефрема, он је *ћифџа* и није никад жртвовао на народне цели ни 5 гроша, и ово све што сад даје то су Блазнавчеве паре и т.д. Изгрдио сам га тако да и сад неговоримо. Али Кујунџићу ни сам могао ништа да одговорим. Ја знам боље но ико да ти жртвујеш и дајеш сваком и на свашта, што бар има каква изгледа да заслужије помоћи; и често више но што ти стање допушта; али такође знам да ти имаш управо страст да одобраваш зеленашлук и да браниш ћифтинске појмове – особито кад си љут. Кад то радиш у својој соби, оно још ти ништа не шкоди, али одобравање јавно, ако што је ово Каљевићу, оно те понижава пред њима, ниским људима, и они осећају да су узвишени над тобом. А после кад једном саставиш о себи појам као да си бранијоц зеленашлука тај ће појам о теби и остати. Још ће се поменути господи постарати да то мишљење о теби распростране. Ја не знам какво задовољство ти у томе налазиш да се престављаш свету као раван по мишљењу и осећању са зеленашима и интершцијама, особито код Каљевића, с ким оћеш да радиш на „револуцији и ослобођењу српског народа“.

Ја сам ти ово споменуо да знаш само какве последице може да повуче твој говор, који си ти тек можда из ђефа говорио. Што се тиче самог рада, ја опет велим да [је] бесмислица док се фонд не састави. Најпре фонд па онда лист.¹¹¹

Моја књига данас излази из штампе. Послаћу је одма.¹¹²

Поздрави снајку и све остале.

Ваш
Свейозар.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – БРАТУ ЈЕВРЕМУ

Нови Сад, Петак у вече. [крај јуна 1872.]

Јефреме,

Ја у вторник морам да полазим. Мене до душе сада не терају из Н. Сада, али ја у Цириху имам још посла о коме ти је сигурно Пера говорио. Имам да се састанем са Бакуњином и да свршим преговоре због преноса наше штампаре. Оно је у главном решено да се само пренесе, но само за пренос ваља удесити па извршити, а на мене се чека па да се то сврши. Новце за пут ја сам узајмио овде. Сад имам свега 20 # дуга. Кад будеш имао да ми толико даш, а ти пошљи Арси Пајовићу или предај Паји да он пошље. Ја имам билет у по цене другу класу до Беча и назад. То је од прилике 14 ф. свега, а у Цириху имам стан бадава. Дакле с овим што имам изаћи ћу на крај, а нећу се бавити више од 15 дана.

Што се тиче оvd. рада и оvd. скупљања, ја сам ти већ једном писао, да нема ништа. Говорило се пређе да ће Лаза¹¹³ поћи за неколико дана на Цетиње, па сад се о томе и не спомиње. Међутим ми смо довукли ове људе из Ерцеговине, побудили их да оставе школе – па сад виде да су преварени. Међутим Дреч ми пише да им ваља новаца, а ја шта сам могао да му одговорим већ: нема ништа – чекај! А покле? То је све неизвесно. Једном речи, ако мислиш да што год буде од те ствари, ти ваља да доћеш сам амо и да с њима, а особито с Милетићем уговараш. Ја сам говорио и говорио, па ништа не помаже. Дођи па види и сам се увери ко су народњаци.

Ја сам Паји писао да покуша један начин не би ли се могло што новаца скупити за Дреча и дружину. Тај ћемо исти начин ми покушати и овде.

Да ти кажем што сам Б.¹¹⁴ писао. Ја сам мислио да ти то усмено кажем, али као што ми снајка пише шмокљан Никетић није ти одмах увече у понедељак јавио да сам ја у Земуну, као што сам му неколико пута рекао.

Ја сам Б. казао да сам ја уопште био да се што пре одпочне устанак у Турској и да се источно питање реши, па ма каква држава српска поникла из тог устанка. Као социјалиста држао сам да је за нашу пропаганду неопходан тај први корак. У исто време казао сам му да сам за ту целу предлагао у разним приликама нашим напредним партијама, да се организујемо као једна активна сила, па да подигнемо устанак у Турској и тиме или да увучемо или да принудимо Србију да уђе у рат. У исто време казао сам му отворено, да би целу те партије била, да задобије својим радом положај у народу те да не допусти, да се српско ослобођење сврши само крунисањем и парадама. Ту сам му споменуо мој предлог Владимиру¹⁵ да се 1868 г. кнез Никола кандидује на престо у Србији и 1870 г. наш предлог Милетићу и омладини, да се кнезу Николи предложи, да се откаже династичких претензија, да развије републиканску заставу и одпочне рат за ослобођење, или ако то не пристане, да се престане са свакима кокетирањем са Цетињем.

За данашњи наш рад, казао сам му да је започео са истом цели и на истом темељу. Ми смо остали социјалисте, народна партија и омладина остали се републиканци и уставне монархисте, али сви смо били сагласни да саставимо једну акцијону партију и да практично решавање унутрашњих питања оставимо после пошто се војна за ослобођење сврши. А сваки је разумео се задржао право, да своја начела теориски проповеда и даље. На том истом темељу ми смо преговарали и са Б. и доцније с владом.

После сам му објаснио оно што је казао за тебе да си га мистифицирао, да си његово име употребио те да официре задобијеш и да смо ми хтели социјалну револуцију у Србији. Казао сам му да су официри пристали да раде с нама по своме уверењу, јер су се слагали с нама у начелу и били су многи лични пријатељи, а хтели су само да Б. за ту ствар зна. Казао сам му да су преговори с Цетињем и народ. странком започети много раније по што је њему ствар позната била, а што није испало онако као што си ти њему говорио узрок је што други нису урадили оно што су требали да ураде по договору.

За соц. револуцију, казао сам да је у Србији бесмислица, јер се нема с чим дизати, а у Босни морао би дизати он сам. Државне ударе праве опет људи који имају команде, а то је Б. сам а не ми. За мене казао сам му да се чудим да је он тек у последње време открио да не радим искрено за Обреновиће; а ја нити сам кад радио, нити сам обећао икад да ћу радити, већ сам пристао да радим за српско ослобођење, остајући веран својим начелима. Обреновића владу признавао сам као сувремена факт у Србији и више ништа.

Што смо се на њега обратили навео сам као разлоге: 1) што смо чули од официра, да је он од виших официра једини ауторитет у нашој војсци, 2) што је врло славољубив и властољубив и врло храбар, кад види да може такву своју целу да постигне и 3) што смо држали да нема никаквих династичких предрасуда, а његове одношаје с прам Обреновића сматрали смо за дело политичке мудрости, а не династичке привржености. Једном речи да је он човек, који има самосталне вредности и сме без „државне власти“ сам на своју руку радити.

За Ристића казао сам да он своје вредности нема, и да он може играти прву улогу само као власник и државни министар и за то ће он вазда кварити све оно што се мимо државе ради као што је и покварио. Међутим ми смо морали и с њиме да преговарамо, јер је народ. странка хтела да преговара с „владом“ а не с „појединцима“, а либерална управо хтела је да се Б. ако је могуће обиђе. Ево то је углавном све. Сава¹⁶ ми је пребацао што сам му писао – сигурно му је Б. казао бар од прилике садржину писма (или онако како му се свидело), али ја себи не пребацујем. Нека зна с ким имам посла, *ја ако му доноси*. У осталом ја држим да нема никаква смисла да сада с њим што радимо, док сами нисмо ништа. Ваља да смо сами нека партија, па тек да можемо нешто урадити, што одговара нашим начелима. Иначе – само ћемо се каљати, као што нам већ пребацују за пријатељство са њим.

До виђења, твој
Светозар

Снајка,

Ја сам предао твоје поздраве и твоје наруџбине на надлежна места. Марија је обећала да ће урадити све по жељи, и Нинковићеви те поздрављају. Госпођа ће ти послати слику, кад се слика, сад нема.

У пређашњем писму заборавио сам да ти кажем ово: Ја сам у понедељак цело после подне био с Никетићем и он ми је тврдо обећао да ће одмах чим из лађе изађе отићи к вама, јер сам ја управо тога ради и дошао да се с Јефремом састанем због разговора о ствари, што му ја сад пишем. Сутра дан дође Милићевић Стево својим послем и он ми каза да је видео Јефрема, да има изјутра процес због војника, и да ће после подне прећи. Према томе ја сам мислио да Јефрем зна да сам у Земуну. У подне дође Велимировић чамцем – он је тек негде на путу чуо од Андре Николића да сам у Земуну. Ја сад управо не знам коме је то Никетић јављао за мој долазак, кад ни вама ни Пери није јавио.

У осталом што је било – било. У здрављу да се скоро видимо. Него нешто ми је неразумљиво ти велиш да ћете половином јуна бити у купатилу, а сад је већ свршетак јуна. Сигурно је хтело бити „јула“.

Ја сам чуо да зет Мата долази у Београд с Милицом – је ли то истина? Ништа ми не јављаш како су код куће у Јагодини. Пиши ми о свему па доносиоцу овог писма. Он ће се сигурно сам приказати.

Поздрави Луизу и Габора с децом, а ти буди здрава па да се скоро видимо.

Твој
Светозар

Оригинал. Н.Б. Рукописно одељење, С. П. 540/47

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НИКОЛИ ПАШИЋУ

[5 август 1872]

Наша је погрешка била што се хтело да се програм прави у Цириху.¹¹⁷ Али у тој погрешци ја сам учествовао толико колико и сви остали. Ја сам пак доцније то увидео, кад сам предложио да се тај програм сматра као пројекат, а да се одлучни програм прави тек у Србији. Али онда је већ било доцне. То смо ваљали казати пре, па и не претресати програм тако. Онда би врло лако одбили Бакунина. Овако Цирижани су већ били узели на се да праве програме за српску социјалистичку партију; и кад сам ја био дошао имали су већ два програма и били су већ поцепани између себе, ма да се још то покривало. У осталом ја признајем једну погрешку, а та је што нисам одма одлучно устао против Бакунина, и што ту нисам казао да се не меша у српске ствари кад у њима ништа не разуме. Ја сам мислио да са њиме сасвим о другим стварима разговарам, а не о организацији српске револуционарне партије. Тако сам и требао да му одма одредим наше одношаје, и то би сигурно учинио, те не би дошли многи и многи разговори и приговори, који су само произвели раздор.¹¹⁸ А ја то нисам просто учинио небивајући се пред ауторитетом Бакунина.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић. његов живот, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 86.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – Н-ну

[28. IX 1872]

Ако икакве мане има у мом карактеру, то је, као што ми се чини, сувишна мекост и попустљивост, која чини да свакога човека извињавам „неразумевањем“ и „необавештеношћу“, и онде где други налазе одлучно непоштење и безкарактерност. Та мекост у мом карактеру чини често те попуштам „либералцима“ и „народњацима“ и другим противницима, што су ми већ многи пријатељи пребацивали *као изневеравање* социјалистичких начела. Та моја попустљивост и мекост чини, те сам ја у опште рђав за усмену пропаганду мојих начела, јер се вазда снечивам да говорим оштро са противником, да штедим његово „нежно осећање“, што их је н. пр. добио васпитањем у породици или у буржоаском друштву...¹¹⁹ У опште, ја могу одсудно да исказујем моја начела и да их браним само у кругу најближих пријатеља. *Ко би по општини мојих полемика судио о моме карактеру, – тај би се сигурно преварио.*

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 110.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НИКОЛИ ПАШИЋУ

[Нови Сад, 2. Октобар 1872].

[Срби „Цирижани“] нису били начисто ни са елементарним начелима о социјализму и социјалистичкој револуцији, а овамо су хтели таку партијску дисциплину, као да су одиста начелно уједињени, па само треба чврста дисциплина за акцију.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 85–86.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – Н-ну

[14. октобра 1872]

[Марковић *варварином* назива сваког оног] човека којим владају ћуди, који ни мало није радио да своју природу васпита према својим уверењима.

Ја пре свега желим да имам за пријатеље људе који имају *своје* мишљење, који раде по *своме* уверењу, који у животу имају *своје* дело, јер само при оваквим условима пријатељи могу бити и другови у правом смислу. И само у том случају они могу уопште дело вршити с љубављу, са страшћу, са насладом, ако је то и њихово сопствено дело.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 112.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА
НИНКОВИЋ

[1. новембра 1872]

Није еманципација у томе да женско може гледати овај или онај призор, или да може говорити о разним „тајанственим“ и „незгодним“ предметима. Кад би се еманципација у томе састојала, онда би многе женске биле давно еманциповане као и мушки. Еманципација састоји се у томе, да човек, био он женско или мушко, сматра себе као *самосијалну личност*, да је *вољан и моћан да живи*, и ради по свом уверењу, и за то је потребно да има *своје уверење и своју вољу*. Женска која је стала на ту висину, она је еманципована, она је кадра да живи и да се *бори* за своја начела. Па макар пала у борби, она је *живила као слободан човек*.¹²⁰

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 218–219.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – КОСТИ УГРИНИЋУ

У Новом Саду 7/12.

*Браћо Сјојане,*¹²¹

Ваљало би да смо се и раније преко писама разговарали, сигурно би имали о чему, а овако баш изгледа да су ме чисто новчани рачуни побудили да ти пишем. За оправдање кажем ти сасвим искрено, да се налазим у врло стешњеним новчаним околностима, нарочито што сам још од моје књиге „Неколико чланака“ дужен Каменку¹²² у Панчеву 68% а за „Србију на Истоку“ ваљда имам још 160 ф. дуга. Код нас је додуше обична појава, да се за писање књига ништа рад не награђује (и је немам ништа против тога), али бар да се штампа исплати. За то сам се пређе обраћао и преко „Заставе“ и непосредно, да се сви новци од књиге „Србија на Истоку“ шиљу Задружној штампарији у Н. Саду. Пре неколико дана каза ми Арса да си ти вратио [око]¹²³ 20 к. књига и – више ништа. Још кад је био Пелагић овде, пре одласка у Праг, казао ми је да пошаљем 50 комада тих књига *шеби* и ја сам послао 50 к. Доцније сам се због неких трица споречкао са Пелагићем те га нисам ни питао: је си ли ти зактевао толико књига? или: зна ли он да ћеш ти то примити? и на последку: где ће се то растурати: да ли у граници или у Босни? Нарочито за ово последње Пелагић је као говорио Арси, да су те књиге намењене за Босанску Градишку. Дакле извести ме молим те: је си ли ти примио 50 комада, као што сам ја послао? и је су ли остали 30 растурени и где?

Може бити да си већ чуо до сада шта је с Пелагићем. Он је јуче у подне одведен у Варадин, а одатле већ му је прописан „маршрут“ до Малог града, па ће се одатле предати турским властима! Дакле опет у Турске руке. Чудо ми је што се овдашњи народњаци не заузеше за њега, бар да су телеграфисали на Цетиње, јер је имао пасош Црногорски, па да се Црна-гора за њ заузме код Аустрије. У колико ми је познато, ама баш ништа се није радило да се он ослободи, или бар да се неизда Турцима.

Жао ми га је као човека вредна и енергична, али, искрено да кажем, има страшно много мана. Нарочито што свакога *сумњичи*, који иоле задирне његову сујету, а ове има веома много. Тако је изнео на мене да сам овде *ађенај српске владе*, а нарочито Блазнавца, и то баш у оно време кад ме је српска влада преко свог Самсова Владана каљала и грдила на све друге начине. У опште не допушта да ико може бити [такав патриота]¹²⁴ као он што је и т.д. Незгодно је да критикујем карактер човека, који је сада у невољи, и то баш због оних дела, због којих заслужује поштовање свију поштених људи. Кад би се могао избавити вредно би било да се проговори о његовом јавном карактеру и раду.

Братско ти поздравље и одговори ми скоро на оно што те питах. Мој је адрес: Златна греда бр. 1931.

С. Марковић.

Оригинал. МС, РО, 5. 797.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА
НИНКОВИЋ

[25. децембар 1872]

Ја сам, као што сте већ приметили, поодавно страшно раздражен. При мојој великој осетљивости тако стање је права болест... У овој мојој чами у Новом Саду ваше пријатељство ми је једино мило уживање, које ми је засладило многе и многе тренутке, који би ми иначе били и сувише горки.

*Сва моја радња од самог почетка била је погрешна. Саг се мора ударити нов темељ, а за то треба радити много и много.*¹²⁵

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 89. и 91.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – Н-ну

[„У једном писму из 1872. вели он“]¹²⁶

Мил је најбољи савремени економиста, али Мил узимље приватну својину као основ природног економског сирова, па чак и поделу на раднике, власнике капитала и власнике земље. Чернишевски са свим обратно оће тек да докаже каква је форма својине најкориснија и долази сасвим до одрицања приватне својине. Разлика је дакле основна, и ја сам хтео да по Чернишевском израдим једну социјалистичку политичку економију.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 131–132.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – НИНКОВИЋЕВИМА

[8. јануар 1873]

Ја ћу највише бити затворен у Пожаревцу, где је затвор довољно сносан. Најтеже је издржати затвор код суда. Али ја ћу то учинити што је могуће краћим, јер нећу правити суду никакве сметње у обрани и иначе. Могу комотно у напред саставити пресуду, па је само изрећи. Да овде останем нема смисла. Ту није у питању мој материјални опстанак. На послетку, кад би ствар била само до тога да добијем леба, ја би могао овде наћи како занимање, на пример место суплента у гимназији или реалци, и онако се треба у оба ова завода суплента за математичне науке и цртања. Али мени није стало до тога. *Мој је посао у Србији*. Ја сам о томе премишљао дуго и дуго. Управо, највише о томе мислим, али немам другога пута.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 89.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА
НИНКОВИЋ

[6. фебруара 1873]

Ја сам више пута говорио да разликујете *нежности* и *слабости*... Човек може бити нежан до крајности, па опет бити у исто време енергичан до крајности у борби, кад је уверен да се заиста треба борити... *Идеал човека то је највећа нежност скоичана са највећом социјалношћу и енергијом*, – разуме се свака на свом месту... Ја сматрам за шарлатане и фразере све оне „теоретичаре“ са улице, који мисле да у име социјализма ваља уништити *социјалне инстинкте*, као што је на прилику љубав између родитеља и деце, и уопште између крвних рођака. Сасвим обратно ваља ове инстинкте... као природно човеково осећање развити *инстинзивно и екстензивно*, т.ј. појачати их у сваком човеку и распрострањити их на све људе далеко ван круга крвних рођака. Развитак човечанства неопходно је везан са развитком ових осећања... Сматрати љубав и нежност као болест или слабост, као „сентименталност“, „идеалност“ и т.д., могу само сурови себичњаци, који заиста немају ни срам кога тих осећања, или јадни фразери, који су на памет научили звечеће фразе којима смисла не разумеју...

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 111.

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ – СЕСТРАМА
НИНКОВИЋ

[27. фебруара 1873]

[...] овај садањи рад не мили ми се ни мало.¹²⁷ Готов сам на све друго, макар одма у чету и у шуму, али ми се пискарање и оговарање у соби попело на вр' главе. Ако потраје овако дуже, нема ништа од нас. Ми ћемо се навикнути на нерадњу, и прећи ће нам у обичај да гриземо сами себе или један другог, а све због немоћи да што озбиљно урадимо.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 90.

III
ДОКУМЕНТИ

[ШТАТУТ ГЛАВНОГ ОДБОРА ЗА СРБСКО ОСЛОБОЂЕЊЕ]

*Штатутуи*¹²⁸

Чл. 1. Главни одбор за србско ослобођење основали су србски патријоти у намери, да путем организованог устанка сруше турско господство над србским народом.

Чл. 2. Пошто се Турска сила коначно може срушити народом и народ србски ујединити тек кад Србија ступи у одсудан рат, то ће се устанак распалити под заставом Милана Обреновића IV.

Чл. 3. Да свој циљ Одбор постигне нужни су му људи, новац и оружје у толикој мери да се устанак са успехом може предузети.

Сирема средсїава

Чл. 4. Да се спреме средства и организује устанак Главном одбору стоји на расположењу: а) нарочити опуномоћени за важнија места у србским покрајинама, б) месни одбори, који се у тим местима оснивају, и в) јавност штампе.

Радња сваког од поменути органа:

О Главном одбору

Чл. 5. Главни одбор састоји се из извесног броја чланова, који поса отправљају у седницама без одређеног места и времена. Број и имена одборских чланова не сме нико да зна, тј. Одбор је анонимно друштво.

Чл. 6. Радња је одборска тајна за сваког без разлике који Одбору не припада. Што није за тајење то ће Одбор одлучити.

Чл. 7. Чланови Главног одбора важе као такви само кад су у одборској седници.

Чл. 8. Одбор има свој печат са натписом: „Главни одбор за ослобођење“, а у средини девиза: „Устајмо, спасавајмо се!“. На документима се удара печат и потписује само „Одбор“.

Опуномоћени изасланици

Чл. 9. Главни одбор одређује „изасланика“, по могућности за свака важнија српска места по једног.

За Београд се, као централно место владе српске, одређује нарочито посланство изасланика са особитим препорукама.

Дужности и права изасланика

Чл. 10. Изасланици добијају пуномоћства од Гл. одбора да по њему: а) оснивају месне одборе, б) врбују људе за устаничке чете, в) воде статистику о прикупљеном и пописаном материјалу у њиховом округу у пољзу устанка у Турској, г) изасланици погранични округа ступају у сvezу и договоре са суседним крајевима и тамо шире пропаганду устанка у Турској, д) за време самог устанка изасланици, по наређењу Гл. одбора, вршиће при четама одређене дужности.

Чл. 11. Преко изасланика искључно. Гл. одбор стоји у споразумљењу са месним одборима и обратно.

Чл. 12. У њуномоћствима нарочито се одређује шта који изасланик има у својој околини, према месту и времену, поглавито да врши.

Месни одбори

Чл. 13. Местне одборе саставља Гл. одбор, преко својих изасланика, из најпоштенији људи који су засведочили своје родољубље, без обзира на његове политичке назоре.

Чл. 14. Број чланова у месним одборима не треба да је већи од 7 ни мањи од 3, рачунајући ту и изасланика Главног одбора.

Чл. 15. Као правило важи и за местне одборе што је речено за Главни одбор, чл. 4 и 5.

Дужности месни одбора

Чл. 16. Месни одбори имају за дужност: а) да прикупљају материјална средства у пољзу устанка и ослобођења србског, б) да у својој околини, на скуповима и у друштву, распаљују ратоборни дух против турског господарства.

Чл. 17. На све што изасланици и месни одбори приме у пољзу устанка даваће признанице, и прикупљени материјал слаће се по прилици Гл. одбору на даље руковање и потребу, на што ће овај дати такође признаницу.

Радња њуџем јавности

Чл. 18. Као моћно средство за ширење устаничке пропаганде служиће извесни листови српски.

Чл. 19. Радњу и дописивање Главни одбор поверава нарочитим изасланицима.

Београдско посланство Гл. одбора

Чл. 20. Београдско посланство Главн. одбора састављају изасланици који су опонумоћени: а) за радњу новинарску у духу уста-

ничком, б) за спољне и унутрашње сношаје и унутрашње мисије, в) за набавку бојног материјала куповином за средства Главног одбора.

Чл. 21. Радња под в) врши се у споразумљењу целог Посланства, остале, пак, по одсецима или по самосталном уређењу самог Посланства.

Време устанка

Чл. 22. Кад је све по одређеном плану за устанак готово онда ће Главни одбор прокламовати почетак устанка, једновремено са испадом чета из Србије.

Чл. 23. За време самог устанка Главни одбор се налази код војске, где упражњава врховну власт револуције. У Србији остаје један одсек Главног одбора, који продужава водити бригу о снабдевању чета оружјем и материјалом.

АС МИД, РО, Ф I, Н/4, бр. 18.

[ИЗ ДНЕВНИКА МИЛАНА Ђ. МИЛИЋЕВИЋА
О ПРЕДЛОГУ ДА СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ БУДЕ
ЧЛАН СРПСКОГ УЧЕНОГ ДРУШТВА]

13. Јануара 1872.

Данас г. Министар не долази: био је у Богословији, где данас светкују св. Саву.

После подне седница у одсеку философском и филолошком. Предложи председник Кандидате за чланове ученог друштва: Миту Ракића, и Љ. Каравелова. Кујунџић и ја предлагасмо и Светозара Марковића, али га не хтеше Милорад и Васиљевић, а Стојан неће из начела да гласа ни за кога, па тако мораде остати.

Милораду то Кујунџић после горко пребаци, што предлаже г. Недића, који још ништа није писао (а то се по закону тражи) а неће Св. Марковића само што се боји замерке.

— Што ми пребацујеш, одговори он: — то је моје субјективно мишљење одговори бранећи се Милорад. — Та и ја видим да није објективно прихвати досетљиви Кујунџић.

Дневник Милана Ђ. Милићевића. Архив САНУ, бр. 9527/5.

13. Јануара 1872.

Данас г. Министар не долази: био је у Богословији, где данас светкују св. Саву.
После подне седница у одсеку философском и филолошком. Предложи председник Кандидате за чланове ученог друштва: Миту Ракића, и Љ. Каравелова. Кујунџић и ја предлагасмо и Светозара Марковића, али га не хтеше Милорад и Васиљевић, а Стојан неће из начела да гласа ни за кога, па тако мораде остати.

Милораду то Кујунџић после горко пребаци, што предлаже г. Недића, који још ништа није писао (а то се по закону тражи) а неће Св. Марковића само што се боји замерке.
— Што ми пребацујеш, одговори он: — то је моје субјективно мишљење одговори бранећи се Милорад. — Та и ја видим да није објективно прихвати досетљиви Кујунџић.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

У Београду, 29 Јануара 1872 године.

Данас између 12 и 1 сахата у кафани код Руског цара имо сам разговор са Јевремом Марковићем о разним новинарима између прочих разговора пито сам га и о његовом брату Светозару. Јефрем ми рече да његов брат отишо је у Нови Сад и да доћи неће до пунољетства Књажевог а отићи је морао да избегне апс и несрећу која му је свакога минута пристајала. Јефрем рече: даје његов брат истину написао и изнео Јавности свету прво да Блазнавац још као Министар војени код књаза Мијаила био је издаица не само Књаза но обште народне среће и II што је о Блазнавцу речено да ће он бити Вукашин II то ће бити истина права и то онда кад Књаз прими владу у своје руке јер се сад не би смело ништа извршити почему су до пунољетства одговорни Народу. III-ће и оно је факт што је скупштинарима „припслато“ и тако почем се овде истина и факт најстрожије осуђује и казни а мисмо рече унеколико са-знали даје власт унеколико прокљувала даје брат Светозар писац истине а овај глупи Народ истину не прима но шеретлуке и лаже зато сам вели био принуђен казати брату нека избегне казне и несреће и нека живи о трошку мом до бољег времена [...]

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/873.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

У Београду, 22 Фебруара 1872 године.

Јутрос у 10 и по сати стојала су кола Ленке Гарашанке пред кућом Гарашаниновом и ја изађем горе у ходник Гарашанинов. Кроз неколико минута Гарашанин изађе из собе и рече ми да нема кад разговарати, јер је вели пошо на подворење изванредноме дару, кога је Ристић вештином мудро својом оценио и одпочео га препоручивати свима и свакоме, са доказима да ће он бити по виђавности способним избавитељем „Југо-Словенства“ по мудрој увиђавности Ристићевој овај и ако је још дете превазилази са бистроћом дара свога сва три Обреновића који су са Србијом владали и усрећивали Србију мудрошћу својом.

У 11 и по сати био сам на Сави и нашо сам се са Јефремом Марковићем који је полазио са женом својом у Земун дасе састане са своим братом Светозаром који је из Новог Сада у Земун дошо с' бог краткоће времена. Ја сам кратак разговор и имао с' Јефремом. Јефрем ми рече да с' Гарашанином реузиратинам је сада са свим немогуће јер га је оцрнио Ристић у књизи „Бомбардовање Београда“ сад за реузирање остаје Стевчка као Књажев тотор у коме је нада да ће бити у стању као тотор Књажев шта с' књазом углавити и да ће си моћи једини реузирати стога купимо се око Стевче.

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/883.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

У Београду, 24 Фебруара 1872 године.

[...] Синоћ у кафани код „Руског цара“ Јефрем Марковић са Лазом Костићем, уредником „Враголана“,¹²⁹ Пајом Михаиловићем, Ценића сином и још са неким непознатим ми ђацима при поласку Јефрема Марковића, Јефрем ми намигну оком на Лазу Костића и рече ми да је Костића он упутио к' Намјеснику Блазнавцу да му и он мало чикарму извади [...]

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/884.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

У Београду, 7 Марта 1872 године.

У Недељу је дошао из Новог Сада Светозар Марковић у Земун, к' Светозару је ишо у Земун *Паја Михаиловић* и Андреја Николић брат Стевана Николића при ђумруку чиновник [...]

Оригинал. АИИ, ЗЈР, III/19, 3/888.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

У Београду, 14 Марта 1872 године.

Данас око 12 сати у кафани код „Руског цара“ пофали ми се Јефрем Марковић са Гарашанином како је Гарашанин заузет срцем и душом за Омладину и како је одомад прошао по крај Квартира Абердаровог и како се Абердар случајно десио на прозору и Гарашанин пролазећи угледа Абердара на прозору отвореном с' њим се рукује и поздрави и провео је пријатнога разговора више од по сахата, после горе именоване хвале изјави Јефрем сажалење с' прам Пелагића како је Пелагић био синоћ нападнут од оне лолштине Херцеговачке Миће. Јефрем рече да је Мића наговорен од владе да нападне и истуче сбог праведне брошире која је написана у ползу Пелагића.

По преповедању које преповеда по чаршиј[и] Мића је истукао прилично Пелагића.

Оригинал. АИИ, ЗЈР. III/19, 3/890.

АНОНИМ – ЈОВАНУ РИСТИЋУ

У Београду, 5. Августа 1872.

[...] Предаше ми новости из Панчева. Светозар Марковић је отпутовао у Нови Сад. Дружини ђачкој највиша је целъ да се влада збаци и установи комуна. Немогули код народа с' комуном продрети онда да се установи нова влада и војска да се преда одма под заповедништво Јефрема Марковића [...]

Оригинал. АИИ, ЗЈР. III/19, 3/930.

[ТРИ ДОКУМЕНТА О ПОКРЕТАЊУ ЛИСТА
ЈЕДНАКОСТ У НОВОМ САДУ]

1.

[Представка Ђоке Мијатовића градоначелнику Новог Сада, којом обавештава да ће од 13. јула покренути лист „Једнакост“ и да је угледни број већ изашао]

Изјава

Ја долепотписани намеран сам од 1/13 јула ове године један политично-економски лист под насловом „Једнакост“ покренути. Програм истог листа изишао је данашњим даном из штампе, и ја га пре растурања предајем господину Градоначелнику вароши Новог Сада као што закон од 48. год. то захтева. Ако би дакле власт против овог програма истрагу неку хтео водити, у том случају нек се на мене као уредника тог листа ради објашњења или какве друге ствари обрати.

У Новом Саду, 15/3. јуна 872.

Ђока Мијатовић

Оригинал. ИАНС, Г. преде. 139/1872.

2.

[Пропратни акт градоначелника Новог Сада Министру унутрашњих послова Угарске уз угледни број „Једнакости“ и захтев Ђоке Мијатовића да од 13. јула почне редовно да издаје овај лист]

Преузвишеном Господину Мађарском Краљевском Министру унутрашњих послова,

[...] Ђорђе Мијатовић, свршени правник, који се прошле године вратио кући са свога пута по Америци и који је син овдашњег богатог земљопоседника, пријавио је 15. о. м. својим поднеском Градском начелништву, да под именом „Једнакост“ намерава уређивати и издавати један политички дневни лист, и то на основу „Програма“ који је овде прикључен. Судаћи по садржини „Програма“, уредник се приказује као кандидат за државну лудницу, те тако овај лист, по својим социјалдемократским начелима неће имати никакве будућности. Дозволу замољену за издавање дотичног дневног листа даћу, у смислу законског члана XVIII од 1848. III заглавља, 30§, тек онда када се буде депоновала кауција од 5000 форинти у готовом новцу, прописана у §2. наведеног законског члана, о чему високом Министарству нећу пропустити да покорно не поднесем извештај, по званичној дужности.

У Новом Саду, 20. VI 872.

Градоначелник *Мачвански*

Концепт. ИАНС, Г. преде. 139/1872.

3.

[Обавештење Ђоки Мијатовићу од градоначелника
Новог Сада да може покренути лист када положи
кауцију]

Господину Ђорђу Мијатовићу
у Новом Саду

На вашу поднешену писмену пријаву да намјеравате од 1/13 јула 872. у Новом Саду покренути политички лист „Једнакост“ част ми је одвратити, да ће вам се издавање реченог листа од стране овомјесног поглаварства тек онда дозвољење подјелити моћи ако по пропису § 30. бр. 2 члка пар. зак. од 848. са положењем кауције од 5000 фор. среб. или 5250 фор. а. вр. у готовом новцу или државним обвезницима одговорили будете.

У Новом Саду, дне 20. VI 872.

Градоначелник *Мачвански*

Концепт. ИАНС, Г. предр. 139/1872.

[ИЗВЕШТАЈ СУБОТИЧКО-
СОМБОРСКО-НОВОСАДСКОГ ВЕЛИКОГ
ЖУПАНА МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ
ПОСЛОВА УГАРСКЕ О АКТИВНОСТИМА
СОЦИЈАЛИСТА У НОВОМ САДУ И ОКОЛИНИ
И ЊИХОВОМ ПРОТЕРИВАЊУ]

[...]

Опште је позната ствар да је Нови Сад, услед свог положаја – што сам вашој екселенцији имао част раније спомињати – главно легло разних непријатеља наше земаљске владе и наше нације, као стециште избеглица и других немирних елемената из суседних словенских покрајина.

Док је још постојала стара градска управа, услед неодлучности тадашњег градоначелника и потпуне непоузданости Капетаније, против овога се тешко могла водити борба. Али, после успостављања нове власти, моја главна брига је, што сам себи поставио као циљ свог деловања, да се спроведе нарочита контрола над странцима који тамо бораве. Издао сам у више наврата најстрожа наређења садашњем градоначелнику и Капетанији да се има најстрожије контролисати понашање, деловање и начин друштвеног општења тих лица.

Капетанија ће по мом упутству водити уредне и тачне записнике о странцима који се дуже тамо задржавају, као и о лицима из унутрашњости која кроз град пролазе као путници. И, мада се моје упутство још не примењује, ипак већ почињу да се равнају по њему, те будно прате овакве личности, што се већ могло видети и по томе што је неколико беспосличара протерано, а чувени херцеговачки архимандрит Пелагић, један од поверљивих људи Милетићеве агресивне партије, наредни пут ће такође, на основу изравног наређења ваше екселенције бити протеран.

Упутства ваше екселенције, признајем, охрабрујуће су деловала на мене, јер о оваквим проблемима ја нисам нашао јасно одређене прописе у законима. Мудро упутство ваше екселенције

служиће ми као путоказ у мојим поступцима, а с друге стране као подстрек ће деловати и на чиновнике нижих власти, који су досада, оклевали и неодлучно преузели неку акцију само утолико колико је то у вршењу службене дужности било неизбежно јер су се бојали пристрасног партијског узнемиравања. Сазнавши за интенцију високе Владе они ће своју дужност енергично и храбро обављати.

Пелагићево протеривање из Новог Сада оставило је добар утисак и код већине мирних грађана, али, поред свега тога, дозволите, ваша екселенцијо, да у вези с овим протеривањем доставим своје најпонижније примедбе, које не могу оставити неуочене, а, то су:

Прво, Пелагић тренутно борави претежно у Каменици и Карловцима, те његов контакт с новосадским бунцијама услед близине тих места не само да није прекинут, већ ни отежан. Убудуће они ће се скривено, тајно састајати, те ће њихово дружење бити опасније него да они то чине с мање опрезности у самом Новом Саду, под присмотром полиције.

На основу тога сматрам да би се он за нас могао учинити безопасним, једино под условом да га негде у центру државе интернирамо и вежемо за одређено, за то погодно место, или, пошто је емигрант, страни држављанин, који ни овде не уме да се смири, да га протерамо с читаве територије државе.

Друго, Пелагић пребива у Каменици у кући бележника Белановића, а у Карловцима у кући Шандора Радовановића. Обојица, а нарочито потоњи Шандор Радовановић су ултра-националисти често се скупљају код неког каменичког становника Матића, који има брата министра у Србији, као и код такође каменичког становника Симоновића, председника тамошње српске црквене општине. Код њих бораве понајчешће они страни држављани и емисари који конспиришу са Милетићевим и Суботићевим превратницима и одржавају тајне састанке и саветовања. Уколико досада у овом погледу од надлежних нису предузете мере, било би потребно да наведена лица буду под што сталнијом присмотром.

Треће, у Новом Саду бораве још два веома сумњива лица. Један је неки Светозар Марковић, српски емигрант, који је уређивао неки лист под називом „Раденик“ и због њега се прогања. Код нас се, међутим, прихватио уређивања чисто социјалистички оријентисаног листа „Једнакост“ – о чему је верујем ваша екселенција већ извештена. Према овде приложеном извештају градске Капетаније и Сретен Анђелковић, по занимању словослагач (он само од маја борави у Н. Саду) такође је српски емигрант. Обојица

су душом и телом приврженици милетићеваца. Њих двојица живе од њих и за њих, те представљају у њиховим рукама средство које могу употребити за све потребе.

Приликом свог последњег боравка у Новом Саду издао сам упутство надлежном капетану да стално држи под присмотром ова два лица, те да прати њихову делатност и друштвени живот, и да ме извести о првом њиховом компромитујућем кораку. Као што се види из приложеног извештаја, поставља ми се питање да ли би било можда целисходно Анђелковића с територије града протерати, или пак, под којим условима да се трпи његово тамошње присуство.

Са своје стране, пре него што бих одговорио на ово капетаново питање, молим мишљење ваше екселенције у погледу ова два лица, с том најпонижнијом примедбом, да се Анђелковић до сада, према капетановом извештају још није приказао властима у Новом Саду, нити се тамо пријавио.

Суботица, 8. VII 1872.

Велики жупан
Lénárd Máté

Оригинал. OL-ВМ,¹³⁰ ein. 3655 к. броју 368/1872.

[ЗАХТЕВ МИНИСТАРСТВА УНУТРАШЊИХ
ПОСЛОВА УГАРСКЕ ГРАДОНАЧЕЛНИКУ
НОВОГ САДА ДА ИМ СЕ ДОСТАВИ ИЗВЕШТАЈ
О „ПОЛИТИЧКОМ И МОРАЛНОМ ВЛАДАЊУ“
СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА И СРЕТЕ
АНЂЕЛКОВИЋА]

Угарско Краљевско Министарство унутрашњих послова

Будимпешта, 15. IX 872
Бр. 3655. Президијално.

*Господину Павлу Мачванском,
градоначелнику слободне краљевске вароши Новој Сада.*

Славни градски начелниче,

Позивам Ваше господство да ми што пре пошаљете извештај о томе да ли бораве у Новом Саду емигрант српске кнежевине Светозар Марковић и словослагач Сретен Анђелковић и да ми доставите извештај и своје предлоге о њиховом политичком и моралном владању.

За министра,
Зејк Карољ,
државни секретар

Оригинал. ИАНС, Г, 213/1872.

[ИЗВЕШТАЈ ГРАДОНАЧЕЛНИКА НОВОГ САДА
МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
УГАРСКЕ „О ВЛАДАЊУ СРПСКИХ
ИЗБЕГЛИЦА“ СВЕТОЗАРА МАРКОВИЋА И
СРЕТЕНА АНЂЕЛКОВИЋА]

[Нови Сад, 21. IX 1872]

Слободан сам у вези с вашим високим наређењем од 15. ове године, под бројем 3655 доставити вам следећи извештај о владању српских избеглица Сретена Анђелковића и Сретена¹³¹ Марковића који бораве у Новом Саду.

По извештају полицијске истраге српски избеглица Сретен Анђелковић борави овде од 20. маја ове године као словослагач у Задружној српској штампарији. У његовој домовини је због социјалдемократских подстрекачких чланака тужен за штампарске преступе, па је побегао у Угарску, где се услед недостатка других извора зараде латио изучавања словослагачког заната.

По сопственом тврђењу свршени је правник, у својој домовини је био службеник, али је због свог противзаконитог понашања отпуштен из службе.

Сретен Марковић је, по својој изјави, трговац и већ дуже време борави у Новом Саду, снабдевен српским пасошем.

Не располаже познатим изворима прихода.

Обојица, а нарочито Марковић, састају се са такозваним омладинцима.

По извештају месног главног капетана нема никаквих примедба против њиховог понашања у моралном погледу. Међутим, што се политичких обзира тиче, потписани може понизно са сигурношћу да изјави да су обојица, а нарочито Марковић, припадници омладинаца и Милетићеве скутоноше.

Надаље сам сазнао, да Марковић често расправља са овдашњим ђацима, док се Анђелковић ретко појављује на јавним местима, сем у Поповићевој крчми, где ручава.

Обојица су под присмотром овдашње полиције.

Оригинал, OL-ВМ, елн. 4495 XIV 3655/1872.

МИЛАН Ђ. МИЛИЋЕВИЋ О ДР ВЛАДАМУ
ЂОРЂЕВИЋУ

(Извод из Дневника)

13. октобра 1872.

У канцеларији обични послови.

После подне ми дође г. Никола Петровић, брат уредника „Јединства“: иште дозвољење, да иде у Панчево. Он ми опет на- казива силество неких карактеристика за ово наше чудно време.

Он ми каза и то, да су бивши намесници било заповедили, да се без прегледа прими и штампа у „Јединству“ све што пишу: г. г. Бан, Розен, Тончевић, и др Владан. За овог последњег г. Ни- кола мисли да је примом бар 200# што је „скрљао уреднике „Радника“.“ Овај дечко много говори; ако је и пола од овога истина, онда ја не знам где сам..., Владан на сва уста виче против намесника тако, да га чак ја сузбијам, и њих браним; намесников пријатељ (г. Кајмаковић) на Владана крв и нож тако, да ја морам опет њега да браним; а сад излази, да је то све једно!... Буди Бог с нама и анђели Божји.

У Дан. „Правди“ бр. 18 Владан даје исправку, као задово- љење мени за крађу, као на оно што је изишло у 57 бр. „Истока“. И ђоја он не зна ко је написао, а сви кажу, да је он сам. Свакојак о он мајсторски ради. У његовој књизи сва туђа мука изгледа као његова заслуга. Он ће књижницу разаслати по свету стручним љу- дима, а за 18 бр. „Правде“ неће нико ни чути. Тако се оправдава оно његово *savoir-faire* баш не може боље бити.

Дневник Милана Ђ. Милићевића. Архив САНУ, бр. 9327/5.

[НАЛОГ МИНИСТРА УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
МАЂАРСКЕ ГРАДОНАЧЕЛНИКУ НОВОГ САДА
ДА ПРАТИ ВЛАДАЊЕ МАРКОВИЋА И
АНЂЕЛКОВИЋА И ДА СВЕ СУМЊИВЕ
СТРАНЦЕ ПРОТЕРА БЕЗ СУДСКОГ ПОСТУПКА]

Угарско Краљевско Министарство унутрашњих послова

Будимпешта, 23. X 872.

Бр. 4495. Президијално.

*Славном госпoдину Павлу Мачванском,
градском начелнику слободне краљевске вароши Новог Сада*

Славни градски начелнице,

Позивајући се на Ваш извештај бр. 213 (президијално) од прошлог месеца, упућујем Ваше славно господство да путем ва- рошке капетаније дадете с најдубљом пажњом пратити како мо- рално и политичко владање Сретена Анђелковића и Сретена¹³² Марковића, тако и свакодневно појављивање у Новом Саду стра- них пустолова, да без икакве тужбе у своме делокругу дадете наредити протеривање до границе сумњивих странаца и да о сва- ком појединачном случају доставите извештај, поред записника о чињеничком поступку са протеранима.

[Министар]
Тош Вилмош

Концепт. OL-VM, eln. 4495 (3655)/1872.

[МОЛБА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА МАТИЦИ
СРПСКОЈ ДА ГА ПРИМИ ЗА НАДЗОРНИКА
ТЕКЕЛИЈАНУМА У ПЕШТИ]

Славној Српској матици у Н. Сагу.

Из новина дознао сам да Матица тражи за надзорника у Текелијном заводу у Пешти човека, који је квалификован као књижевник. Почем у ово време немам никаквог другог занимања осим књижевног, то се обраћам слав[ној] Матици као компетент за то место.

У Новом Саду 30 Октобра.
1872 год.

Светозар Марковић

Оригинал. РО, МС, 8.866.

МИЛИВОЈЕ БЛАЗНАВАЦ – КУМУ

Поручио ми је г. Каљевић да је добио писмо од Светозара Марковића у коме да опориче да је он мени писао. Ја ћу позвати г. Каљевића да ми донесе то писмо. Молим вас пошљите ми оно Светозарево писмо што сам вам послао на прочитање.¹³³

Ваш искрени кум,

М. П. Блазнавац

[Београд], 28. XI 1872.

Оригинал. АИИ, ЗЈР, XXVI/11, 26/593.

ЗАПИСНИЦИ КЊИЖЕВНОГ ОДЕЉЕЊА
МАТИЦЕ СРПСКЕ У НОВОМ САДУ
[изводи]

Скуј Књижевног одељења

26 септембра 1872.

За потпредседника књижевноме одељењу изабран би дојакошњи потпредседник др. Ст. Павловић, акламацијом.

За чланове књижевнога одбора изабрани бише: Св. Савковић, др. Ј. Туроман, Ј. Бошковић, Петар Нинковић, др. Ј. Суботић, Миша Димитријевић, др. Милан Ђорђевић, Ф. Обркнежевић.

Књижевник Св. Марковић подноси на откуп: „Нова начела политичне економије од Н. Г. Чернишевског, део I. Наука о производњи“, коју је он израдио за нашу потребу.¹³⁴ – Миша Димитријевић доказује да је дело добро, и да би такве списе ваљало Матица да откупљује и на свет издаје. Др. Ј. Суботић предлаже, да се преда најпре на преглед и оцену. – Одређени бише др. М. П. Десанчић и Миша Димитријевић да то учине, најдуже за три месеца.

Како Матица има више дела спремних за штампу, а годишњи буџет није толики, да може, осим Летописа, издати више од једнога или два: то др. Ј. Суботић предлаже: да књижевни одбор приправи преглед и распоред издавања оних дела, која су за штампу. – Прима се.

Записник Ванредног скуја Књижевног одељења српске Матице у Новом Саду.

6 (18) новембра 1872.

Бр. 3

Др Ст. Брановачки, Ј. Суботић и М. Димитријевић, као комисија одређена да утврди ред, којим ће Матица нека дела штампати,

предлаже, да се та дела, поред Летописа, штампају по реду овако: [пето по реду] Народна економија од Св. Марковића (ако буде примљена).

Скуј Књижевнога одсека

10 (22) фебруара 1873.

Били су: председник Ст. Брановачки, потпредседник др. Ст. Павловић, секретар А. Хаџић, заменик секретаров Ј. Бошковић, чланови: др. Милан Јовановић, Ст. Б. Поповић, др. И. Вучетић, П. Нинковић, др. Ј. Туроман, А. Сандић, Св. Савковић, Вл. Арсенијевић, др. Л. Костић, К. Трифковић, М. Димитријевић, И. Округић.

Чланови одсека М. Димитријевић и др. Михаило Полит подносе оцену рукописа књижевника Св. Марковић, под насловом: „Нова начела политичне економије, од Н. Г. Чернишевског.“ у три књиге. Дело се препоручује на откуп не само по томе, што друштвене науке заузимају прво место међу наукама, и што су дојакошња така дела у нашој књижевности писана сва за школску потребу или су непотпуна; него и што су начела, која оно износи, производи најновије науке и што је начин излагања строго научан. Дело је рађено по примедбама и допунама Чернишевскога на народну економију Џона Стјуарта Мила. Св. Марковић је начела Чернишевскога прикупио и у систему довео. Метод је излагања чисто научан, егзактан, „математичан“. Дело је чисто теоријско, без практичне примене. – По подужој дебати одлучено би већином гласова, да се Матица не може упуштати у откуп и штампање тако опширног, научног дела, према својим малим средствима; што има нагомиланог материјала, који одавно чека штампу; најпоследње, што има других, према задатку овога друштва пречих потреба.

Оригинал. РО МС и *Летопис* МС, св. 115 и 116, 1873. и 1874, стр. 200–201. и 270–271.

МОЛБА СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА
МИНИСТАРСТВУ СПОЉНИХ ПОСЛОВА
КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ЗА ПРОДУЖЕЊЕ
ПАСОША И МИНИСТАРСКО РЕШЕЊЕ

Министарству спољних послова.

Подписани, српски грађанин, бавим се својим послом већ више од године дана у Аустро-Угарској, а потребно ми је да се овде задржим још годину дана, док мој посао не свршим. Рок ми је пасошу истекао још у Августу 1872. но до сада ми пасош није био нуждан. Али како су сад наступиле изванредне прилике у јужној Угарској, где ја морам због свог посла да станујем, то ми је пасош врло нуждан. С тога молим Министарство спољних послова, да ми изда загранични пасош још за годину дана, од дана кад се изда.

Пасош молим да се преда моме брату Јефрему Марковићу трговцу из Београда, који ће и ову моју молбу министарству саопштити. Остајем с поштовањем.

У Сремски Карловци
6 Априла 1873 године

Светозар Марковић
Књижевник

[На полеђини акта:]
№ 1922.

19 Априла 1873.

Управи вар. Београда, да изда пасош молиоцу ако не буде какве сметње, а уједно приметити, да се по дознању он у Београду налази.

Ф. В., 173, п. 20
Б. 2

[Начелник Министарства
Ситојан Бошковић]

Факсимил и препис. *Полиџика*, бр. 12409, од 22. IX 1946.

Министарству спољних послова.

Подписани, српски грађанин, бавим се својим послом већ више од године дана у Аустро-Угарској, а потребно ми је да се овде задржим још годину дана, док мој посао не свршим. Рок ми је пасошу истекао још у Августу 1872. но до сада ми пасош није био нуждан. Али како су сад наступиле изванредне прилике у јужној Угарској, где ја морам због свог посла да станујем, то ми је пасош врло нуждан. С тога молим Министарство спољних послова, да ми изда загранични пасош још за годину дана, од дана кад се изда.

Пасош молим да се преда моме брату Јефрему Марковићу трговцу из Београда, који ће и ову моју молбу министарству саопштити. Остајем с поштовањем.

У Сремски Карловци
6 Априла 1873 године

Светозар Марковић
Књижевник

Молба Светозара Марковића Министарству спољних послова Кнежевине Србије за продужење пасоша, Сремски Карловци, 6. IV 1873.

[ЗАПИСНИК ГЛАВНЕ СКУПШТИНЕ И ПРЕДСТАВНИШТВА ГРАДА НОВОГ САДА

Извод

Нови Сад, 1. V 1873]

Представник Др. Светозар Милетић ставља на градоначелника интерпелацију у погледу Светозара Марковића из Србије, који се дуже времена овде у вароши бавио, а пре неког времена му је забрањено даље бављење у Новом Саду. Пошто је познато, да се Светозар Марковић тако владао, да није могао владањем својим дати повода и основа таком поступку с њиме, пита говорник градоначелника: шта је узрок томе изгнању Светозара Марковића из ове вароши, и дали је то учињено од стране варошке власти из њеног сопственог побуђења или по налогу другог кога?

Градоначелник одговара, да је он већ једном у скупштини изјавио, да на интерпелације у државно-полицајним стварима не само да неће, него по своме уверењу и не сме скупштини одговора и разјашњења давати.¹³⁶ Скупштина је у тој ствари послала на министарство представку, у којој је захтевала, да министар упути градоначелника, да и у државно-полицајним стварима на стављене интерпелације одговора давати има; па пошто на ту представку још није дошло решење, то за сад он не може и не сме захтевано објашњење дати.

Интерпелант Др. Светозар Милетић није задовољан с добијеним одговором, и задржава себи право посебан предлог о томе донети.

Представник Др. Јован Суботић предлаже, да се поводом овога случаја по ново отпрати представка на министарство, у којој ће се пожурити решење тога питања, односно одговор на пређашњу представку у овоме предмету.

Представник Др. Светозар Милетић слаже се са предлогом предговорника, само још додаје, да се уједно поднесе жалба против тога поступка са Светозаром Марковићем, и молба, да се тако шта више не догађа.

Скупштина усваја једногласно предлог дра Јована Суботића са допуном дра Светозара Милетића, и по томе се има на министарство унутрашњих дела послати представка, у којој ће се поднети жалба против поступка са Свет. Милетићем, и молба да се тако што више не догађа, па ће се уједно и пожурити решење представке, у којој се захтевало, да градоначелник буде дужан и у државно-полицајним стварима скупштини објашњење давати.

Оригинал. ИАНС, Записници главне скупштине Магистрата и Представништва слободне краљевске вароши Новог Сада, 1. V 1873, 158.¹³⁷

[ПРЕДСТАВКА СЕНАТА ГРАДА НОВОГ САДА
МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
УГАРСКЕ ПОВОДОМ ПРОТЕРИВАЊА
СВЕТОЗОРА МАРКОВИЋА

Нови Сад, 16. V 1873]

Светозар Марковић, држављанин српске државе, који је дуже време боравио у нашем граду, одједном је био протеран из града, без икаквог навођења разлога за то. Градоначелник нашег града на седници сената, када је био упитан, као и обично, и овом приликом је одговорио да није обавезан, штавише, да и не сме о оваквом питању да пружи објашњење, јер по његовом мишљењу питања која задиру у домен државне безбедности не спадају у делокруг седнице Сената. Пошто потписани чланови Сената не деле то мишљење, то је Сенат још под бројем 31 са седнице одржане 3. јануара ове године упутио представку Министарству унутрашњих послова с молбом да се да упутство градоначелнику да је обавезан и у питањима која задиру у домен државне безбедности дати објашњења градском Сенату. Пошто, међутим, до данашњег дана на нашу понизну представку нисмо добили никакав одговор, а овакви случајеви се често дешавају, које смо и у овој представи навели, то се са снисходљивом понизношћу обраћамо милостивом Министарству унутрашњих послова с молбом:

да се наша представка од 3. јануара о. г. под бр. 31 што пре реши и издејствује да се овакви случајеви, као што се десио са држављанином српске државе Светозаром Марковићем убудуће не дешавају.¹³⁸

Концепт. ИАНС, Г. 5. 6./1873.

Карловачка гимназија из 60 – 70. година XIX века.

IV
ПРИЛОЗИ

БЕОГРАД 25. ДЕЦЕМБРА

„Застава“ је поздравила нову мену у спољној политици Србије после кнежевог пута у Ливадију. Изгледа као да је влада наумила да прекине са свим своје злочувено пријатељство са Аустро-Угарском, што би разме се било у интересу целог српског народа. Ми нећемо ни да тврдимо ни да одричемо да ли је то доиста тако или не, док не видимо позитивна дела. Полузванично „Јединство“ додуше имало је неку чарку са неким немачко-мађарским листовима; али цела та чарка више је ишла на то, да покаже како је политика намесништва била „увек“ самостална; но „Јединство“ неизнесе нигде отворено свој поглед на одношаје Србије спрам Аустро-Угарске и спрама словенског, и нарочито Српско-Хрватског народа у Аустро-Угарској. Јер напоследку шта значи та хвала: „политика намесништва била је вазда самостална.“ Та је политика била *рђава ња је рђава и сада*, и ако је она одиста „самостална“ онда је то веома хрђава хвала за политичну способност намесничке владе. И данас „Турски-народ“, који по свим приликама као да заступа политику намесништва у вашем крају, употребљава ту фирму да напада народну странку и олакшава победу Мађарима у свакој прилици. Ту Србија излази фактично као савезник мађарске владе. Ове чињенице против српског народа у Угарској показују најочигледнију противност између речи и дела; оне показују или да влада намесничка није прекинула своје пријатељске одношаје са српским непријатељима; или што је још горе, да она *неразумне* шта то значи стати на српско-народно гледиште спрам Аустро-Угарске и спрам српског народа који ту живи. Као што рекох: до сада још невидесмо *дела*, да се је политика Србије у том правцу изменила, а празним речима неверујемо.

Има код нас још неки ствари, које веома чудне изгледају, када се упореде са хвалисањем новинарским, да је Србија позвана да „ослободи“ своју браћу од туђинског јарма. Од неког доба код нас почеше да се гомилају затварања политичних преступника. У Србији је у опште кривични поступак грозан за све преступнике. На основу подозрења, полицајна власт може човека да затвори, да га држи по неколико месеци у затвору па га тек онда спроводи

суду. Суд такође може оптуженог држати неколико месеци па га пустити као невини или „из недостатка доказа.“ Затвори су сви да немогу гори бити, а за политичне преступнике исти су затвори као и за обичне злочинце. А што је најгоре: за политичне преступнике у Србији нема независног суда. Бар тако изгледа у данашње време под владом намесништва. За доказ да вам споменем један факт, који се скоро догодио у овд. окружном суду. Оптужен је био неки Алимпије Савић, један од млађих људи, који је у своме колу познат као човек либералних начела за неколико различитих преступа. Између осталих дошао је и комични покушај против кнежевог живота са чувеном бомбом на теразијама. Све околности на којима се тај комичан покушај догодио показују: 1) да је тај мними убица био *будала* и 2) да је тај будала био или сама београдска полиција или барем неки полицајски „пријатељ династије“, који је хтео да набави материјала обер-полицају за конпонирање разних, против-династичких завера. Но као што сам чуо није нашао доказа да је. Али је суд нашао доказа за друго страшно злочинство, а то је: Алимпије примио је неку књигу Драгише Станојевића са неким спроводним писмом и за то „злочинство“ осуђен је на три године робије! По српским законима забрањено је растуривање књига, које иду на агитацију против државног поредка, али *примање* књиге ни по каквом закону не може се узети као агитација, па ма шта се у књизи садржавало. Еле за такву ситницу, на коју озбиљан човек не би ни главе обрнуо, осуђен је човек до 3 године. Да ли ће виши судови потврдити ту драконску пресуду – не знам, али је стидно да и један суд може на тај начин изрицати правду у Србији. Ваља знати још и то да је Алимпије био у затвору док је трајала полицајска и судска истрага више од по године.

Недавно затворен је и уредник „Враголана.“ Он је такође дошао у „стицај“ преступа. Има један забрањен број у коме се не знам којим начином вређала влада и народна скупштина: осим тога тужен је приватно: што је казао једном лиферанту артије да – лаже, што је увредио др. Розена и др. Стеву Милосављевића, што је за неког жандармског комисара казао да има неке пријатељске одношаје са касационом од кога се купује месо за жандарме. По закону суд има право да реши оће-ли се окривљени бранити из слободе или из затвора.

По обичној памети узимље се, да се само опасни зликовци затварају пре судске осуде, који би могли побећи, бојећи се велике казни или који би могли учинити какво ново зло дело. Али наш суд са познатим целатом Марком Лазаревићем на челу, нашао је да ваља затворити и Никетића као опасног зликовца. Изгледа невероватно, али је тако у ствари и ми се можемо смело надати, да ће и Никетић као и Алимпије до пресуде издржати неколико месеци апса, који је тако рђав и нездрав да је гори но и сама робија.

Осим Никетића има још неколико лица у затвору. Окривљени су за растуривање неких књига политичког садржаја. Међу њима је и познати адвокат Јован Милинковић. Њега оптужују као да је разносио књиге „Неколико чланака“ Светозара Марковића.¹³⁹ Да ли је то одиста радио не знам, али је чудно да се може когод затворити због разношења нечијих књига, а сам писац хода још и данас слободно по Београду. То изгледа још чудније, што се зна, да те књиге нису никако забрањене званичним путем, и што се зна, да су ти чланци *публиковани* у новинама још пре годину и две године дана, па писац није никако стављен под суд за све то време, а живи од толико времена у Београду. Него чујемо да је у последње време и он узет на испит код полиције (сигурно је полиција, а на име њен обер-шеф г. Радивоје Милојковић, увидела, да је незаконито затворила разносача док писац није осуђен), а јуче се пронесе глас да је затворен.

Ето таква је „слобода“ у Србији. Браћа, која очекују ослобођење од Србије, морају посумњати да ли може једна држава кога да ослободи, кад се у њој тако мало човекова слобода поштује? И да ли има снаге таква држава да се пусти у борбу за ослобођење своје браће, кад њена влада вечито преза од неких завера и бунтовника и прави преступнике и злочинце од оних људи који нису ни помислили да ураде какво зло дело?

Кад оваке појаве из Србије износимо на јавност, пребацује нам се непатриотичност и цепање Српства, зато сам и ћутао за толико време, те вам нисам јављао шта се у Србији дешава. Али сваки непристрасан човек мора признати, да би даље ћутање с оваким појавама било непатриотично.

Застава, бр. 1, од 2. I 1872.

У БЕОГРАДУ 3. ЈАНУАРА.

Нема сумње да је највећа заслуга јавног раденика у томе, кад се стара да буде правичан или и само беспристрастан према свима, о којима свог суда јавно изриче. Темелј поштењу је правичност, која због ове своје природе дичи човека.

Стоји ли ово, онда, – тако се ми поуздано надамо, – неће нико хтети да порече ни то, да беспристрастност и правичност према своме сопственом народу, према стихији, која нас је створила, саставља прву дужност сваког журналисте. Азбука сваком журналистичком раду, мора, по нашем мишљењу, бити потпуно правично схватање и суђење о свему, што се тиче сопствене народности.

Ступајући с овог гледишта, о кога умесности ми смо барем потпуно уверени, нас је ових дана врло немило дирнуо један појав у нашој отачаственој штампи, који с тим уверењем стоји у дијаметралној противности.

Ми смо на име наишли на један чланак у једном од овдашњих листова, у коме се говори о задатку Србије на истоку.¹⁴⁰ Разлажући узроке за што се Србија до сад није већ латила мача, тај лист примећује између осталог и то, да „*одушевљење народно за рат нама неосћаје*“, и да „*јавно мишљење у Србији није одушевљено љравим одушевљењем.*“ Кад пак то буде, „*онда ће Србија имаћи и прилике и средстава за борбу за ослобођење.*“

Држимо да је поштовани писац тих редака погрешно јако противу начела правичности, којег би се у погледу свог народа имао најстроже придржавати, кад овако без икакве оградe вели да нашем народу „недостаје одушевљење за рат“. Ми на ово окривљавање, које је позамашније и опасније природе него што можда писац и мисли, не ћемо да одговарамо с историјом нашом у руци. Знамо да ће нам се онда моћи да одговори речима из басне Крилова: „Е добро, то су учинили ваши претци, а шта сте ви учинили?“ За то нам је намера да побијемо ово потврђивање с несумњивим фактима из наших дана, из нашег сопственог живота.

Кад је блажене памети кнез Михаило примио владу из руку свог умрлог оца, он је нашао Србију по све неспремну ни за какав већи рад на пољу наше народне мисли. Несрећно шеснаесто-годишње владање слабог, непоштеног и неверног човека довело је Србију до најнижег ступња војничке моћи и важности на пољу спољашње политике. Прва брига беше родољубивом и мудроом Обреновићу III. да војничку снагу створи. Он је за то законодавним путем израдио те се општа војничка дужност у земљи завела. Свак ће признати, да је тиме са свим не мали терет нашем народу на врат натоварен – а како је Србија ту установу дочекала? Сви знамо: с општом радошћу и с дубоком и топлим одушевљењем. Жртва беше целим народом без икаква значајна изузетка понесена драгом вољом, јер је народ увиђао да је ова ствар потребна зарад ослобођења браће наше на балканском полуострву. Сви су знали и знају да се без рата то ослобођење не да остварити, а рату претпоставка је добро наоружана велика војска. Ова свест произвела је то дејство, да се народ с неописаном радошћу угледао у војсци, и да су и владалац и народ могли ову установу назвати „најмилијом у Србији“.

Даље. Кад се потреба показала да се народна војска војнички одене, онда је скупштина, по сопственој иницијативи, решила да се удари прирез за намирење те потребе. Ни ова жртва према нашем стању није била малена, али одушевљење за остварење нашег задатка, т. ј. одушевљење за рат и борбу, савладало је сваке противне разлоге.

На послетку све су скупштине, и под кнезом Михаилом и под владом намесништва држане, ударале гласом на потребу, да нашу мисао остваримо, и на готовост општу, да свима могућним жртвама нашу мисију изведемо. Намесништво поопштрило је законе о општој војничкој дужности, потражило је и летос истом милион гроша за наоружавање, повисило буџет војнички – а како су се и скупштине и наши јавни органи штампе тој мудрој ствари одазвали? С потпуним пристанком, с потпуним одобравањем. За што? Што је народ озбиљно одушевљен за свој задатак и што баш хоће да у великој и одсудној борби покаже да крв старих српских јунака тече у његовим жилама и да својим јунаштвом и својом снагом спасе своју браћу из ропства и јарма варварског душманина.

Дакле: *одушевљење за рат не недостјаје нашем народу, а и јавно мишљење одушевљено је љравим одушевљењем.*

Што се пак тиче тренутка, кад ће се тај рат предузети, то наш народ чини врло добро, што је у избору прилика обазрив и смотрен. Ништа на свету не сме се учинити у невреме, најмање пак овако велико, историјског значаја дело. Прилике се не дају нашом

снагом, већ опште европском политиком. Кнез Михаило једном је био решио да се к великом делу приступи, али као владалац, на коме одговорност за успех и неуспех пред садашњошћу и будућношћу лежи, хтео је видети да би за сваки случај опстанак Србије подјамчен био. Он се с тим обратио једној између великих сила, која је у најбољем пријатељству била с његовом владом; али та велика сила не беше у положају или расположености да ово јемство даде – и кнез се Михаило морао задовољити с градовима.

Тако је то с приликама. Њих ми сами створити не можемо. При свој нашој снази ми смо приморани да чекамо док општи положај буде за нас повољан.

Толико смо држали за потребно за сад јавно казати. Није још дошло време да се покаже да ако Србија до сад још није извршила свој задатак, то узрок томе није у нашем народу, који је готов под заставом Обреновића пустити се у бој на живот и на смрт, већ у спољашњим одношајима. Нема сумње да ће паметна српска политика и ове сметње умети да отклони, а колико ми знамо намесништво на томе и ради и то – за сад само хоћемо да приметимо – не без успеха.

Нити народ, нити влада одговорни су што је жељно ишчекивано дело закашњено – то ће се доказати можда најскоријом будућношћу.

Читаоци нека нас извине, што ћемо их за тренутак занимати са ствари, која се истина нас лично тиче, али показују каква расположеност у публици српској влада према нашем публицистичком раду. Један пријатељ из унутрашњости, наручујући новине наше и за ову 1872. годину, пише нам под 30. пр. м.:

„Пратећи ваш рад на пољу журналистике за ову годину, која пролази, правац ваш јако ми се допада, и ја немам више сучим да наградим ваше услуге земљи и нашој ствари овим учињене, него да и даље останем веран читалац ваших новина и да вас потпомогнем по могућности у издавању истих. С тога молим вас да ми их и за нову годину шиљете.“

„У осталоме знајте утврдо, докле год будете као до сада заступали интересе чисте српске и уопште јужно-словенске, и докле вам је год на првом месту рада вашег у руци високо уздигнута застава Обреновића, дотле ће вас сваки паметан и поштен Србин миловати и с вашим листом радо забављати се. Останите и даље такав и ни најмање не хајте што вас понеки из кола „жутокљунаца“ безобразно нападне. Сваки свестан Србин је уз вас; ја вам за то

јамчим. Није далеко време, где ће ова реч моја потпуно обистинити се и ви признати да сам вам истину рекао. Напред, ма полако, нека је само сигурно и лепо смишљено, па је циљ постигнута, за којом сви жудимо.“

Видовдан, бр. 2, од 4. I 1872.

[ПРЕДЛОГ ГРУПЕ РАДНИКА ЧЛАНОВА
„ДРУШТВА ЗА РАДИНОСТ“ ЗА ЊЕГОВУ
РЕОРГАНИЗАЦИЈУ]

Београд 10. Јан. У Н. Саду већ по одавна постоји „*друштво за радиност*“ коме је цел: *да њој помаже развијање и усавршавање земљорадње и индустрије.*

Други пут донећемо у изводу и статуте тога друштва у намери: да се и код нас у Србији така друштва за радиност покрену.

А за сад ћемо изнети само предлоге неколицине радника а у једно и чланова тога друштва, упућене на све остале чланове „друштва радиности“.

Тај проглас гласи:

„Рад је једно од највећих својстава, које човека од осталих животиња разликује: по том што се човек већма усавршава, мора више и радити, јер што год је већа образованост, с тим је већи број потреба; а за подмирење тих потреба изискује се и већи рад.

Код дивљака, који се врло мало од осталих животиња разликују, цео рад састоји се у лову; код пастирских племена у чувању и гајењу њихових стада; код ратарских народа рад постаје све већи и разностручнији – док на поспетку ми не видимо данас, да је рад први услов опстанку нашем.

Да је садање друштво основано на „правди“ то би морао сваки радити, и ми не би имали толико „модерних харамџа“ и готована да ранимо.

Рад се бави или производњом разне врсте хране, која нам подмирује наше животне потребе, или обрађивањем сировине за подмирење тако званих човечијих потреба. Прва врста рада је земљорадња и сточарство; друга – индустрија или разни занати.

Народ код кој су ове две врсте рада највећма развијене, најбогајнији је и најмање од осталих народа за свој оштанак зависи.

Сваки земљоделац зна из сопственог искуства, да дубљим орањем, ђубрењем и т.д. он више производи; занатлија зна, да

савршенијим алатима он више може урадити. Шта то значи дакле? То значи да се њихова радња *даје усавршиши*, а то ће онет рећи, да мањим трудом више могу заслужити.

Но за усавршавање рада треба двоје: *знање – наука и капитал – богајство.*

Ми нити једно имамо ни друго. Да томе доскочимо, ми морамо уједињавати наше умне и физичне снаге. Четир ока више виде но два; четир руке више ураде но две. Уједињавањем наших малих капитала, ми можемо више покренути и урадити, но што је један сам у стању. Братским обавештавањем и договором рађају се нове мисли, старе предрасуде ишчезавају, ми почињемо схваћати наше и наших суграђана интересе; а последица свега тог је, да се и ми из мртвила почињемо будити и на рад својски прионути. То је и „друштво за радиност“ у виду имало, кад се склапало, као што се види из првог чл. устава, који гласи:

„Друштвени чланови у заједничком збору и договору старају се у опште за напредак радиности, поглавито српских раденика, као: трговаца, занатлија и пољоделаца у Новом Саду и околини, трудећи се да у њима пробуде тежњу, да се и даље поучавају у тима врстама радиности, па да тако не само множе своју течевину, него и у општој просвети напредују.

„Друштво за радиност“ истина имало је то у виду, но дал је одговорило својој цели? – На жалост морамо рећи – никако.

Но као што све мора имати свог узрока, то потражимо и узрок тој нерадиности „друштва за радиност.“

Ми смо један врло несретан народ. Колико страдамо од нашег незнања, у толико више од наших непријатеља. Тако рећи у чељустима њиховима ми морамо увек бити на опрезу, морамо увек одбијати њихове нападаје, да би могли само нашу слободу одржати. То вам је сметало, да док су други народи цело своје време и труд на свој унутарњи – умни и материјални развитак могли употребити, ми смо се морали борити, да наш опстанак као слободни људи осигурамо, остављајући све друго за боља времена.

Треба се дакле чудити ако се цео наш рад своди на „политичне“ демонстрације и „уставну“ „парламентарну“ борбу? Треба се чудити, да се наша младеж бави готово ли са „политиком“; да је за њу од веће важности шта је изволео казати његова Ексцеленција гроф..... или какав други „велики господин“ но све друго. Треба се чудити да при таквим околностима и друштва, која су била наменута материјалном развитку народном своју задаћу не испуне, но се претворе у „политична“ друштва? Ни најмање. Ове појаве у колико су жалосне; у толико су опет нужне биле. Ако дакле и наше „друштво за радиност“ није радило на овом пољу,

због чега се управо и склопило, то не можемо одрећи да није опет радило на оном пољу, де се све наше умне силе троше, а то је на политичном. Толики избори и зборови сведоци су у томе.

Но може ко год приметити, зар чланови „друштва за радност“ мисле од сад изневерити слободу, зар не мисле бити као и до сада што су били, кивни непријатељи сваке тираније и господарења? За цело. „Друштво остаје при истим начелима као и до сад, но предајући рад, који је нехотимице привремено њему био поверен, бољим и вештијим рукама, оно *треба од сад да се ода ли својој првобитној намери, а што је развијању и усавршавању земљорадње и индустрије.*

Под бољим и вештијим рукама ми разумемо политичан клуб „српско народно коло“, које се у нашој средини оснива. Исто коло бавећи се поглавито с политиком и склопљено из чланова, опробани својим чврстим карактером и дубоким знањем на истом пољу, знаће боље заступати праве интересе нашег народа, које смо, ми неуци овако из нагона за слободом бранили.

Отварајмо дакле путове способнима – капацитетима; поделимо улоге при општем народном раду, јер од те поделе рада народ ће наш хасну имати.

Као што видимо, сметње, које су пречиле остварење задатка нашег друштва, уклоњене су оснивањем „народног кола“; и сад само од нас зависи, дал ће друштво одговорити својој цели. Приоцимо озбиљном раду. Удруживајмо се и то на основу једнакости, јер ћемо само тим начином моћи одржати ударе садањег кобног времена; ми не ћемо тада стрепити од сваког шушња, од сваке промене од „горе“. Свесни нашег позива као људи, грађани и радници, ми ћемо све препреке победити и будућност ће бити наша. *То нек буде наша политика.*

Шта циљем да радимо? Пре свега осигурајмо самосталан опстанак нашем друштву, ако мислимо озбиљно и слободно да радимо; друго: сјединимо се са занатлијама, јер шта они хоће, што и ми хоћемо, што ми што и они; на што поцељани овако да радимо, кад би могли заједнички боље нашој цели – јер једна нам је истина, одговорити. Треће: оснивајмо земљоделске задруге и друге по потреби нашој. Најослејку, ако мислимо, да се поучимо, искуство најреднијих да сазнамо, наше самостално друштво да саопштинимо, попребе наше – којих имамо и сувише – да препре-само, једном речију, све што се на наш рад односи усавршимо, што морамо имати гласило своје – свој лист.*

*Ово препоручујемо сваком брату занатлији, да се о том добро промисли.¹⁴¹

Ми нећемо да апелирамо на ваше осећаје у китнастим и празним фразама. То није наш посао. Но ми вам просто разлажемо ствар као што јесте и препоручујемо је вашем хладном непристрасном разуму на расуђење.

До год једаред не увидимо, да наши приватни интереси несму бити у сукобу с народним – општим – интересом, и да радећи за народни интерес ми и за наш самостални радимо, донде нема озбиљног, радикалног напретка; донде ће нас увек већи несавесни себичњаци под фирмом „народног добра“ експлоатирати и. ј. на фини начин варати и красти.

Освести се једном народе, знај да си ти сила која све покреће! Ал како ћеш јадни народе, кад твоји сопствени синови, место да ти покажу ту твоју снагу, они ти је још скривају, место да те поучавају, они те затупљују. Но и то неће увек тако бити, јер „наши јади су залога наше слободе“.

Радник, бр. 4, од 13. I 1872.

НАШЕ НОВИНЕ

И нова „социјално-демократска“ струја, која је се већ појављивала била са борбом против „либерализма“, добила је свој радни израз у „Раднику“, кога је Ђуро Љочић покренуо почетком месеца јунија. „Радник“ је, као и „Трговачки гласник“, поглавито привредни лист, али док се „Трговачки гласник“ обрће влади са захтевом живље радње званичне, дотле се „Радник“ обраћа народу самом и зове га да се сам покрене на удруживање и оснажење своје радње. Првобитни је програм „Радников“ хтео отприлике да буде: захтевање „радничке државе“ у којој ће држава нарочито уређивати и ујамчавати рад и капитал. Тиме би се прекинула сиротиња и просвету би могао да прибави сваки члан друштва. Тек са таквим унутарњим развитком могла би се покренути борба за ослобођење целокупнога народа. У то име ваљало би пружити руку радницима околних народа и окренути леђа борби за народност. „Радник“ је био противан „Србији“, што она није најпре изнела цео програм будућне државе српске, па онда тек да говори о борби за ослобођење. А народним јуначким борцима у Аустро-Угарској био је противан, што излазе у борбу за народност своју, па тиме отуђују сељака маџарског и т.д. У оваквом положају „Радник“ је ограничен био на врло малешан број радника. Али је радним наступањем на политичко бојиште „Радник“ врло брзо увидео: да у нас зија још врло много неподмирених преких „радничке државе“ потреба, које неће моћи да дочекају далеко доба „радничке државе“ која ни у самој Француској, у земљи „идеја“, није могла ни да се уреди ни да се одржи. Увидео је не само да поред искључивог и напред одређеног програма будућне српске државе неће се моћи извести у борбу целокупна снага народа, него да се поред „закона о штампи“ тај програм не може ни изнети. Увидео је да борба за народност у Аустро-Угарској управо је борба за личну, општинску и окружну слободу. И увидео је да се нема кад чекати наше унутрашње препорођење у борби против туђинаца, но да ћемо ми све горе препреке имати што већма оклевали будемо.

Оваква увиђавност служи на част „Раднику“. Она је учинила те напредна самостална снага у Србији, која је почетком лањске године била растројена, већ је при свршетку године јавила се зближена у начелима и тежњама својим, тако да су већ састале се жеље са свих страна, како би се на једном великом свакидашњем листу сакупила сва самостална напредна снага политична у Србији, да се прикупе у једно радници обустављене „Србије“, „Говорнице“, и данашњег „Радника“, те да чврсто стану на браник за слободу и напредак против сваког ситничарства, ћуди, предрасуда, незналаштва и лености.¹⁴²

Млада Србадија, бр. 2, од 15. I 1872.

СИРОТИЊСКА БОЛНИЦА.

Мислимо да су читаоци могли довољно видети било из искуства, било из чланака у „Раднику“ у којима се о томе говораше: како је жалостан данашњи положај радника и у опште сиротиње, па зато ће сасвим излишно бити, да и опет почнемо нашу ствар из почетка. Довољно је да се каже то: да радник пропада на сваком кораку, мори га и глад и зима, и болести. Па може ли преставити себи, како смо се зарадовали, кад видосмо писмо г. Владана Ђорђевића у 33 бр. „Срп. Нов.“ упућено „трговачким помоћницима, калфама свију заната и свима Београђанима који немају своје породице“.

Зашто смо се толико обрадовали? Обрадовали смо се зато, што смо на први поглед видели да ће се једној сиротињи и радницима нашим помоћи бар у томе, да имадну у болести бољу негу, да буду сигурнији оздрављењу, него смрти. Зајиста дивна мисао!

Но прочитај читаоче боље и гле! видиш *господин буржоа истіако се да помаже као из милости дембелима радницима, и од којих он и његова браћу живе, да помаже њиховим новцем!* „Дајте моја лена браћо пара, ја ћу сазидати и уредити моју болницу, а ви се дембели после ширите по њој, и то разуме се док мени буде воља.“ Тако резонирање од прилике вири из г. Владанова писма.

Ми смо истина далеко од таки закључака о писму г. Владана, да он има ту каквих материјалних планова односно њега самог, али толико неверујемо буржоазији, да нам пред очима непрестано светлуцају „мошти сујете“ буржоаске. И гле те радници, како вас г. Владан уме лепо да успављује, својим позивањима на удружења радничка као на западу, односно чувања здравља и помоћи у болести. Зајиста читаоци, таквих завода постоји на западу, али су ти заводи, прво: своина радника, друго: њима управља управнички одбор изабран од радника, треће: доктори су њине слуге а не господари. Њима, тим удруженим радницима, нит треба Терзибашић да прима из милости новце, нит г. Владан Ђорђевић да им с небеске висине поклања докторске савете. Не. Њима треба таквих

људи, који ће ући у њихову средину, који се неће поплашити њихових дроњака, који ће имати срца да их сакупе у збор и да се њима братски споразуме о тој ствари, – ти су људи помоћници човештва.

Најзад какве вам гаранције, односно сигурног очувања вашег новца, даје г. Владан Ђорђевић? Ми не велимо да ће их он са г. Терзибашићем давати под интерес, а радницима потражити вексле на примљене новце, али ми не верујемо поједином господину да ће све оно извршити, што у „Срп. Нов.“ или у брошури напише; јер је тај предлог чиста утопија: обећавати радницима и сиротињи сваку удобност у болести и своје господарење над изворима тих удобности; најзад то је глупо потражити од каквог „патриоте“ господичића, који мисли да је попити у кафани каву и помоћи људма све једно, бар односно лакоће, који помаже људима из *љубазности* и учтивости, а не што осећа ту потребу помагања, што је осећа на самом себи, јер су сваког тог господичића оне дебеле сурове руке, сиротог радника, њега, онако финог, наученог одгајиле.

Да је г. Владан, место овако божанског предлога у новинама и брошурама које разнесе његови лакеји, узео одобрење од полиције – кад се не може на жалост без њега – па да позове те раднике, ту сиротињу на скуп и на том скупу да их опомене, да почну мислити и о својим потребама, о лечењу своји рана, – ми не само што неби проговорили ни речи против предлога него би се унели из петних жила да га и умно и материјално потпомогнемо. А овако шта можемо друго да кажемо, до да је то, као што смо више рекли, на тим основима утопија, и да је боље радницима да се постарају да то по својој сопственој иницијативи учине без компромиса са људима, који су „дјело рук“ њиних.

*Један радник.*¹⁴³

Радник, бр. 35, од 31. III 1872.

[ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ О ЧЛАНКУ
СИРОТИЊСКА БОЛНИЦА]

Припослато.*

Господине уредниче!

У 35 бр. вашег листа има једно недотупавно „припослато“ управљено противу пројекта моје приватне болнице. Не рад тога „радника“, који нема ни толико поштења да се испод опадања једне личности потпише,** него се иза грма безимености за коју „уредништво не одговара“ баца блатом на кога стигне, – него рад оних читалаца вашег листа који га држе с тога што немају избора, што је он поред своје социјално-демократске мете у једно и једини слободнији критичар наших јавних послова, рад њих држим да ми је дужност да рекнем неколико речи.

Ја сам наурио да подигнем у Београду *приватну* болницу а не „сиротињску“ као што храбри и поштени радник изврше, и ако зна да Београд већ има велику и добру уређену сиротињску болницу.

Да би постигао то што сам намислио треба ми које за огромни плац у сред вароши, које за зграду – најмање 4 хиљ. дук. За ово кратко време од како је моје отворено писмо изашло добијо сам које од рођака које од људи који не маре за форме више него за њихову суштину, 3 хиљ. дук. и ја сам већ купио велики плац са кућама за станове персонала и администрацију моје болнице. Сад ми треба само још једна хиљ. дук. па да подигнем зграду за болеснике. Мени се учинило да ће бити најпаметније понудити људе

*За форму и садржину под овом рубриком уредништво не одговара.

**„Један радник“ који је писао противу пројекта ваше приватне болнице. не крије свога имена. У одговору, казаће вам своје име, кад вам је баш толико до тога.

који немају своје фамилије да они ту четвртину трошка узму на се а ја да им за то гарантујем потпуну негу за цело време док би који од њих боловао. Ако они не нађу да је то за њих корисно да са 10. гр. ч. мес. осигурају себи прибежиште у случају болести – онда ћу ја узајамити и ту 4-ту хиљ. дук. али онда ћу наравно бити приморан да при разрезивању таксе за примање у моју болницу урачунам не само интерес на све позјамљене новце, него и мој уложени труд и знање, а онда ће наравно изнети мало више него што је прилог од 10. гр. ч. месеч.

„Ама – питао ме је још један „радник“ редактор – по чему је то онда *твоја* болница, кад неко други улаже само четвртину потребне суме?“

На то сам му одговорио ово:

– Ти уређујеш и издајеш твоје новине. Од претплате својих читалаца ти не само плаћаш све трошкове око листа него и од ње живиш и ти и твоја породица, ако је имаш. Ти си уложио само твоје знање, уређивање, и опет нико не сумња да је твој лист твоја својина. А ја улажем не само три пут више него сви евентуални прилагачи заједно, него и моје знање и труд, него и ризик да се у време какве епидемије задужим још за коју хиљаду дуката!–

Томе раднику беше то јасно а мислимо да је и писцу „припослатога“. Али шта је њему стало до ствари? Он је чуо да у другим земљама имају хиљаде радника који страдају од капиталиста, и видео је како велике роле играју браниоци тих сиротих радника и – одмах за њега има и у Србији капиталиста и бедна радничка класа, и он – племенити ритер од Ла Манче – устаје да се бори противу аждаје која је можда само нека ветрењача... Он је видео да се тамо раднички „арслани“ боре против сваког предлога који није изашао из њихове него из грађанске средине (и он крсти свакога човека који није његов присталица *ћифџом*; као немачки бурши што зову филастром свакога грађанина који банчи и не лоче пиво као они) па тако и он трчи да се бори противу мога предлога само за то што он није изашао као решење једне „радничке“ скупштине у његовом смислу. Он, истина зна готово да сва удружења која су у нас поникла из те његове радничке средине пропадоше једно за другим, њему је познато да је све то што је изгледало као општа радничка иницијатива, било само дело „руку његових“ и он опет остаје при томе да све ваља предузимати на скупштинама његовских радника, јер он зна до се онда највећи уплив има на гомилу необразованих људи кад им се замазују очи да све оно што он ради, бива по њиховој памети и по њиховој вољи.

Него ово није место да изнесемо сву шупљину целе те надувене жабе. Другом приликом видећемо имали у нас „радничког питања“ у западном смислу или само питање сиротиње.

31 Марта 1872 год. у Београду.

Др. Владан Ђорђевић
војени лекар.

Радник, бр. 36, од 2. IV 1872.

[ОБАВЕШТЕЊЕ ЧИТАОЦИМА О НОВОМ
УРЕДНИКУ РАДНИКА]

Од данас прелази уредништво „Радника“ на *Стевана Милићевића*. Јавља се читаоцима, који не знају, да „Радник“ не ће ни у длаку одступити од постављеног правца. Сурадничка снага која је сакупљена око уређивања, јамчи да ће лист и садржина листа у будуће бити много боља. Дужност је пријатеља наших, да се потруде те да се *наш заједнички орџан* што више растури.

Господа уписници нека пожуре са претплатом за наступајуће тромесечије, а г. уписнике који нам дугују за прошло тромесечије, молимо да се не забаве са исплатом како им се не би обуставило шиљање листа.

Радник, бр. 37, од 5. IV 1872.

И ОПЕТ СИРОТИЊСКА БОЛНИЦА.

У 36 бр. ов. листѝа изашло је једно „ѝриѝослаѝио“ од ѝ. Владана Ђорђевића војеног лекара, уѝрављено ѝроѝив моѝих ѝримедаба на његову болницу. Не рад ѝога Владана -- него зарад оних истѝих радника и оне истѝе сиротѝиње, на коју је и моје ѝређашње „ѝриѝослаѝио“ било уѝрављено, рад њих морам рећи неколико речи као одговор ѝ. Владану.

Овде сам у толико био од њега поштенији и ближи критици, што сам изоставио сваке грдње које се могу сакрити само под цилиндрима и фином спољашњем изгледу; што сам се послужио речима самога Владана и то само почетним; што сам изоставио епитете: „Ла Манча“, јер би га ја могао сравнити са Санчом, јер би њему тај назив боље приличио, као аристократи у свему и т.д.; не, ја сам све то изоставио и прегрешћу само предмет о ком је ствар.

Он осим тих грдња не имаде ни једног стварног доказа да изнесе на среду, једва нађе то да примети, да „он није тражио сиротињску“ већ „приватну“ болницу. Ја би желео знати, шта он разуме под „приватном“ а шта под „сиротињском“ болницом? Ако под приватном болницом разуме болницу, која није званична, државна, онда ја мислим да сам то и сам рекао; ако сопственост једног лица, онда је то чиста превара; јер: прво у отвореном писму није рекао да он хоће да подиже своју сопствену болницу, у којој ће разуме се, као сопственик бити господар и све и сва; већ је казивао радницима да се удруже по примеру западњачких радника, и *аѝѝе да ми начинимо једну ѝлаку болницу.* А нарочито је овај одговор изнео још већма ту превару на среду тим, што каже да већ постоји сиротињска болница у којој је пота беле лечење и нега бадава на које ја нисам примећавао, јер сам веровао у Владаново поштење па мислим да он нешто боље и корисније по раднике тражи, кад тамо а он излази као прост варалица, која је хтела на рачун сиротиње, да изврши неке своје планове. Питам те сиротињо, нашто нам то на врату, да којекаквим господичићима, правимо капитал? Нашто нам је сиротињо, то на врату да вечито будемо туђи овнови, да са њи други руно скидају. Или Владан под

приватном а не сиротињском болницом разуме, да ту неће свака рита приступа имати већ по какав углађени трговачки калфица? Али ево несреће, кад се новци маме, онда се обраћа и „свима калфама занатлијским и свима београђанима који породице немају“, па чак и шегртима. Шта велите г. Владане, јел то сиротиња о којој сам ја говорио? Заиста јесте, те још кака сиротиња, која има леба донде, док је здраве, док може да ради, а кад се разболи, њу избацу мајстор или газда на поље, и она остаје и без леба и без лека, остаје јој једно – да умире. Ето вам ваше ѝифтинске помоћи. Па ако је иначе мислио тај г. Владан, зашто тако не објави и у „Срп. Нов.“; него као да оће да помогне радницима? Па зар г. Владан мисли, да је на акције подигнут каки завод његова сопственост? Није л и опет превара и то најгрубија? Црвениш ли г. Владане од такве преваре. Зар мислиш да су Срби Патагонци, те да разнежена чеда њиних пијавица уљушкују на својим леђима, како ће им се првом приликом под кожу набости? Па и где су вам те 3 хиљ.? ми не велимо, да их немате, али се бојимо да и оне нису само сирена за јадне раднике? Па кад би их имали, зар чим их стекосте објависте да је болница ваша сопственост, а пре не? Је л то превара? Дакле из свега тог извијања Владановог види се, да он није хтео да помогне сиротињи, већ себи, а хтео је то само да изврши на овај начин. Немојте мислити радници да је тај појав какав особити: не, ми смо далеко од тога да то кажемо, сваки дан се таки појави на наше очи дешавају, тако данас пузе црви европске шпекулантске науке и учауравају се на вашим телима на тај начин, и гризу га полагаано али стално.

Што се тиче оне његове приметбе што му је неки радник редактор казао, за њу ће му одговорити тај исти радник редактор кога он наводи. Али то је са свим обично да се дављеник за сламку хвата, тако закачи чак и дружине и пребацује нам да је то „дјело руку“ наших, које је сасвим лажно. Читава партија може исповедати једна општа начела, али у појединостима може и сваки имати своје одвојено мњење и тај г. Владан треба да зна, бар из чланака који су излазили у „Раднику“, да је наша партија против удружења на таким основима и у данашње доба, док је још у сили и власти така сорта људи, као што је Владан, и док још постоји општа деморализација, али ми смо ватрени приврженици дружина за узајамно осигурање у случају болести кад нема рада и т.д. Ја сам веома нестрпљив, да тај г. Владан испуни обећање што га је дао у 36 бр. „Радника“: али треба да зна, да се знање о том: „има ли код нас радничког питања у западном смислу, или само сиротиње,“ не добија целивањем моштију студеничких богоугодника, св. краља првовенчаног и Симеуна мироточивог; већ целивањем свију несрећа и патња тог самог радничког и сиротињског света. И ако је

код нас питање сиротиње, а не радничко, онда тим горе, то је пауперизам, то значи да је наша отаџбина на крају пропасти, тим јој пре треба помоћи и то радикалним лековима; али ми то не верујемо и велимо, да он о том питању може говорити само онима којима је читао Либерово „све за слободу“ награђено од пруског краља!!

А сада на захтевање нашег милостивог господичића под-писујем своје име:

У Београду 4. Априла 1872 г.

Димитрије Ценић.

Радник, бр. 39, од 9. IV 1872.

ОДГОВОР ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА МИТИ ЦЕНИЋУ

Господине уредниче!

У бр. 39. „Радника“ има још једно „припослано“ противу моје приватне болнице, и то од некаквог господина Д. *Ценића*. Ја Вам молим да наштампате ово неколико речи у одговор томе добром господину.

Видите, драги г. Ценићу, поред најбоље воље да се ражљутим на ваше брзоплетно мешање у ствари за које несте дорасли, не могу јер ми је вас жао тако млада и неука. Та и ја сам ђак био, [...] кад је у глави било мало мисли а још мање знања, па знам какво је то стање. До душе ја и моје друштво бесмо у вашем положају много скромнији, ми смо толико поштовали јавност да се несмо истрчавали на њу са сваким нашим недоношчетом душевним и са сваким ђачким упражњенијем. Али ја ни рад вашег безобразлука не могу да се срдим на вас. Ви сте, сиромаше, тако мало учили и научили до сад! А пука незналица свагда је без скромности и без образа. Него мени вас је жао. Послушајте добар савет. Други пут размислите се добро пре него што истрчите у јавност, јер вам се могу догодити разни малери. Н. пр. ви се можете потписати *један радник*, а овамо сваки се може уверити, да сте ви још ђаче, које не зарађује никаквим занатом ни свој насушни хлеб, него га „гуђим зубима“ једе. Допустићете, поред све ваше ограничене увиђавности да је такво почињање јавнога рада врло жалосно. С тога, стрпљења, драги господине, учите приљежно, па кад на једној грани науке будете радили једно 7–8 година, кад будете тим озбиљно стеченим знањем учинили и десети део услуга својим суграђанима спрам оних, којима се ја поносим што сам их за ово неколико месеци учинио болесној сиротињи београдској – онда ћу се с вама јавно разговарати. Кад вама буде *ваше време*, *ваше једино имање*, па кад ви будете од тог јединог имања сваки дан поклањали позамашни део сиротињи, онда ми можете рећи да ја хоћу да

експлоатирам сиротињу, кад јој нудим потпуну негу за 10 гр. месечно. Онда ћу држати да је вредно да вам одговорим да имате можда добро срце, ал да не умете мислити логички.

Што се тиче питања да л' у нас има само сиротиње или радничке класе, о томе се ја не разговарам с вама, него с одраслим људима, и то не у листу неколицине београдских ђака бадавација, који се не стиде трпати се међу поштене раденике – већ на другом месту. Међутим ако прочитате неколико чланака „О сиротињи“ што ће изаћи у „Млагој Србадији“, ако дођете на предавање „Да помогнемо, браћо, правој сиротињи целе Србије“ које ћу говорити у име београдске сиротињске комисије, у општинској дворани, и ако будете разумели научни чланак „Основне болести друштва, њихови трагови у Србији и како их ваља лечити“ који спремам за Гласник Српског ученог друштва, онда ћете увидети да таква питања – несу играчка за децу, па ћете прионути и ви да учите, ако опште несте – кретен. Ово је моја последња реч за вас г. Ценићу.

У Београду, 9. априла 1872.

Др. В. Ђорђевић
војени лекар

Јединство, бр. 81, од 12. IV 1872.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД

У недељу на Цвети састала се у великом Бечкереку конференција српске либералне странке из Бачке и Баната а уједно из бачке и банатске границе. У конференцији биће заступљени и Румуни из Баната и Ердеља преко својих заступника на угарском сабору. Српски листови онострани саопштавају позив на конференцију у коме видимо „да би предмети саветовања били: 1. Да ли да Срби у будуће учествују у угарском сабору, и по томе: да ли да се упусте у изборе. 2. Ако, то какав програм: или досадањи или поновљени да посланицима за основу радње и у опште за основу народне странке служи. 3. Како да се народна странка организује да произведе изборе својих кандидата“. То није нова појава у животу наше браће оностраних Срба нити су необични предмети саветовања; то је свакидашња ствар. Ми незнамо још резултата те конференције, али знамо то да ће мале вајде од ње бити; једино то добро може донети, што је мађарска влада забранила граничарима учествовати на конференцији, те ће људи преко заповести поћи и биће гоњени и кажњени, а на тај ће се начин мало раздрмати свет који је толико занет мирним реформама, интерпелацијама, протестацијама и сваком „прељестју“ уставног живота. Међу предметима за обсуђивање на конференцији не видимо што највише тиче у интерес сељака Банаћанина и Бачванина - то није означено у програму. По нашем мишљењу много би боље било да је стављено место питања: „да ли да Срби учествују у будућем угарском сабору...“ овако питање: да ли треба Срби да плаћају порезу и издржавају мађарску владу и чиновнике, или не треба ни паре да даду кад немају никакве вајде од државе? и да ли треба Срби да дају порезу крви – своје синове у Аустро-угарску војску, како би их влада њима самима њи саме гњавила и глобила, или не треба? Како да се народ материјално осигура и како да се сачува од поплаве да не мора земљорадник бегати са својега огњишта у друге крајеве да тражи рада и леба, да буде „одација и кочијаш“, као што наш дописник из Баната рече у прош. броју „Радника“? и најзад да се најтачније испитају узроци пропадању и толиком исе-

љавању народа, и како да се помогне потопљеном народу? Ово последње може се одма бар приближно, па практики извршити, ваља приступити: потпомагању потопљеника у Бачкој и Банату, па да се не одређује на позориште по 100 по 200 форината помоћи а на њих по 5 по 10 већ обратно; таква помоћ ми знамо да не би помогла на вечна времена, али би на време помогла, за ову годину; то се не може остављати на будућа времена, јер народ сад, данас пропада и умире од глади; а такође може се одма отпочети агитација ако не са свим, оно бар да се смањи пореза и да се уништи солдачина. Нема сумње да би народ у овим питањима био много и много јачи савезник но у парламентарној борби, јер су овде најживље додирнути његови интереси.

То тражи народ, и не само народ српски већ сви народи у Аустро-угарској. То су најсавременија, најбитнија или ако оћете назовите их „највредија“ питања, која сад ваља решавати. Нема ту питања о шиљању посланика у сабор, где се гложе народности, где се потржу „привилегије и историска права“, – пред овим све пада, и траже се најрадикалније економске и политичке реформе у друштву, у склопу садашње државе, коју народ својим радом – порезом и својом крвљу – војницима држи, да га још више пљачка и дави за то, што је неорганизован и неупућен. У оваквим питањима народи су у Аустро-угарској најрадикалнији елемент, најбољи савезници, овде се мире народи, јер су њихови интереси једнаки и подједнако оштећени, па за то у њима треба тражити савезника.¹⁴⁴

Рагник, бр. 40, од 12. IV 1872.

ФРАНЦУСКИ СОЦИЈАЛИЗАМ – КОМУНИЗАМ И НАШИ ПОЛИТИЧКИ ШИПАРЦИ У „РАДЕНИКУ“

I

Ово је већ друга година како неколико људи ради, да у Србији оснује *рагеничку касију*, са свима метама које таква удружења имају на западу, где их је стварна невоља створила. Тамо су – на Западу, – феудални систем, неправедна подела земље, удруживање капиталиста, преразвијеност индустрије, шарлатанства и лоповлуци по берзама и т.д. створила читаве класе људи који живе без икаквог свога рада, на рачун туђега зноја, а с друге стране читаве популације такве сиротиње у којој нема ни најнужнијих услова за живот, који пропадају на најнедостојнији начин од глади, зиме, нечистоте, и необразованости, иако раде као мрави од јутра до мрака. Таква невоља доводила је те очајнике, који заиста своју судбу нису ничим заслужили, до крвавих напрезања да се отму од својих крвопија, или ако им то не пође за руком, да се барем освете колико толико за неправду коју им привилегисане касте учиниле. Као један пример спомињемо париску комуњу. У време кад су комунци париски пропадали, ја сам једини био у кругу мојих пријатеља, који сам их бранио од кевћања бечких плаћених чивутских новина. – Ја дакле умем да поштујем свачију борбу противу ма каквог насиља, али само то насиље мора бити у ствари, а не у уображењу појединих неразвијених мозгова – јер то је онда болест душевна, њој ће се мање образован човек смејати, а прави пријатељ човештва потрудиће се да тој болести потражи лека. Та је побуда и мене натерала да ово неколико тренутака што ми остаје за лични одмор, поклоним лечењу те болести која као да хоће и у нас да ухвати корена.

У нас је косовска битка, тако покосила аристократију српску, да у народноме животу није остало ама ни спомена каквог фе-

удалног уређења, и народне се особине и уређење развијаху у чистом демократском правцу. – По томе код нас отпада један важан изазивач раденичких каста.

У нас нема још ни спомена о индустрији. Једна једина фабрика за израду сукна, па и она не би се могла подићи ни одржати да није помогла држава и ужичка општина. У нас дакле нема ни здружених капитала који би својим многобројним машинама побијали цену ручном раду и које би остављале хиљадама руку без рада или које би их приморавале да раде за бесцење, пошто за што. Шта више у нас тако мало има руку да се за тако прост посао као што је ношење цигаља и малтера, за који не треба никакве спреме и учења плаћа толико исто наднице колико једном малом чиновнику који се за свој рад школовао по 15 година, потрошивши у том спремању своје оцу и црно испод нокта. Ко је у нас пролетарац, а ко је „буржоа“? Сви без разлике морају да раде ако хоће да живе, свако према својој спреми, свако према струци коју је изабрао. Ко живи у нас на рачун другога? Само ако хоће човек да ради, он може добити свуда посла и то добро плаћеног посла. Или зар то није добро плаћено кад један амалин који није морао учити никаквог заната, добије пет гроша за то да пренесе једну повећу столицу од трговине с намештајем до једног квартира на пр. десет минута далеко? Прост баштованица који уме да гради леје за цвеће, заради за једно после подне 4 цванцика. Прост покућар који само цепа дрва, носи воду, па често не пере ни судове него само чисти господареve ципеле – има 3 дук. и храну или 5 дук. без хране, месечно. То је 10 гроша дневно. То је толико исто колико има онај „указни чиновник“ који је најпре потрошио све што је имао док је свршио школе, па је онда служио као практикант 2–3 године док се докотрљао до те плате. Обична праља има 10 гроша дневно и храну. – Обичан слагач у нашој државној штампарији може, ако је вредан, да заради толико колико фактор његов плате има, иако је фактор морао мало друкчије да учи и да ради док је до тог места дошао. – Један обичан трговачки калфа има по 120–200 дук. годишње ајлука и стан и огрев, ако је вредан и ако се газда може на њ ослонити. То је дакле којекаквих 600 талира годишње. То је два пут толико колико један доктор медицине и хируржије и т.д. добије кад постане окружни физикус у Србији, два пут толико колико један свршени инцинир добије плате кад дође за инцинира не знам које класе. А запитајте колико су њих двојица потрошили не велим труда, него само готовог новца док су стекли своје дипломе? Па тај доктор, инцинир, тај фактор, тај званичник, што је све „буржоазија“, то је све „ћифта“ у језику нашега „Раденика“, а сиромаш калфа, покућар, слагач, амалин, праља и т.д., то су једини *раденици*, који толико стењу под

јармом који им је наметнула српска буржоазија (буди Бог с нама!), да ваља основати нарочити лист који ће бранити само њихове интересе, који ће од њих саставити нарочиту раденичку касту, да нема никаквих сношаја са ћифтама. Али како су сами предузимачи добро знали да у Србији нема ни 10 њиховских раденика који би дали 10 пара за раднички „орган“, то је ваљало пригрлити и цео презрени „либерални“ програм, који није имао листа пошто пре-стаде „Србија“ излазити – те тако добити читалаца и осигурати му опстанак. Што је на тај начин „раденички“ лист издржавала „буржоазија“ – то не мари ништа, и у социјалних је „демократа“ као год и у језуита тако широка савест да и код њих „*целъ освещѣва сретѣсѣво*“. Да ово није гола претпоставка, то доказује 1. што је 300 претплатника отпало од „Раденика“ чим је почео показивати своје право лице, 2. тиме, што ће тај лист оне год. угинути чим се појави други лист на место угинуле „Србије“. И то ће се скоро свршити. И паметни људи су морали читати „Раденика“ само да не читају голе „стечаје“ и уводне чланке о стварима које нас се ни мало не тичу. Либералци од 1858. године и они млађи књижевници, који су се тој партији придружили, једино су одговорни њихова нехатост и у неколико лењост, једини је узрок што се „Раденик“ и околико могао башарити, са његовим утопијама, што је могао наводити људе на удружења, за која у нас није било снаге, за која се унапред могло казати да ће пропасти, и која су сад у народу тако убила поверење на та удруживања – да ће тешко моћи и човек стварно, темељно образован, побудити наше људе да се удружују.

II

„Wie ich rief die Geister,
Werd ich nun nicht los“.
Göte „Zauberlehrling“.

Сада би било на реду да видимо како се зачео и развио тај француски социјализам и комунизам, који су наши политички шипарци научили на памет, па их потезу као кебу иза појаса, чим чују да се когод о неком друштвеном питању разговара; али чланак „*Има ли радничког пишања у Србији*“ од г. М. Пајића сувише ми је добро дошао, да би га могао оставити за на крај ових чланака, те тако морам најпре о њему проговорити.

Ти треба да знаш, драги читаоче, да је уредништво „Раденика“ организирана војска, у којој има опште образованих књижевника, стручних научењака итд. Чим се једна од тих „одабраних снага“ истроши, одмах искаче нов борац на његово место. Чим се повукао г. *Ценић* у приватни живот, да се одмори од својих публи-

цистичких напрезања искаче један научењак да заступи свога друга, па што онај није могао самим учтивостима да постигне покушава овај да задобије својим ученим разлагањем. Ако и то не помогне онде ће се можда сам творац социјално-демократске „партије“ у Србији, неодолими *Светозар Марковић* снисходити да његовом неумитном критиком поравни све са земљом. Али ја сумњам да ће се он пре кренути док све социјалисте *pingunt gentium* не испуцају своје вишке. Ти ћеш се можда зачудити да име научењака М. Пајића до сада ниси никад нашао ни на којој иоле научној расправи, ти ћеш рећи да не постаје учен човек сваки који уме да дигне прашину у облак млатајући муњама „килограм радне снаге“, „атоми“, и аритметичким уравнињима, и да то само показује унутрашње ништавило таког душевног рада. Али ти се вараш, драги читаоче г. М. Пајић ако није први а оно је један од првих српских научењака. И ја ћу се потрудити да то и докажем. Познато ти је да је славни енглески јестаственик *Чарлс Дарвин* својом књигом „О постанку видова“ начинио такав огроман преврат у науци о органским створовима, који се може мерити само са епохом, коју је *Њуџин* створио својим законом опште гравитације, или Коперник својом васионском системом. Та је књига тако знаменита како по огромности разноструког материјала што га је Дарвин целога живота по целој свету прикупљао, тако и по класичном стилу своје, да се н.пр. у легијонима немачких јестаственика тек знаменити *Брон* усудио да се прихвати превода. И у свију других народа (осем Руса код којих се на аршин преводи и на парче) само су први јестаственици узели да преведу то дело, јер ту се захтева не само темељно знање језика на коме је написано него и да се преводилац са тим предметом сам годинама бавио. А ко је превео Дарвиново дело на српски? Мислиш можда г. проф. Ј. Панчић. Боже сачувај, далеко већи научењак: *Марко Пајић* са још једним другом, кога је он само узео да не изађе из своје обичне скромности. Па мислиш да га је преводио са оригинала? Којешта. То је за научну фукару. Он је кадар са превода тако превести да човек мисли: та то је боље и од оригинала. Ја сам имао ту ретку срећу да у Срп. ученом друштву читам српски превод Дарвиновог дела, и кажем вам: *Classico salamo* написано. Па какав диван језик! Чисто би човек рекао да је на место сваке поједине речи немачког превода стављена просто српска реч, не гледајући да ли је и реченица српска, па опет како то чисто српско звони, колико дубоког разумевања у предмету показује! Слушајте само: „*избор паћења у незнању*“, „*разјашњење о начину дејства природног избора расплода*“. – „Вероватно дејство природног избора расплода на потомке заједничких родитеља одступањем карактера и изумирањем“ – „повољне околности за могућност човековог из-

бора“ – „Многи видови малих редова равни су врстама у томе што су међу собом врло близу али неједнако сродни и имају ограничено раширење“ – „Изумирање ком је узрок природни избор расплода – „равенство“ – компензација (!) и економија растења – „*Део ма ког вида, ишћо је се развио изванредном снагом или начином, има у сравнењу са истовешћиним делом другога вида велику наклоност за променљивост*.“

Шта велиш, драги читаоче? Колико је хиљада килограма душевне снаге морао потрошити наш изврсни научењак М. Пајић да тако класички преведе Дарвина. И опет Срп. учено друштво не хтеде да тај драгоцен рад прими и награди. О зависти, паклена кћери. Али тако је кад год се појави један такав ћеније који без икакве спреме на један пут скочи на врхунац науке, свагда не могу да га трпе они који су цео живот корак по корак пели се на ту висину.

Па како је дубок поглед у све природне законе стекао М. Пајић! Узмите само његов чланак. У свакој врсти једна нова потврда тих закона.

Он каже сиротиње може бити двојаке: 1. Сиротиње коју су *друшћиво и природни узроци* онеспособили за сваку привреду, 2. најчеститији радници који раде до 15 сахата дневно а немају ништа (за ово сиромаштво дакле није криво ни друштво ни природни узроци?). Оваке сиротиње има и у индустријалној Африци и у пренасељеној Океанији и по целој земљиној површини. *То је по-сљедица коју врше новчане капиталисте* (!) Свима је даље јасно да се и Србија налази на земљиној површини, и *по томе* и у њој има највише раденика који раде до 15 сахата дневно (радници!) и којима пљачкаши отму зараду да сами у раскопу живе.

Ти ћеш, драги читаоче, помислити: да то нема смисла – у нас нема ни једног сељака, ни једног занације који раде 15 сахата на дан, у нас нико тим људима не отима ни једну аспру од њихове зараде, у нас готово и нема никаквих капиталиста. Али ти немаш права. Наш је научењак с тим хтео да каже један велики привредни закон, т.ј. *да се целокупни органски животи умножава у геомејричкој пројресцији* (1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 126, 256) *а да међушћим наша земља, ма како је вешћо и приљезно обделавали не може умножити храну коју она даје за све облике органског живота нешто у аритмејричкој пројресцији* (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9), или другим речима: наш је научењак хтео да каже *да се људи много више множе нешто ишћо земља произвођи хране, па да је шћо главни узрок ишћо у свешћу има сиротинње*. Само што смо ја и ти, драги читаоче, сувише неспремни да разумемо логику г. М. Пајића.

Сад иде у чланку г. Пајића једно место за које би ти, читаоче, можда рекао да је преслапо, јер се онде каже да сам ја за двадесет

година школовања појео (ваљда попио) до 5000# сиротињскога зноја, па да су по томе атоми мојега тела састављени од самог тог сланог сиротињског сока, дакле да сам ја течност. Кад би се могло помислити да је тако као осведочену истину, то је изнео *ж. М. Пајић*. Он је већ у ситању не само да мери душевну радњу на канићар, него је чак нашао и *што* да је радна снага коју *попроши мозак једног лекара градећи дијагнозе и лечећи, еквиваленција* (да важи толико исто) *радној снази мишића једног шустерског калфе који за исто време гради цицелу*. Ко помисли колико је мозак тога доктора потрошио радне снаге док је дошао до тога да може тачно распознати по спољашним знацима анатомске промене у дубини тела, и да може лечити, а колико мишићи калфенски док су научили да саставе неколико комада скројене коже по даном калупу; па види из овог открића Пајићевог *да је резултат*, што се тиче потрошених килограма радне снаге, *један исти*, тај неће моћи појмити од куд на свету тако несразмерно много више шустерских радника него лекара. Откриће г. Пајића не прави само у теоретичној науци епоху. Оно ће бити од недогледног уплива на сам практичан живот. Јер кад продре у све слојеве друштва људског та огромна истина да се и *истом снагом* (или знањем) може зарађивати 120 гр. дневно, којом се до сад зарађивало једва 10 гр. на дан, врло је јасно да ће сваки претпоставити ону прву зараду, и тако ће наједанпут настати прави рај на земљи, нестаће сваке сиротиње, сваке беде и невоље. Преко двадесет векова напрезала се укупна интелигенција целога рода људског узаман, није могла наћи начина како да се свет курталише грозне борбе за опстанак, како да свима који се роде буде довољно свију услова за живот, па да једно друго не морају прождирати – а ево наш млади научењак Пајић реши то питање у шали. Ја мислим да у целој историји људског развића нема човека који би с више права могао да се назове највећи добротвор рода људског, него што је наш Пајић.

Ја са страхом и поштовањем очекујем даље револуције које ће г. Пајић учинити у науци о друштву; али – морам признати – нећу имати више никад куражи да с њим јавно разговарам. Ма колико да је човек честољубив, то би било опет дрскост коју ја сам себи не би могао никад опростити.

22. апр. 1872. год.

Др. Владан Ђорђевић

Јединство, бр. 86–87 и 88, од 23. и 25. IV 1872.

ОТВОРЕНО ПИСМО
Г. Светозару Марковићу
ОД
Др. Владана Ђорђевића.

Драги Светозаре!

Велика ти хвала што си једва једном и ти изашао на јавност као борац у питању које се заподело између мене и данашњих „одабраних снага“ које су усредсређене у „Раденику“. Хвала ти с тога, јер ми дајеш прилике да и ја коју збиљску речем о самој ствари што до сад несам могао, јер то ћеш ми допустити да паметан и озбиљан човек не може се озбиљно разговарати *са њима*. С њима се човек само игра и шали, али не разговара о друштвеним питањима. – Ти имаш право, наше пријатељство има своју историју, и ми смо такви пријатељи, да разилажење наших мисли у јавним питањима не може никад учинити да се разговарамо пиљарски, као што су до сад вођени наши јавни разговори. Али баш за то што сам ти искрен пријатељ и што од срца жалим да несмо у једном политичком колу, хоћу да те и ја опоменем за неке ствари за које држим да могу не само одвући тебе лично на странпутицу него шкодити самоме народу коме ми хоћемо обојница да помогнемо кол’ко који зна и уме.

Видиш ја држим да је за развитак грађанске слободе у нас и за економно спасење наше отаџбине, огромна несрећа што је тако даровит човек као што си ти, ударио темељ своје образовању у земљи најужаснијих контраста. Ти си отишао тамо са душом једном да се напије чисте науке са врела, а место тога прва душевна храна била ти је: социјализам, који је у околностима у којима је живео Черниншевски, Писарев и т.д. морао постати *карикаатура*. Ти си видео како драговољно жртвују челични карактери свој живот за начела, која имају тако здраву језгру, да их сваки образован човек у главном мора пригрлити, и када си видео ту величанству борбу једне шаке људи противу сурове силе, ти си се толико ентузијазмисао за тако племениту судбу, да си ударио непроменљиви темељ ономе што је данас мета твога живота. Ти си

се решио да живиш и да умреш за слободу, праву једнакост и братство свију људи. Каква дивна циљ! Поред све твоје младости ти си још у Русији осетио да за такав задатак није доста сам голи ентузијазам, сама челична воља за извршење; него да треба више позитивног знања, него што га може човек добити у енциклопедијој Русији. И ти оде у Швајцарску, да се учиш код темељних Немаца. На жалост доцкан. Ти већ носи имао стрпљења да мирно учиш, ти си хитао да што скорије почнеш борбу за твоје идеале, па си с тога само пабирчио цвет појединих наука, учио си их у опште... Теби који си посркао мед социјализма беше сад тешко навикли се на душевни тајни немачки. Ти си сваки час мењао факултете, ја сам ти писао да не чиниш тако, него да научиш ма какав занат темељно – аја! – Добро. Ти си се вратио у отаџбину не научивши ништа, чиме би могао *зарађивати хлеб*, а пун необуздано силне жеље, да што скорије јурнеш у политичку борбу. Ти си учинио твоје *две прве погрешке*: Прво, ти који си мислио да ствараш радничку партију носи се стидео да живиш од милостиње твога брата или управо од имања његове жене, (јер, ти ваљда нећеш мени доказивати да се у нас може живети од књижевне зараде?) Та сети се молим те да чак престолонаследници јевропских монарха уче по који занат, да им се нађе у невољи, да не би морали недостојно живети, а ти раднички пророк – не радиш ништа, осем што преводиш из Фрајштата и Карла Маркса! Друго учинио си једну нетактичност, која ти је окаљала почетак јавне радње. Стао си се бацати блатом на људе, који су те учили срицати речи „грађанска слобода“ – „општинска самосталност“ и т.д. У тој брзоплетости да нападнеш људе за које си ти мислио да су „вођи“ омладинске „странке“ нишао си тако далеко да си после прва два броја „Младе Србије“ написао критику на чланке, који се беху тек почели... Видиш, ко хоће да буде вођ једној политичкој партији, тај не сме тако да се забатра. Али хајде то што му праго. Него кад си већ основао „Раденика“ што не показа толико куражи да изнесеш *твој први програм*, него га штампаш по Панчеву, у књижицама? Рећи ћеш: Није дала цензура. Ах соколе, ми сви врло добро знамо да је власт много којешта пропуштала у „Раденику“, што није дала ни да се спомене у „Србији“ или „Говорници“. За што? Сигурно се надала да ћеш ти сам себи највише шкодити апсурдностима, и можда је у неколико имала право. Па онда: шта то значи казати у једном броју да од Србије нема ништа, у чланку опет да ти је све једно или владао у Србији *Обреновић* или *Фрањо Јосип* – а одмах у идућем броју да је Србија једина кадра срушити и Турску и Аустрију (!) па постати стожер балканских народа!... Зар је то план кад један број листа утерује други у лаж? Па онда кад ти нећеш да знаш за ту данашњу државу српску, за што прихватити

либерални програм, за што си се борио за раширење уставних слободних установа? – Помисли даље шта си радио ван редакције у практичном животу. Ти, заштитник раденика противу њихових експлоататора, т.ј. противу капиталиста, ти подижеш у Београду *капиталистичке дружине*. Или зар је столарско-браварска дружина задруга радничка? Или су то оне задруге дружине, што тако брзо једна за другом пропадаше да им није могао човек запамтити ни име. Та у њој се исто тако експлоатише раденик као и по фабрикама појединих газда, само што си ти у пракси проституисао једно начело. Па онда шта си радио у „*погрешки*“ Бог те видео! Првих шест месеци изнесте тако сјајне добитке, да је сва сиротиња појурила да своју крваво стечену уштеду уложи, кад не прође ни друго *по* године а ви сами признајете да сте упропастили 600 дуката, изговарајући се да су момци крали. У осталом садашњи одборници потрошње кажу *да сће ви упротасили преко две хиљаде дуката за тих шест месеци*. Та ти си сам био, не само одборник, него и продавач, ти си сам припасивао кецељу, у своме комунистичком поносу – па где ти је било знање за те практичке ствари, које си почињао, а где су ти биле очи? Сад ако те скупштина потрошње тужи суду, што си шћердао толике сиротињске паре, куд ће твој нимбус политичког вође? Што не пазиш, човече?

А *propos*. У твојем писму, које си ми „посветио“ у Раденику, нађох одмах у почетку једно врло нејасно место, па запитах твоје „верне“ да није што избрисано, и они ми рекоше да је избрисан један цитат из некаквог мог писма, које сам ти писао из Беча. Мени је врло жао што ти је нагрђен чланак. Истина с једне је стране за те добро, јер би твоји непријатељи рекли: „ала је подлац служи се у *јавној борби приватним пријатељским писмима*, која су свагда излив моментаног расположења“. Али тај би цитат мени дао прилике да јавно искажем моју политичку исповест. У томе цитату стоји да ја несам за династију. *Па где сам ја од дајума твога писма ја до данас изашао ма за коју династију?* Нигде. Шта више ти се сећаш како сам почастио једног српског кнеза–владаоца, за његову неотесаност, спрам бечке српске општине? Али шта да човек мисли о теби, који си се јавно истакао као најжешћи републиканац, а овамо идеш па пишеш *писмо кнезу Николи*, са још неколицином, у коме му обећаваше, *да ће његова династија владаћи у будућој српској држави, само ако ускљедне да с вама почне раћи за ослобођење. То се писмо може читати и код др. Светозара Милешића*. Знаш ли како се то зове, љубазни мој Светозаре? *Издајство идеји којој си посветио твој животи, и криминални докучај противу егзистенције нашега народа*, јер да је кнез Никола био тако детињаст, као ти и твоја партија, па да је загазио у *грађански раћи*, онда би брзо обрали бостан, као народ. И ти

имаш образа некеме да пребациш да је династа? У осталом ја знам још за једну погодбу са једном другом српском династијом, само што за сад није нужно да кажем која је... После неког времена...

Рећи ћеш „та зар ти не видиш, да сам ја њих хтео да преварим само док дођем до цели, а што ја њих после не би уклонио с пута – то Боже здравље!“

Аха. Дакле ти си као онај социјални демократа „In Reih'und Gleid“, који пактира с краљем да заједно начине социјалну републику па он да буде раденички краљ. Ти би дакле био у стању, кад би једном таквом интригом дошао до власти, и силе, да *силом* наметнеш народу форму државну и економне установе, које се теби чине да су најбоље. Па онда, у чему се разликује твој тероризам од насиља једнога *Наполеона III*? И он каже да хоће да спасе народ, само по његовој ђунији. – Видиш, ја сам проучавањем природе за неколико година научио толико природних закона да готово сваку појаву око мене могу њима да протумачим, мени дакле већ више не треба *Зевс*, нити библијски бог; али због тога кад би мени дошла власт у шаке, да натерам један цео народ да буде атеиста – то би било глупо, тако исто кад би му наметнуо републику пре него што би је већина тога народа зажелела.

Можда ћеш ме потсетити на један природан закон, на борбу за опстанак, па ћеш рећи, да се мораш служити каквим му драго средствима кад ти је у непријатеља војска и финансија, а у твојим рукама нема ни парче заната. Па лепо. Онда признајеш да је човек поред целокупне своје културе још дивља звер – отимач. Па шта ће нам онда начела која проповедају економну једнакост, која поништавају нагон конкуренције – тог родитеља целокупне људске образованости [...]

Дојиста, драги Светозаре, ја сам „са дна либералне странке“ усудио се јавно рећи *да у Србији нема раденичког питања*, и ако сам врло добро знао да си ти *на срху* оне партије која каже да у нас тога питања има. То је можда врло дрско с моје стране, што ја који сам само природне законе учио, хоћу да говорим о ствари за коју ви мислите да сте узели привилегијум, и за коју ви држите да не подлежи природним законима.

Да се разјаснимо: ја сам казао да у Србији нема раденичког питања у западном смислу, јер у нас нема никакве индустрије *нема фабричких раденика*, а несам казао да нема *економног питања*. Ти ћеш рећи: „ја несам никад у нас говорио или наређивао да се говори о *фабричким раденицима*, *него о нашим сељацима*“. Али прво, ти као „одборник“ интернационале за српске земље (ах како то име другаче звони него кад се каже: књижевник или лекар или индигир!), не смеш извртати и фалсификовати начела интернационале. У штатутима интернационале стоји изриком:

„Considérant

Que l'émancipation de la classe ouvrière doit être l'oeuvre des travailleurs eux-mêmes;

*Que l'assujettissement économique du travailleur aux détenteurs des moyens du travail, c'est-à-dire des sources de la vie, est la cause première de la servitude dans toutes ses formes-la misère sociale, l'avilissement intellectuel, et la dépendance politique.*** и т.д.

Узимајући у обзир:

да раденички сѿалелж треба да се ослободи радом самих раденика;

да је први узрок ропства са свима његовим облицима друштвеном мизеријом, душевним понижењем, и политичком потчињеношћу, у томе што је раденик економичка подлога онима који су зграбили за се сва средства за рад, т.ј. све изворе за живот.

Где је у нас *сѿалелж раденички, la classe ouvrière*? Који су у нас *нејраведни власници од средсѿава за рад*, где су наши détenteurs? У нас је сваки сељак свој госа, који има своје непокретно добро, своју земљу, и има своју стоку. Док у западњачког раденика, рад кога се оснивају интернационале и подобна друштва, нема нигде ништа; докле он постаје просјак чим га истерају из фабрике, и нема где главу да склони *дотле наши сељак не може никад глатовати ако хоће иоле да ради, јер ѿо закону који је донела ѿоследња скуѿиѿина, њему се не смеђу ѿродати ни за какав дуђ, његова два вола и његових шесѿи ѿлуђова земље.*

Когод хоће да ради може да буде сопственик; нема никаквих повластица и монопола (привилегија) које би раднике искључивале од права, што би их други о трошку њиховом имали. Т. ј. њему закон обезбеђује макар не хтео бог зна кол'ко да ради његова *moyens du travail*, и његове *sources de la vie*. Може ли у земљи, у којој има таква економна установа, бити с разлогом говора о томе да у њој има раденичког пролетаријата? Може ли поштен човек који иоле хоће да ради, коме држава на уштрб позитивнога права, даје таку безбедност за живот, коме даље у сваком округу поничу штедионице у којима ће моћи да своју уштеду умножи и причува за дане у којима неће моћи да ради, може ли тај човек икада доћи у такав очајни положај као фабрички раденик на западу? Никада.

Што сад има у нас и осем богаља сиротиње, то је изазвало општину београдску да се побрине о једном палијативном али за нас довољном леку, *о сиротињској кући целе Србије*. Ја знам даље тако исто као и ти да ће преко свега тога опет остати у нашем економном животу врло многа *факѿичка нејравда*, а да ваља

** Statuts généraux et Règlements administratifs de l'association internationale des travailleurs. Edition officielle Revité par le Conseil général. Londres. 1871.

упети сву нашу умну снагу да се оне проуче у темељу и да им се потражи трајашног лека. Али то не бива тако на пању, одмах. „Сруши то парче државе што имамо, па да је подигнемо изнова, на сасвим здравом темељу.“ Знаш ли болан, да би те камењем умлатили они за које ти пишеш, кад би разумели шта ти хоћеш. Срећа твоја што они не читају „*Раденика*“ за које – бајаги – се пише, него они које ти сматраш као српску буржоазију*, јер ти их само против себе оружаш. Не рођаче, ако ти хоћеш дојиста економно спасење Србије – а не нешто друго – онда оди овамо да се заједно боримо за оно без чега не може бити разговора ни о каквој здравој реформи, оди да најпре извојујемо право *слободнога сасијанка*, па онда ћеш ти моћи скупити митинг у ком хоћеш крају Србије, па гледај ако можеш да их разлосима убедиш о томе да је боље онако како ти мислиш. Ходи да се боримо за *праву слободну шипамју* па да ти после нико не сме избрисати ништа кад цитираш места из приватних писама, држећи да је и то достојно средство за борбу. Ходи да извојујемо, да је сваки извршилац закона и суверене народне воље одговоран за све што ради, од најмањег до највећег, па да видиш каква ће бити администрација у земљи. Најзад ходи да се боримо за *оштинску и окружну самоуправу*, јер без ње нити ће кадгод народ отворити очи, нити ће његово представништво заступати праве народне интересе. Кад то све добијемо онда слободно проповедај каква хоћеш начела, јер онда не можеш шкодити народу, онда ће он имати подједнаку меру образовања у свима својим и најдубљим слојевима, онда сваки зна шта ће примити шта ли не, јер онда сваки грађанин има дојиста учешћа у јавним пословима, и без њега се нигде не решава о њему.

Слободним усипановама мој Светозаре, и *иниензивним васипавињем народа*, које је само у тим и поред тих усипанова могуће извршити, моће се доћи до праве грађанске слободе а не са твојим државним превратима à la Napoléon, помоћу каквог Вићентија I. Јер баш и да вам је пошло за руком да подигнете српску социјалну републицицу, она би била слободна држава *иод морање*, која би трајала дотле, док не би попустила твоја „гвоздена рука“, ако би у опште монархије са 20, 30 и 40 милиона становника, што су око нас, уживале у твојој донкишотерији, па те пустиле да се башариш у твојој икарији, док не паднеш под сопственом неумитном насљедственошћу.

* „Раденик“ чак и у тој речн изврше смисао својих учитеља. *Ласал* је изриком казао: оно је само буржоа који ради да се узакони такво право избора, по коме само онај може бирати за скупштину који има извесно имање, а осталима да се отме саучешће у вршењу тог најпречег грађанског права „Arbeiterprogramm“. Па онда по коме праву назива „Раденик“ наше грађанство *инифтама* (буржоазијом), кад оно није нигде устало противу општега гласања?

И ти мислиш дојиста, нас би пустили тако да се играмо републике као што се ти сад слободно играш комунизма? Да ти не мислиш да би твоја социјална република била врло поуздана кристализациона тачка за федерацију слободних балканских држава, која нас једина може спасти да не дођемо у желудац каквога цина? Слободна држава, која има народну војску само за одбрану закона и своје слободе, да води завојевачки рат?

Ама, збиља Светозаре, ја почињем да сумњам да је твој мозак остао неповређен од твога честољубља. Иначе како би могле да се у твојој раду за тако кратко време нагомилају толике бесмислице, толике несљедствености, толике детињарије и толике нелојалности на спрам онога, што је сваком дојиста образованом човеку најсветије?

Најзад што му драго, ја сам учинио моју пријатељску дужност, казао сам ти отворено у очи све, чим би те могли упропастити твоји непријатељи, па се у будуће чувај тако несмислених корака.

Али с овим ја не прекидам наш јавни разговор. Ја ћу у чланцима „*социјализам, комунизам и наши политички шипарци* у „*Раденику*“ покушати да докажем да твоје ново јеванђеље, ма колико га маскирао именом интернационале, не само није за увођење у данашње српско друштво, него да је осем тога из темеља лажно, јер није основано на природним законима.

Међутим остај здраво и весело твојој

искреном
Доктору Владану.

Јединство, бр. 89 и 90, од 26. и 27. IV 1872.

НОВИ АПОСТОЛИ.

По ослобођењу Шумадије није било Србина, који није имао баштине; није готово било варошанина, који није имао своју кућу. Па и сада на селима готово нема сељака без непокретног имања, нити у унутрашњости варошанина домаћина без куће, коју је већином сам зарадио, стекао. Оно што нема куће махом су приватне ил државне слуге или дошљаци. Према оваквом стању, може-ли бити говора код нас о пауперизму, о пролетаријату, о надничарима, о нужности и потреби социјализма, комунизма? Cabsat. У „огњеној земљи“ тако много има пуста земља да ју је тешко очима прегледати, па је опет нико неће да завата, нити хоће да је ради и обделава. Дарвин, који их је гледао, вели да ће се тек онда што моћи учинити, ако их какав јачи нагна у гомилу и да раде. То исто казује Бекер за она племена, која живе у тропским пределима Африке, где има свега изобиља. Ни једни ни други неће да склопе комунску државу, нити социјалистичку; ни једни ни други немају још потребе да живе у већем друштву, па и не живе; ни једни ни други неће да раде; ни једни ни други неће да мењају своје животе на другчије живљење; но зато по временима јачи иду у лов на слабије, хватају их, кувају или пеку и једу.

Код нас су развијене потребе да живимо у друштву; сваки има своје имање и већ се у велико осећа нужда и потреба, да се промене алати, одело, зграде, начин рада, краће рећи: да се с мање снага, за краће време, више производи, јер наше потребе нагло расту, а средства за њино задовољење израђују се као пре. У чему смо дакле оскудни? Да ли немамо непокретног имања, као западни надничари? То није. Да ли имамо сувишних залудних руку? И тога није. Да ли се нама забрањује каква радња. И тога није. Нема код нас мајората, нема каста, нема племства; нема капиталиста. Да ли није, ма у чему, нама на сметњи наша вера? зацело баш ни у чему. А шта је најважније у једноме друштву? Најпоглавитије је да само *производи* шта му треба и да само своје производе *прерађује*, т.ј. да има свега шта му треба и да те ствари удеси и дотера према потреби. Ми производимо остарелим ала-

тима, зато прерађевине купујемо са стране. Зашто? Што немамо *знања*. Знање нама оскудева. *Знање* се црпи из *угледања* и *науке*. Кад неку ствар не зна нико да изради: онда се немамо нашта угледати. Нема ли се још то где научити: онда је извесно да се ствари не могу на боље окренути. Нама су с тога потребни *вештаци* и *зналци*; да знамо себе и природу у којој живимо. Кад ми знамо нас саме, нашу природу, наше тело, његову радњу, па кад знамо природу и законе и одношаје у природи, онда ће мо се тиме и уз то научити и алатима, којима се служи човек да за најкраће време са најмање снаге највише добије за подмирење својих потреба, а тако исто сазнаћемо и све услове, у којима наше тело расте, држи се крепко, снажно и здраво, у којима напредује, и употребићемо све да што боље и уљудније проживимо. Кад ми све ово знамо, онда сигурно нисмо толико манити, да нећемо оно што је боље. Тек само овим путем иде се разумној радњи, иде се томе, да са сваким кораком иде човек унапредак, јер се руководи знањем и разумом. Разумно произвођење и прерађивање шири знање у народу, у свету, а знање и доноси благостање: знање је снага, моћ, сила.

Према овоме, што се после Бекла, Дрепера, Дарвина, Лајеља и т.д. не може порицати, а да се не иде путем мистицизма и религијски фанатика, јесу ли нама од потребе нове вере, нове измишљотине (теорије)? Може ли човек да живи на земљи као анђео на небу? Ми још неумемо, незнамо, нити смо кадри да обрадимо нашу земљу и наше баштине, ми немамо раденика; ми смо малени, нама јаком предстоји да се политички ослободимо и да се ујединимо; нама је потребно знање, наука и материјална снага, да постанемо своји, а већ неки тако певају, као да је то све свршено и сада само остаје, да постанемо или свеци или анђели. Питам сваког *разумног човека* је-ли уместна, је-ли паметна радња проповедника и адепта „*назаретјства*“, „*протестанства*“, „*комунизма*“, „*социјализма*“, „*социјалне републике*“, „*немања сопствености*“, „*живљења ван брака*“; и свега онога, о чему код нас нема ни спомена т.ј. оне *неприродне* појаве неприродног склопа западњачког друштва, о којима код нас нико и не сања, а иначе би морао сањати да је то сувремена потреба. Да-ли је баш сада нама од потребе, да изучавамо оно, о чему нема ни трага ни гласа у нашем друштву? Да-ли је време да рушимо оно, у чије име ми се само и ослободити можемо, а да и не говорим о лажности космополитизма? Хајде-де да кажемо, да усвојимо те нове вере. Е сада да се запитамо: кад би ми то све усвојили: је-ли то какво знање? Хоћемо-ли имати више стварног знања, више израђених ствари, хоћемо-ли више и брже и лакше радити, више производити, боље прерађивати? Хоћемо-ли имати више капитала? Хоћемо-ли умети прерађивати наше про-

изводе? Јесу-ли ти проповедници нових вера изнашли какву бољу машину? Јесу-ли пронашли ма што и ма у којој струци? Чим се сврши Оујеново предузеће? Или се мисли, да су обећања и речи већ ствари? И чим се разликују апостоли нових вера од оних проповедника, који су говорили: ако имате тврду веру, реците брду (н. пр. Авали „иди“ и она ће се кренути с места и отићи); или чиме се они разликују од пророка Матијаса или од апостола „сионскога царства“: Гедсона Боколда или од „Мормона“? Савршено ничим. Из овога се види да ови нови апостоли уопште налаче на све религијске сектаторе свију времена, на све дружине религијске, које се одма изопачавале, чим се установљавале, па су одма постајале паразити, који живе на рачун удружених људи, а ништа не раде: они држе „речи“ за „сјивари“ за „дела“. Прави пак зналац природе и друштва хиљадама пути више заслужи, него-ли колико му се плати; један чиновник по цео дан ради као роб; један велики суграђанин или владар ухиљадостручи имање својих суграђана, као што очигледно показује случај у Београду са имањем српским пре и после заузећа градова или са имањем у читавој Србији кад га успоредимо са ценом имања у Турској итд.

Ово све јасно показује, да је главна мана нових апостола у незнању човека и природе, у незнавању закона и односија у природи и људском друштву. У такву ману падају сви фанатици, који су незадовољни стањем ствари, па онда фантазијом стварају стање, каквог нити је било нити може бити у природи ствари. За доказ овога наводимо то, што међу тим апостолима у целом свету нема ни једног стручног, чувеног, знатног znalца природе или људског друштва. Неће нико рећи, да је наравно сувремено стање западних надничара, али с уверењем кажем, да боље живе лондонски и париски надничари, него ли становници „Патагоније“ или централна афричка племена, или како су живели многобројни народи старог и средњег века. Неће дакле учинити људе срећнима повратак у дивље стање, где нигде нике ништа своје нема него ће их учинити срећнима оно стање, где сваки има и где сваки тежи да има што боље и више. Ово се не постиже ничим другим, него знањем и радом. Ми знамо да су људи у читавој Европи кроз све средње вековно време били робови. Ти робови нису се опростили ропства тиме, што су срушили све стечено благо и предали га огњу, јер све што је стечено знању и материјалној имовини, оно је тековина и уштеда; него су се ослободили тиме, што су постали најпре половничари, затим киријаши и даље сопственици. Природно је да раденици постепено постану сопственици и тога покретног имања, а не да га пале и да праве пожаре. Пожаром се иде у сиротињу, у дивљаштво. Због овога, ови нови апостоли подпунце налаче на оне народњаке, који држе да је народност у грубом

оделу, а још грубљем понашању. Они вуку људство у дивљаштво: „има ћемо“ – вели један апостола, бранилац, њаликућа: „има ћемо разних фабрика, воздених путева, луфтбалона, једном речи све блајослове нагри-цивилизације. Када ће ти блајослови долећећи, то је њињање времена, па можемо бити уверени, да то време није далеко“ – („Радн. бр. 33“). Ове ми мисли наводе на памет проповед једнога чувенога мраконосиоца, – проповедника, који је приликом изналаска телеграфа, што је заиста благодет за људство, говорио у цркви предикую оваку: „већ се приближило царство антихриста. јер је дошло последње време! Дошло је време кад се човек нигде сакрити не може, а да га не ухвате. Завладали су грешници, а имају ђаволску маштанију у рукама и нико не може умаћи“ и т. д. читав је сат зборио својим овцама, како су то удесили и пронашли све безбожници и владари на штету верних и благочестивих, а није ни опазио, да му се већ и деца ругају. Наравно много је лакше тежити, да се једе леб, који лежи, него ли трудити се и знати; много је лакше фантазирати, него ли учити се и ући у окорелу стварност и ту се кретати у зноју лица, на основу знања; много је лакше сањати масне кобасице и како би се могло скрјити да саме од некуд падају и долећу, него ли се учити, усвојити знање и трудити се. Без трудбе и знања нема ништа. Ово се порећи не да; у том новом склопу и друштву не ће рад сам да се ради; у тој комуни опет ће људи да ору, да сеју, да жњу, да управљају, да се уче и да уче и т. д. Хоће ли тамо бити ових људи, са оваквим организмом, са својим мозговима и главама, са својим личним жељама, тежњама, укусовима, или ће се они лишити своје памети, своје воље и својих чула, као што је комуна и отпочела била свој рад? Да ли ће се и тамо завађати или тамо нема свађе, нема кавге, нема љутње, тамо су анђели, мумије, шта ли? Прочитајте Диксоново путовање по „америчким царствима божијим“ и добро изучите живљење мушких и женских, у „царству Јуиловом“, па кажите: би ли пристали да у њему живе, а да нисте патријарх или „апостол“ него прост члан комуне? Па знате ли бивше стање „божије“ Парагваја и Уругваја? Но ови нови апостоли, збој глупости већ јавно изађоше на видик (број 39. „Раденика“) и као пророк Матијас придикујући, да не ће бити слугу, ни газда, веле: „ваља смаћи“ – да „њина партија то држи за ошће начело“ и да не може бити ништа „док је у власији њака сорја људи“. Дакле је све њино придиковање гола лаж. Овоме се не треба чудити. Та овај је свет слушао необично много разноврсних апостола, који су му причали, да ће настати рајско стање само да овакав или онакав склоп склопи; не помаже предика без рада; трбух не зна за комуно, него за рану; имовина захтева да се ради; људи хоће заштите; личност, самосталности, а сви скупа слободе.

Не треба нико никоме да робује, али из тога не излази да људство тежи, да се поврати у патагонско стање: да забатали знање, а да се повери апостолима, да подивља, да уништи телеграфе, гвоздене путове, фабрике и т. д. накратко да се одрекне напретка и да се поварвари. Наравно, ко мрзи на напредак, на знање, коме су идеал, насиље, разбојници и паликуће, тај правце иде у варварство. А варварство је свако оно стање, у коме нема знања, сигурности, бољитка; ропство је свако оно стање у коме се газична воља и лична радња, па било да је газична комуна, или разбојници, или силедије; насилничко је свако оно стање, у коме није осигурана и обезбеђена лична самосталност. Животињско је свако оно стање, у коме нема реда. Просјачко је свако оно стање, у коме човек под старост пада на милост другима. Није истина да људи имају општу чинију – као пророк Илија – из које, једни кусају а другима не дају ни да привире, него је истина, да сваки има и да се труди да има своју пуну чинију, да из ње куса, кадгод хоће и колико хоће, а сви да се бринемо, да сваки на ратхлуку из своје чиније куса, а други да му не отимају чинију; но коме ја говорим? Ја говорим људма, којима је све једно ма ко у Србији владао, само нека они имају да кусају, а да ништа не раде, па ма било и из „трошарине“, ма то био и последњи цванцик убоге сироте. Говорим људма, који и сада кусају, све из туђих чинија, а нису ни једну чинију чорбе зарадили или вратили дуг ономе, чију су чорбу већ покушали.

У осталом, у нашем друштву, где готово сви имају баштине, где има пуне земље, која се даје свакоме, ко хоће да се на њој насели, где онај нема, који неће да ради, заиста нови апостоли, осим што су смешни, они су т. ј. чељади или спахијска, која неће да ради без ангарије, или „господски синови“, готовани, који нити шта знају, нити се могу да уче, па зато и помаљају своје грабљиве потајне нокте, како ће да раде, да благују; ови интернационалцис као негда стамболије и цариградлије, ова оруђа и справе туђинштине, којима је криво на оне, што ослободише српску кнежевину, којима је криво и на оне, који бране српску самосталност и који теже да се српство уједини, заиста нису у стању, да нам докажу, да се одречемо наших баштина, и да их дамо некоме трећем, у комуни, па чување, они да једу, а ми да сиротујемо. С те стране, дакле, нема никакве опасности, па и кад би се створило њихово „сионско царство“, онда би се ми једнога дана обрели у рају, где тече мед и млеко, где имају циновске гостионице, и ту ти има свакојаког пића, почињући од киселог „прве потрошарине“ шампањера, до божанске амброзије, где ти има свакојаког јестива од татли млека и баклава, до инглеских бивтека, а у баштама околи гостионица, очекују вас рајске цуре по избору боља од боље, ле-

пша од лепше, а онамо даље гају се деца и каквих ти ту нема чудеса (види „нови људи“ у „Раднику“)! Ту ти нема мужа ни жене, ту ти нема ружних и лепих, лудих и паметних, ту су ти „мили“: ту су све рајске хурије и анђели; тамо нема поља ни ветрова; тамо нема зиме ни лапавице; тамо се не кваре путеви, тамо се путује „на чаробном ћилиму“, не путем или на гвозденим колима! Тамо!.. Тамо!.. ах!.. та то ти је живот! Свега доста, свега изобилно!.. Ух! ала сам дуго сањао и у мало не заборавих да треба радити, да се треба знојити, да се треба мучити и учити! У мало не заборавих, да Шумадија још плаћа Турцима данак; српски народ у Босни робује спахијама; у Старој Србији трпи не чувене муке; у „дивилу“ му господари спахија; у „границама“ му отимљу оружје, да се нема чиме да брани од својих угњетача; Банањани уздишу и издишу, у води од глади; у школама изучавају Цицерона и Авбуре и како се Ноје опео од грозња, причају о зеленим луговима и рајским шумама или пишу о западњачким надничарима, црвењацима и интернационали, а не знају ни чиме дијају, ни шта једу; једно за другим дрво обарају, расту камењаци и чукаре, навалиле поплаве и земља се урва, а они пијанче по механама, приповедају о интернационали, а не познају земљу по којој одају, јер нови апостоли казују, како има свега изобиља у комуни и сионском царству, а причајући и ништа не радећи, редовно сваки дан поједу по неколико бивтека и попију по неколико чаша пива, па и опет певају „социјалну републику“, у којој има свашта доста, нема власти, нема закона, него се живи онако као у Патагонији, а не умеју ни они, ни Патагонци да одране ни вола ни кокошку, нити знају, нити хоће да бар сатешу једну столицу или да поору и ураде својим рукама макар дан орања. Знају да пију свакојака пића – а не знају каква чудеса проузрокује у телу пиће, умеју да се наките у најлепшу кадиву, а не знају да одаткају најгрубљу сукњу.

– „Све ћете да знате само заредите комуни“ веле једни.

– „Не, не“, веле други, „све ћете и знати и имати, само треба увести комунизам“

– „Не, не“, веле трећи „изучите немачки; умејте да играте дајч, и научите „унзер фатер“, а усвојте нашу веру, све ћете знати и имати“.

– „Не, не“, веле четврти, „смакните“, дајте да ми над вама владамо, па ће све тако ићи красно и лепо, да ће настати рајско доба“.

– „Не, не“, веле пети, „дајте у наше школе вашу младеж, па ће бити једно царство и један пастир, и ви ћете свега имати, као овце на отави“.

– „Не, не“, веле шести, „него у дружине, у дружине, ту је ваша срећа“ и смандрљаше срећу.

ОПАЗКА

Г. др Владан Ђорђевић у 89. бр. „Јединства“ у отвореном писму г. Свет. Марковићу каже: „да се код дра Свет. Милетића може читати писмо, које је г. Свет. Марковић са неколицином писао кнезу Николи, у коме му обећавају да ће његова династија владати у будућој српској држави само ако узхте да с њима почне рад за ослобођење“. Овога писма не може нико код дра Милетића читати, јер га у њега нема, нити га је било.

Заси́ава, бр. 51, од 30. IV 1872.

И „РАДНИК“ УВИЈА.

У чланку „Радничко питање“ које је штампано у 44. броју „Радника“ пишу нам наши пријатељи да је прећутано:

1., Што је Св. Марковић казао у свом одговору г. Владану да је он „један од оних људи којима полиција у Србији обично даје придев „без занимања“; и

2., Да му је г. Владан једном писао „да либерална партија у Србији пропала, да се је њезина застава „Обреновићи и слобода“ подерала, и да МИ, *млади људи* (у које је себе и њега т. ј. Св. Марковића рачунао) да образујемо нову *радикалну* партију и т. д.

Тако је то! и „Радник“ хоће понекада да увија, и да нештампа онако како му је послато.¹⁴⁸

Враџолан, бр. 8, од 2. V 1872.

ОТВОРЕНО ПИСМО Др. Ипократу Ђорђевићу.

Господине докторе!

Да нисте ви господине докторе, ударили у виц, и почели у шали да говорите о ствари, за коју сами кажете „да је озбиљна борба око начела“, – ја би и даље продужио свој тон и даље би се ја с вама у шали и вицевама разговарао; – али кад сте ми преотели посао, онда допустите, да с вама без шале и вица озбољно проговорим.

Но пре него што почнем имам још једну молбу. Она је веома скромна. Ја желим да вас само вашим правим крштеним именом зовем. Може бити да је вама милије да се зовете „Владан“ него ли „Ипократ“ јер некако ово Ипократ мирише на сепетку. Али ја се бојим, – да кад се у 30 редака, што сте о мени у 96. бр. „Јединства“ *говорили* могли учинити онолико крупних лажи, – да и овом приликом не речете, да се ово вас не тиче што вам право име нисам споменуо.

Сад хајмо те на ствар. Дакле чујте:

1., Лаж је, да сам ја зато писао противу вас у „Враголану“ само да се *„исцупи пауза, док Св. Марковић прибере мало нове снаге“*, хоја да би вам могао одговорити: кад ви сами врло добро знате, да вам је мој поштов. друг и политички једномишљеник Св. Марковић одавна спремио одговор, и да само због неких неприлика (које су и вама добро познате) не излази:

2., Лаж је, да сам ја „врло добро знао“, да се ви дичите, са вашим списом „Народ и великаши“ као са најбољим; – јер сте на против мени самом, кад смо били на омладинској скупштини у Вршцу, у самом позоришту, кад се представљало исто дело рекли: *„да има много мана“*;

3., Лаж је, да сам ја икада што јавно тврдио „о чему сам у дубљини своје душе био убеђен, да је простачка лаж“.

4., Лаж је, да ја сматрам ову целу полемику коју ви водите са Радником као „озбиљну борбу око начела“ – јер ја нити хоћу ни водем борити се с' киме о такој ствари за коју он признаје да

незна, и са човеком који нема никаквих начела, који може у једно време да мисли о стварању „радикалне партије“, а данас да се придружава пропалом либерализму;

5., Лаж је, да сам ја икада па ни за добре паре, ни за инат коме радио у „Јединству“, као што то данас ви чините;

6., Лаж је, да ви нисте казали за дело „Народ и великаши“ „камо срећа да сам оно перо ударио најпре себи о чело“ – но може бити да сте заборавили јер је било у љубавном афекту; и

7., Лаж је да сам ја ма чији „понижни скутоноша“, што показује моја распра о либералима са „Радником“, који их је још хтео да штеди; но који се је тек сад са свим уверио, да с таквим људима који могу у тридесет редака толико лажи да учине, не треба имати никаква посла.

Стидител се ако још и стида имате г. Ипократе поред оволиких ваших лажа?! Треба ли ми још јачих доказа о неистинитости ваших тврђења?

Господине Ипократе, ви на послетку завршујете свој одговор „господо има ли вас још који?“ Тиме као да сте хтели да искажете како сте славно одржали мегдан над свима који су до сад с вама полемисали. – Нас нема више г. Ипократе; – али, колико се јавише уписника на вашу сиромашку болницу? камо сиротињске куће? Шта, зар разбише се о ветар толики предлози ваши? Ми смо само то желели, да се „сиротињска кућа“, „сиротињска болница“ не подиже на основицама, које ви предлагете, јер налазимо их некорисне и штетне по наше друштво, – ми смо то и успели, – ми смо задовољени. А ви господине докторе, изволите и даље врбовати људе тајно и подмукло за ваше планове (као што сте то чинили са нашим Мехедетајом, који је принуђен да вама напише онај манифест) да неби остали саморан и у свима вашим идућим предузећима као што сте у овом. Шта више да вас боље уверим о вашој самораности ја позивам г. Уроша Кнежевића, будућег уредника „Нове Србије“, да јавно каже, каква је програма тога новог листа који ће да упропасти Радника и идели се њиме на то, што сте г. Ипократе ви исказали у једном од последњих бројева Јединства. А да ли је „имала право“ „Жижа“ са оном песмом, нека Змај Јован Јовановић искаже тенденцију оне песме, која је поникла у оном добу кад сам ја у затвору био.

Мислим да сте задовољни господине Ипократе са нашим одговором.

М. Ј. НИКЕТИЋ,
Ур. „Враголана“

Г. УРЕДНИКУ „ЈЕДИНСТВА“.

Господине!

Ја сам у отвореном писму г. Светозару Марковићу споменуо како ја до сад несам изашао јавно ни за коју династију, и ја дојиста до сад несам имао прилике да кажем своју политичку вероисповест. Међутим нашло се неколико људи који веле да сам ја положио заклетву данашњем кнезу од Србије, и да сам ја оном изјавом изневерио ту заклетву. Ја знам, да је немогуће тако начелно питање разјаснити таквим људима, ма како човек популарно говорио; али за љубав саме ствари хоћу да кажем неколико речи у објашњење.

Огромна, апсолутна, већина народа у данашњој Србији изјаснила се законим путем, преко свога законитог преставништва, за уставну монархију под наследном династијом Обреновића. Сваки поштен демократа познаје се по томе што се покорава законитој вољи народној. Та света дужност свакога демократа довољна је да протумачи за што сам се и ја заклео данашњем кнезу од Србије. Кад се још узме у обзир и та околност, да сам ја довршио моје стручно образовање о трошку уставне монархије, онда ће сваки паметан човек увидети да сам ја поред демократског поштења имао и један дуг да вратим. Ја сам рад тога дуга одбио понуду да будем професор хирургије на једном мањем руском универзитету, одбио понуду г. професора Цајзла у Бечу да будем први секундарнијус на његовом одељењу, ја сам рад тога светог дуга пристао да служим у српској војсци за много мању плату (450 тал.) и у мањем чину него што сам их имао у служби немачке војске (Ordinirender Stabsarzt са три талира дневно), па кад сам све то учинио само да би могао служити народу који ме је васпитао, онда мислим да сам учинио своју дужност као поштен човек и демократа. Па и кад ме неби терала моја демократска дужност да признам законитост народне воље, ја би ипак рад мојега дуга народу пристао на све услове, без којих му не би могао служити.

У Београду 1 Маја 1872.

Др. *Владан Ђорђевић*,
оператор, војени лекар.

Јединство, бр. 96, од 4. V 1872.

[ДР ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ ЛИСТУ ЗАСТАВА]

Г. др Владан Ђорђевић шаље нам из Београда ове врсте:

„Господине уредниче! Молим вас да на опазку „И од г. дра Свет. Милетића у бр. 51 „Заставе“ примите у први број који дође ово неколико речи као одговор:

Могуће је да оно фамозно писмо комунисте и републиканца Светозара Марковића Монарху Црне Горе и Брда не може нико читати код г. дра Свет. Милетића – и ја остављам моме пријатељу по чијим доказима ја оне врсте написах да јавно протумачи како да г. др Милетић не зна за то писмо – али апсолутно није истина да тога писма нема, и да га није ни било, јер ја се *поуздало надам да ће сам Свејозар, и то скоро, признаћи егзистенцију тога писма, да ће морати да призна.*

У Београду 5. маја 1872.

Д. Владан Ђорђевић

Ми мислимо да кад уредник листа каже: да се што код њега не налази, нити се налазило, то дотичноме веће уверење прибавити може, него оно што лежи у речи: „могуће је“, међутим свакоме до воље стоји мера свога уверења, а и ми смо се уверили да има људи којима је истина и *измишљање* подједнако средство за своје циљеве; зато, ма да целу ствар за беспослицу држимо, радо би и сами сазнали тога пријатеља, и чули то јавно протумачење. Што писац вели: да апсолутно није истина да тога писма нема, и да га није било, то [је] ствар која се не тиче уредника овог листа, јер он не може знати каквих писама у свету иначе има, или нема. У горњој изјави стоји: „Монарху“ Црне Горе и Брда. Нисмо хтели језик писма поправљати, али зато не можемо а да не приметимо: да овако обично „Н. сл. Преса“ у охолост, надушеном поносу свом о величини Немачке и њенога цара говори о кнезу Црне Горе, а

баш и саме Србије, а да Србину, ма како се он поносио, не приличи такав подругливи израз употребљавати према кнезу Црне Горе и онда кад би се јавно исповедао за републиканца, или кад би се показао да се тако и према своме кнезу изразити сме.¹⁵⁰

Застава, бр. 55, од 10. V 1872.

[РУЖА ДР ВЛАДАНУ ЂОРЂЕВИЋУ]

[I]

[...] Ти Владане у 96. броју „*Јединства*“ пронесе лаж која само теби доликује, да се ја зобим од куда и „Враголан.“¹⁵¹ Напротив ја и теби и публици велим, да су наши великаши ма како велики они били – мали, да би ме могли назобити новцем; тим пре, што ја имам од искона мој политични правац, противу кога „Јединство“ сигурно што је противних начела дозволи, да ти мене онако нападаш. Има ли пак „Враголан“ какве хасне пропитај твој народ и ако он неуме казати, казаће „твои великаши“.¹⁵²

Ја знам Владане да ти имаш одређену ролу, али ко ће у шаху добити краља, а ко га изгубити идемо да видимо. Али, да је у моди људе каљати које не треба каљати, то је стара песма. Што се мене тиче каљао ме ко некаљао, ја сам докаљао; па ипак ја се тиме тешим, што сам себи ово мото написао:

Ја нисам био ништа, па ни Владан.

Сад да ти јошт и то кажем. Ти лажеш да сам ја стајао и код једног министарства у кредиту. Ја сам се као уредник код овог само затекао, па нема узрока забранити ми лист: јер ја терам правац противу кога ни сама она не само да неће, него као лојална и несме устати.

Мој Владане, да ти ниси шпица ти би нуз мене, а ја нуз тебе стајао: али теби треба много пара, па си час демократа, а час либералац. Бар као вилајетлије треба ли би да се трпимо – али ти нећеш љуцки, што знаш, да су твои пајташи са нељуцким обхођењем боље прошли.

Владане, лажем ли?

Сад дакле да говорим чисто о теби:

Ја нисам устао да каљам тебе Владане, него сам устао да утучем твој говор у „Јединству“ што рече: „*да ниси ни до данас нигде казао да си ма за какву династију.*“ Устао сам противу твоих глупи речи; устао сам противу тога што такве твоје мисли кад се проспу по народу могу имати зле посљедице, јер се зло у нашем

народу брзо калем; устао сам зато, да те питам: а ко је питао тебе, је си ли или ни си ти ма за какву династију *и као да њи, ња и ја вредимо у гласању хоћемо ли је или не ћемо; устао сам зато, што си тиме хтео сјекулисајти* мислећи, да ће ти се одма уста златом запушити; али си се љуто преварио, ма да си мислио, кад твоје лукаве мисли у одећу благоглаволивог Авакума обучеш, да ће све пропалице полетити к теби да те загрле.

Ево видиш Владане зашто сам устао, па си ми требао онако одговорити као што си због тога од мене и нападнут.

Но ти ћеш ми рећи, да си о томе одговорио у 96. броју Јединства, али шта? Одговорио си ево да ти кажем: Из једног зла улетео си у друго. Уместо да кажеш ја сам увек високо ценио династију Обреновића, па зато и хоћу да је служим, ти бубну нешто, па направи јошт горе. Твојом крајњом невештином и цинцарском надутошћу која ти није јошт изчиљила изнесе неку *вишину гласова* као да су Обреновићи избором наметути књазеви као оно Карађођевић код Тркићеве рупе од 48 људи. Твоја продрзљивост у оној изјави по схваћању публике незначи ништа друго до то:

Кад га сви хоћеју хоћу га вала и ја.

Па да си бар у тој изјави говорио о самој династији због које си нападнут, ни по чуда; али ти одма умеша народ као да кнез и народ, народ и кнез нису једна душа у Србији, само да би изашла форма понашања народњака. Говорио си куда су те звали, али нехтеде казати да те није нико звао да у Србији служиш, него си мољакао као и други што моле.

Мој драги Владане! ни у једној уставној влади не би ти олако прошао за ове речи, па ипак је теби мало слободе и све ће ти доћи мало бити, док неодгураш старијег од тебе у служби.

Ако ико зна нас, ја знам нас; па знам и тебе. Сви се ми око једне чиније ломимо. Само да нестане у главној каси новаца ти би Владане сву симпатију коју према томе народу осећаш, обесио чак о битолске меће.

Ја мислим доста сам ти о твојем резонирању одговорио односно тога: *јеси ли кад казао, да си ма за какву династију*. Сад дозволи ми да те питам је си ли ти демократ.

Да си демократ то неznam, јер да си то, другче би изгледао. Ко те год види казаће да си пре аристократа нежели демократа. Демократа мора имати друго понашање и друго домаће васпитање; па тек онда да се може демократа назвати.

Ти Владане ниси ништа, јер живиш из руку у уста; па кад је тако, онда да те се манем и да те друго нешто запитам:

Бога ти Владане, јели истина, да си и ти подписан у тужби која је противу владе кнеза Мијаила поднешена руском правителству кад оно „славенски скуп“ у Петрограду бијаше?¹⁵³

Тако ти живота кажи ми, па ћу ти ја тек онда нешто казати; јер видиш таква се баш љага или истина противу тебе износи. Кажи Владане ако и мало чести имаш у себи.

Јели истина Владане, да си ти као демократа по извесном послу једном водио код Ђоке Милићевића у Бечу неке људе, да их представи цару?

Шта си говорио код Кремља противу Руса и шта тије односно кнеза Мијаила одговорио човек.

Видиш Владане ја то нисам изнео него људи говоре. Тек прича се, а од тебе се очекује истина да опровргнеш или да је признаш.

Ово се говори; али се јошт нешто горе прича о теби: да се ти дајући неку беседу о гојазним људма нишанио на „зеницу србску“; као да гојазни људи нису за ништа; па ти ја у моме листу показа, да је Наполеон I. био гојазан, па је Француску до највећег ступња довео.

Сасвим се о теби много Владане прича, па те сад јошт и о томе питам, шта рече ти једноме твојем колеги о зеници србској у шпитаљу?

Ако имаш поштења, причекај док свршим.

Ружа, бр. 19, од 16. V 1872.

[III]

Сав млађи свет вели Владане, кад си ти устао противу Светозара Марковића, да те је нова целъ руководила. Ти си веле мислио, кад ваљано нападнеш на Светозара, да ћеш се одма препоручити за дворског љекара. Ја ти то не пребацујем, али се чудим да ти баш сад стаде износити оне махне противу Светозара за којег си јошт пре четири године знао. Као пријатељ реда и напретка требао си онда противу њега то да износиш кад си дознао; а не тек после четири године, кад ти пада у рачун да говориш, а кад си требао да говориш, ти си ћутао.

Ти Владане одричеш да си оно говорио у шпитаљу о чему сам те ја у прошлом броју опоменуо, али Владане не заборава да има и сведока пред киме си ти оно говорио, дакле ја нелажем.

Ти Владане по кафанама и по приватним кућама проносиш како би ти мене напао са неким актима, али ти недаду. Зато, што су ради да одрже твој ауторитет, према не популарном човеку. Ја

би рад био да изнесеш ти и та акта и сва документа, која би хтео противу мене изнети; али се ја у истима не би компромитовао, него неко други и многи други: па онда и неко трећи. Ја сам тако жељан да ти изазовеш оно време и оне моје околности, па да будемо сасвим на чисто. Да ја Владане изнесем моје документе и моја акта буди уверен било би бруке, па зато ти кажем: не гули коре да не буде горе. Ти за мене ниси ништа у стању изнети, а да ја нећу оборити. О оном што би другог компромитисало; ја нећу ни да чујем. Ја одговарам за моја дела оног времена одкада нисам тиранију трпио. *Од тираније сваки бежи, а на неправду сваки најага.*

Могуће, да би ми ти кад би одговорио велику услугу учинио да и ја кажем *ишћа сам од кога иројашћо, а ишћа сам коме добра учинио; ња би био једаред на чистћо.* А што проносиш да ти се не да да одговараш, што ја нисам популаран, ја за популарношћу никада нисам ни чезнуо; јер знам, да у Србији коме колико талира преко плате претече, то је популаритет и другом популаритету нека се нико не нада.

Но без све шале, шта би са твоим шпитаљем? Поможе ли сиротињи? Ја мислим тај ће се тек онда остварити и ти ћеш с твоим предлогом тек онда помоћи сиротињи кад оствариш медецински лист. Па и за тај шпитаљ Владане ја ти непребацујем, него ти пребацују твоји људи, да си мислио примамити калфе, да са њима водиш фракцију; па да се вежеш са људима који једнако траже да се везују и да створе неку клику. И ма колико си држао да сам ја неправедан према теби, ја сам ипак њина казивања обарао и говорио, да ти имаш толико увиђавности.

Ружа, бр. 21, од 1. VI 1872.

ДВА ФИЛОЗОФА.

Год што у првугима после труд-
мнстичких и пеливанских маршета,
ма су се главне снаге уморале —
ју најаче да с овим, што је по њи-
мшљену, врао шаљиво одморе и
це и борце од озбиљнијих ствари
ма — тако и наша странака пол-
немогућности пусти свога врагола-
илозофа г. *Михаила Никетића* да
паузу, дов Светозар Марковић при-
иало нове снаге, (јер остале штито-
аемају шта више прикулати); по-
ега искочи у арену и филозоф оне
ке, која се старала својим језиком за
у чанкова код свију и свагдашњих
тих господара од Србије. Тај је фл-
г. *Михаило Телешев*.
да је когод, прочитавши како се
зато славу последњи бројеви „*Ружа*“
наголина“ помислио да су се дого-
и, честити имењаци, можда је поми-
да наш Змај — Јовановић имађаше
са оном песмом у „*Жлжа*“

„Иде момак „Враголан“
По дољи се шпри,
Дел је као „Видов-дан“
Што кроз оцаг вара
А у дољи крај потова
Ставља се дела
Једна маза оштрова
Ту је рубље (и дугате) прала
А кад седи „Враголан“

Овом ставом куд је пош'о
Мора в јени доћи
Па ће барек водина му
На ној змика чоћи.
Само тако „Враголан“
Грди, каљај друже,
Само тако, на бата ни
Нећу трепат „Ружа“ —
О да чујам подметања
Грда, турских маза
Кавда му је турска каља
Своје верољак * и т. д.

Можда је когод помислио: ама да несу
ова двојица на једним јасанца? Најзад
можда се когод задовољно да само ревно:
два најача, два брата рођена. Али ја све
то веси помислио. Него ја држим да с
оба центамена правн филозоф — и сво
чу то и да докажем.

Прво лажна роба, враголан.

Да повести г. М. Никетић није фило-
зоф, зар би он после овакога младовања
по образу, које му је „*Раденик*“ у своје
време одалачно, остао и даље лопизни
скутопина нашег великог комуниста? Да
поштева „*Враголан*“ није филозоф, зар би се
он усудио да каже како сам ја правно да
се најем што сам написао драму „*Народ*
и осликаше“ и ако он врло добро зна да
се ја тим списом дичим као којим најбо-
љим попушајем у белетристици, и ако он
зна да сам ту исту драму пре врао крат-
ког времена поднео управн београд, нар
позоришта, која ме је замолила да се пре-

нешто о чему је у дубљини своје душе
убеђен да је протачка лаж? Да јави по-
литички борац г. М. Ник. није филозоф
зар би се он у озбиљној борби око начела
могао прихватати за детинарије које сам
ја увидно врао ћаче у трећем разреду гим-
назије? Да г. Никетић није филозоф зар
би он, који је сам радио на „*Јединству*“,
могао јавно казати да ја у „*Јединству*“ пи-
шем само зато што ми добро плаћају, и ако
он добро зна да сам назван и да немаш
у Београду, за сада, где бранити се ако
нећу у „*Видов-дан*“ или у „*Врзојавника*“?

А сад на далеко странијег филозофа г.
Телешев

Ко год је једном видео интелигентно
лице и мудрчко чело г. Телеша, томе не
треба ни доказивати да је он филозоф. Али
како та срећа није многица у део пала,
то ја морам покушати да га нацртам у це-
лом његовом филозофском нелицелству. Кад
је наш филозоф примио своју масу из суда,
па кад је пронео торбе са цваншката кроз
чаршију цупкајући корбицом да виде људи
његово богатство — оде некојим Париа, бла-
жене успомене незаборављени Ромео наше
баба-Милена — и право у суд, на стаде од г.
Розмровића, председника суда, исвати да
и њему издаду масу. „Како ћу теби из-
дати масу, кад си ти суд?“ рече г. пред-
седник. — А како сте дали Телешеву?
— Зашта спримах Париа. Тако причају
оштрани

старешини његовом, иза кога је као да је
бајата г. Ђ. од правтванта вацрало за
кашцелету; али из те нејасне приче не
излази да је г. Телеш особити филозоф;
али ево шта је долаз томе:

Кад је био кривски рат, онда је г. Те-
леш био послан, од његовог татора г. Сп-
мића, у Букурешт, где се тада бавио и
лок. кнез Милош, и то са мислиом која ни
најача није била Обреновићска. Чин се
кнез Милош вратио у Србију, морао је г.
Телеш да бежи Турцима у град, толико
је он био познат са своје оданости дик-
стији Обреновића. Па кад тај исти човек
не може да зине и да не спомене име лок.
кнеза Михаила, кад се он иза тога вена
крије да савриде своју душевну силу, кад
он то име потече и онда где му најаче,
није места. — Зар то није
илозоф?

Има још један доказ, и ако не марше
добро. Кад је г. Телеш, излазио из свр-
тире од г. Дзе Митале можда је даму се
не дига у неке артије што осташе иза су-
рине, јер то су — рече — нека његова
„агта.“ Послушамо га. Кад им се најзад
досадило што г. Телешев није долази да
узме своја акта, оговорише и — најбоше
у свакој хартији по једну „*српску жељу*“ од
оних жеља што су му по његовом соист-
веном признању са свију страна Србије
шљане.

То су два политичка филозофа.

А сад пошто о њима не дајеш рећи? —

Јединство, бр. 96 од 4.V.72.

ЈЕДАН НОВ ПРОНАЛАЗАК.

Од како је света па до данас, било је у свету мноство божије којекаквих великих догађаја. Бог се јављао људима. – Потоп је плавио површину земску – зидали су људи кулу вавилонску – помео им је Бог језике – они су се расули по кругу земном – било је великих пресељења народа – било је великих ратова – било је великих изналазака – било је великих вештака и научара, па су изнашли пароброд, телеграм и многе друге знатне ствари. – Али су тражили још нешто, што би све надмашило. Тражили су *еликсир живота*. Еликсир живота, то је нека вода, и кад би се ње човек напио, не би никад умро. Тражили су и тражили али све узалуд.

И тек сада се на небу медицине појавила комета – *рејата* звезда. Ох бого мој, дивне ли су те *рејате* звезде! – Појавио се доктор, који ће се прославити *само ако га сувременници неумоћно разумети*.

А да он није пронашао еликсир? Да боме да је пронашао па још какав еликсир.

А да који ли је то срећни народ, што производе тако славног доктора?

А ја, један сам народ није ни мого тако шта учинити. Бар два народа морају радити на тако великом производу.

Овај славни доктор у младости весма је бијо даровит, мозак му се брзо развио и цветао, а сада мислим да му је се већ са свим расцветао. Свршио је много наука, има страшно много титула и диплома.

Е, Славно је то кад човек има доста титула и диплома. А да како би се друкчије и могло знати да је човек учен? – Ето има људи великих на пр. правника или других па случајно добију и професору на каквој великој школи. Е, али ако немају докторске дипломе, онда боме нек се чувају, јер чим дође какав са дипломом, одма ће сбацити се катедре, свога недипломатског колегу. Ал тако је то. Диплома па диплома.

Знам опет једнога, који је преводио неку књигу Дарвинову, па још поднео неком ученом друштву, да је оно изда. Помислите само каква је то дрскост. Нема човек ни дипломе, а овамо узео па преводи Дарвинову књигу! Но, то би још било лепо, да то учено друштво прими превод човека, који ни једне дипломе нема!! Нај-после превод је може бити добар, али узалуд кад нема дипломе. Па још и сам члан тога ученог друштва реферирајући тај превод јавно вели да ни он сам не разуме Дарвина, при свем том што је доктор. Али то је са свим могуће. Јер наш млади доктор имао је важнијих штудија а не да чита Дарвина. Шта мислите он је још као медицинар написао много новела и приповедчица, а да тако важан посао изврши, наравно да је морао много романа проштудирати. Сети се само „Глунденског језера“. Колико је килограма умне снаге докторске на томе раду само морао потрошити! А када није онда читао Дарвина, ваљда ће сада као доктор да га чита?! Има он сада важнијега посла. Сад се бави са великим штудијама, чујте само! Преводи позоришно дело „Колатин и Брут“. Е, није он забадава доктор! – Неразуме Дарвина? Е, а дипломе?

Е дакле наш славни доктор има много диплома. – „Јес али еликсир, еликсир?“ – Е у мало незаборави. Ето видите то је та *рејата* звезда, то је доктор што – бар тако изгледа да је пронашао еликсир. Он подиже приватну болницу, а свакоме ко му да за тај посао новаца, осигурава и живот и здравље, он ће им осигурати и на више. Шта више он – бар тако изгледа има неку особиту медицину мора бити да је и то каква добротворна водица, па њоме лечи сиротињу од сиротиње. Помислите само, том медицином намаже сиромаша па је одмах богат. Е тако је то. Тај ће се зацело прославити *само ако га сувременници неумоћно разумети*.

Е и ја да нисам философ, баш би најволео па будем доктор, али наравно по новом калупу – да се прославим.

Жац,¹⁵⁴

Враголан, бр. 10, од 18. V 1872.

Број 10.

Коме биет на знамењу има „ХАЦИ-ВОШТАЦ“

Година II.

ЛИСТ ЗА ШАЛУ И САТИРУ.

Вошти четири пута на месец

Градничтво је у кући Ј. Никетића у
соколу од аданија (напоменуту) под-
носи број 19

Рукопис се не враћају.

У Београду 18. Маја 1872.

Цена је лезу на годину 48, на по
године 24, на три месеца 12 гроша.
За аустро-угарску на годину 6 еор. на
по год 2 е. 60 кр. на 3 мес. 1 е. 25 кр.Претплати се нашој администрацији
„Враголана“

ТЕЛЕГРАМ:

(НЕЗНА СЕ ОД КУДА ЈЕ)

НА СВЕ УПИСНИКЕ „ВРАГОЛАНОВЕ“.

„ЗАВОНЦАО ЈЕ“, „ЗНА СЕ КОЈАНКО ЈЕ САХАТ“.
— Уредник „Радника“ Ст. Милићевић чини
метанија. Педесет има за сахат да учини.
Игледи су за „службицу“ врло добри. Оп-
шкрније јавићу писмом у идућем броју. Сво
његово досадање „уверење“ преобразило се у
„разуверење“. Он се за то „маје“, али му
то не помаже.

II. Пандур. Понка је дошла пре ш-
тавог сахата — људи чекају имају итне по-
слове.

Гувернер (надубин у поску и по обаци се на
пандуре) Само волат, утимо пакат. Пашан Ешме
прин си!

Столар мајстор Гавно је да му
збијени шкиа, на утимо даће бог.

(Питање решено у пољу Гувернера, пандуре
од овог времена има.)

II. ДЕО.

Елим. Пасо!

Мајстор. Четири!

[ОБАВЕШТЕЊЕ УРЕДНИКА СТЕВАНА
МИЛИЋЕВИЋА О ПРЕСТАНКУ ИЗЛАЖЕЊА
ЛИСТА РАДНИК]

Уписницима „Радника“

јавља се, да „Радник“ за неко време престаје излазити.

Ко не би хтео чекати док лист опет почне излазити, може
своје новце добити од г. Буре Љочића инжењера. А они који ишта
дугују, моле се да на истог што пре пошљу новац.

18 маја 1872 у Београду

Стеван Милићевић
уредник „Радника“

Српске новине, 20. V 1872.

троја кола привилегија и петоре таљиге диплома – како би се сам он могао користити њим проналаском својим“. Сви се чланови клањају говорнику, па и сам говорник клања се самоме себи што је тако лепо извешће доставио.

„Врзино коло“ прима то к знању и одлучује да се исти оснивач призна као ауторитет и као такав да се прогласи. На тај се предлог чланови побунеше. Сви хоће да буду ауторитети. Жац вели: „Та за име бога – не може бити! Камо нам дипломе“? Један члан без имена вели: „Може бити! Откуд ми немамо диплома – кад можемо њему дати пет таљига диплома“? Мехедетај вели: „Ајак! не иде то тако“! па поче филолошки доказивати како реч *диплома* долази од *дипле* (свирале) и *ома* па предлаже: да сваки члан набави *дипле ома* па ће тако бити у свакога *диплома*; а онда – почем у свакога буде диплома може се бити ауторитет иначе не може. Жац дошао у ватру па лупа у астал и ногама и рукама и главом и носом и све виче: „Може! може! може! Други члан без имена бацио од љутине шешир на патос па скаче на њ што игда може и све дречи: „Може! може! може! *доктори* можемо бити“! ...„Врзино коло“ одлучи и усвоји да од сад сви његови чланови буду *доктори*. Дневни се ред опет поче.

Др Жац извештава „Врзино коло“ да се скоро јавила чудновата композиција: „Да помогнемо, браћо, нашој правој сиротињи“ и то сад, засад само у октави или октету. Мало доцније, па ће изићи у дуету; за тим: у терцу, квартету, квинтету – а после ће доћи рогови, кларинета, фаготе, бубњеве, тамбуре, дромбуље, једном казати: читав оркестар, у коме ће бити капел-мајстор сам композитор и давати такт с рукавицама и цилиндром из каруца....„Врзино коло“ узе то к знању.

Дневни се ред мало прекиде јер један члан без имена рече: „Ето, иде поп“! Мехедетај уста, отвори врата и виде да не иде никакав поп. „Врзино коло“ прима то к знању. Дневни се ред наставља даље.

Др Мехедетај предлаже да се распише награда ономе који лепо разложи: из чијег су дивита написани они чланци „Нови апостоли“ што су негде изишли; да ли је мастило било жуто у звечећој монети или сјајно опет у звечећој монети или је било мастило као и свако мастило? Чланови „Врзиног кола“ не знају како изгледа то жуто мастило у звечећој монети па и не слушају шта се говори. Онај на фуруни заспао па хоће да падне. Онај на кревету зева. Др Жац отромбољио доњу усну па тамбура претом преко ње. Др Мехедетај види да нема ништа од његова предлога, па га остави за другу седницу.

Седница се сврши.

Међутим је једна једнолична, једноставна и једногласна поштована публика седела на једном сандуку и парала једну поставу на једном капуту да извади једну држаљу, која је једном запала и у којој је било једно перо.....Цељ вађења пера не зна се.

Прочитано и потписано на првом састанку „Врзиног кола“.

Чланови у „Врзиноме колу“

Др Жац

Др Мехедетај

Два г-ра без имена.

Врађолан, бр. 11–12, од 26. V 1872.

РАД „ЗАДРУГЕ СРБА ЗАНАТЛИЈА“

Рад ове наше задруге саопштавали смо у „Застави“ и „Народу“ до 1. јануара ове године, и то понајвише штампасмо записнике одборске од речи до речи. А сад ево у добри час у листу занатлијском настављамо.

По обичају дојакошњем сазвао је главни одбор „*Задруге Срба занатлија*“ задругаре на главни састанак 2. јануара, на који је дошло 56 члана. Збору је овом част указао доласком својим и учешћем у већању и члан почасни др. *Јован Субојић*. По извештају секретареву о раду задружном од Духова донде, прво се расправљало и закључило, да се пожуре угарско министарство да потврди правила задружна. За тим се претресао закон занатлијски, донесен на сабору угарском, те да задруга оправи сабору и своје примедбе и назоре о томе. Мало живља разговора изазове предлог задругара *Томе Јакишића*: да задруга издаје свој лист занатлијски, који се предлог гласањем поименце упуту главном одбору да о том донесе опширан предлог на годишњој скупштини. Секретар „српског друштва за радиност“ *Ђока Мијајковић* саопшти на том састанку, закључак одбора друштвено, како је исто друштво радо, да се сједини са „задругом Срба занатлија“. Ово изазове жестоку дебату и најпосле гласањем по имену одбаци се предлог: да се и ова ствар упуту главноме одбору задруге занатлијске.

Главни одбор занатлијски састајао се редовно свакога месеца, и у седницама својим расправљао је и свршивао ствари обичне задружне и новосадског одељења, што ћемо другом приликом опширније по реду саопштити. За сад пак најпрече нам је да јавимо главнији рад задружни.

По правили своји радећи, одбор овај покушавао је, не би-л се почеле склапати овде у Новом Саду занатлијске заједнице рада и капитала. Прво је дакле тога ради сазвао све овдашње обућаре: чизмаре, ципеларе, папуџије, опанчаре. На састанак су дошли не само, мал-не сви до једног, Срби занатлије него и несрби, особито Немци. По дужем разговору и договору углави се, да се здруже сви

обућари најпре у *задругу кожарску*, јер им је то најпрече. *Светозар Марковић* је учинио добро и саставио нацрт овој новој заједници.¹⁵⁶ Нацрт ћемо овај штампати, чим буде за то прилике. Изабран је одбор, који ће заћи да купи честичаре (акционаре) тој заједници. Ваља да се по реченом нацрту скупи на 300 честица (акција) капитал 30.000 фор.; по 100 фор. дакле од честице. Уплата има се извршити у пет obroка за пет месеци. Док видимо какав ће успех бити купљењу честичара – јавићемо.

Како ће нови закон о занатлији да преиначи занатлијске одношаје – то је главни одбор, сазвао опет задругаре на јавни састанак 30. априла, који је настављен после 4. маја ове године. Пошто је ово ствар понајпре новосадског занатлијског одељења „Задруге Срба занатлија“ а осим тога тиче се занатлија у опште: то је одбор и овом приликом сазвао све знатлије Новосађане, без разлике народности – и било је на збору том 180 занатлија. Претресани су параграфи 76. до 84. закона о занати и према томе удешени су одношаји занатлијски. Углављено је да свако одељење „Задруге Срба занатлија“ у своме месту постоји као заједница, по смислу закона §. 76, што ни мало не смета целокупној задрузи. Изабраће се дакле посебице чланови за комисију и пороту, међ којима морају бити и занатлијски помоћници, по гласу §. 89. Прилози месечни остају као и дојако по 10 новчића месечно, док главна скупштина не реши другачије. Сви закључци овога састанка изнеће се пред овогодишњу главну скупштину.

У великој неприлици био је главни одбор због тога, што из Бечкерека никако не доби одговора од тамошњег одбора – хоће-ли моћи тамо бити скупштина занатлијска ове године, као што је лане закључено. Писало се најпре а по том и телеграфисало – те на послетку главни одбор реши у седници својој 30. априла и 4. маја, да и овогодишња скупштина буде у Новом Саду. Кад је већ позив у новина изашао, она тск дође одговор из Бечкерека, на који се да богме више није могао обзирати.

Рад појединих одељења саопштићемо по реду с извештајем из седница одборских.

Глас занатлија, бр. 1, од 28. V 1872.

[ПРОГРАМ ПРВОГ СРПСКОГ
СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ЛИСТА У ВОЈВОДИНИ –
ЈЕДНАКОСТ]

ПРОГРАМ

„ЈЕДНАКА ПРАВА, ЈЕДНАКЕ ДУЖНОСТИ И ЈЕДНАКА
СЛОБОДА ЗА СВЕ.“

Право је моћ. Кад велимо, на прилику, „сваки човек има право да живи“ то значи: он ваља да има *моћи* – *средсѝва* да живи. Тако исто кад велимо: сваки човек има право да се образује, развија и усавршава – то значи: он ваља да има *моћи* – *средсѝва* да се развија и усавршава.

Без моћи – љраво је гола реч.

Али огромна већина српског народа – онога народа коме ми говоримо ове речи – нема појма ни о свом праву, а камо ли о томе, да сви људи имају једнака права.

Има ли огромна већина српског народа право на живот, право на рад и телесни развитак – кад он нема моћи да изиђе из сиромаштине, која сатире његово здравље, подкопава му живот и оставља му наследне болести од колена на колена?

Има ли огромна већина нашег народа право на умни развитак и образовање – кад он нема моћи да се изобрази?

Има ли огромна већина нашег народа право да учествује у општинским, жупаниским, државним – у опште у тако званим јавним – пословима: да већа и даје свој глас о порези, о војсци, о судовима, која му правду деле, о полицији која му чува живот и имање, и свима установама и законима, који се тичу његове коже – кад он незна и неразумне ништа, и кад нема моћи да разуме ништа што прелази његове кућевне бриге и послове?

На леђима огромне већине радног света лежи један огроман терет, а тај се зове „државни поредак“. Народу се обично говори:

„државни поредак створен је за то да вас чува и брани – да ваша права нико не дирне, радите ви само, издржавајте и одржавајте државни поредак, а за остало се не брините.“

И народ плаћа милијоне крваво зарађене у зноју свог лица, даје стотине иљаде својих синова – жртвује своје тело и своју крв, да се одржи тај тајанствени, њему непознати „државни поредак“. Баца све то као у мутну воду, а не види никаква плода. Са разних страна позивљу се на његов патријотизам и његову свест, позивљу га на борбу, хвале га што је јуначки одбранио своја права, а народ гледа зачуђено око себе, пита: где су та права и где су благодати тих права, за која се он бори од толико година? Његов кућни праг прелази само свакидања брига за свакидањи леб – посећује га још езекуција финансијска и рекрутска комисија; али светлост слободе и среће што је ужива развијен, осигуран човек, непосећује никако његов дом.

Ето какава права и какву једнакост права ужива наш народ.

Кад велимо: „једнака права за све“ – ми разумемо *једнаку моћ* за све чланове нашег народа; да живе, да се развију телесно и умно докле год допиру њихове природне способности. Ми ту разумемо не само укидање свију привилегија појединих личности и појединих сталежа, већ укидање свију услова који огромну већину народа остављају у сиротињи и незнању; разумемо материјално благостање и образовање свију чланова српског народа.

„Једнака права“ захтевају и „једнаке дужности“. Ово је стара, позната истина. Она се казује често, али се врло ретко ради по њој.

У данашње време огромна већина људи осуђена је да се непрекидно бави телесним радом; мањина људи има привилегију, било по рођењу, било по богатству, било по образовању, да се не бави „грубим и простим“ телесним радом, већ може да се бави „вишим“, умним радовима или да ништа не ради.

Ми недржимо у опште да је телесни рад по достојанству „нижи“ но рад умни. Тако исто не држимо да је телесни рад нераздвојно скопчан са муком и патњом, као што је то данас већином случај. На против мислимо, да је са свим у човековој – у друштвеној – власти, да сваки телесни рад буде *лак и љријатан*, само ако се сви услови за рад за ту целъ удесе. Али ми смо изrekli начело да сви људи имају једнака права. То значи: да сваки човек има права да се бави и радом умним, као и радом телесним, и да избор рада зависи од човекове *воље*, а не од *невоље*, као што је данас. Из тога неопходно истиче да су сви чланови друштва подједнако дужни: 1) да се старају да сваки члан добије једнака права у друштву и 2) да се старају, да ишчезну сва привилегисана занимања, а нарочито да ишчезне подела на тако зване више, умне радни-

ке и ниже, телесне раднике; а из тога истиче 3) сваки је члан дужан да *пoдједнако* суделује у општем раду за благостање и развитак свију чланова друштва.

Како су дужности подељене код нашег народа? То је лако разумети само кад се сетимо како су подељена права.

Што ко има већа права, тим има мање дужности. Почев од највеће господе, која арчи милијонима народно благо па до последњег сељака, који једе с трудом зарађени окорео леб – свуда видимо да се највећа награда даје народним изелицама, глобацијама и нерадницима, а што је ко вреднији и кориснији радник, тим му је награда за рад мања. Цео друштвени поредак управо је изврнут. Они који немају никакве дужности имају неограничена права; на против они који имају најтеже дужности, који носе највеће терете у раду, за издржавање више класе – у крви, за обрану своје господе – то је безправна раја.

Ово није нешто случајно, што се налази тек местимице. То је свуда и на сваком месту. Спрам већине радничког света, који је принуђен да се бави само телесним радом сви су сталежи привилегисани и сви људи, који спадају у те сталеже спрам већине народа стоје као „господа“ и „господари“ т. ј. власници. Такви су: новчани богаташи и аристократе по рођењу, законодавци, чиновници, и свештеници па често и научењаци.

Кад велимо „једнаке дужности за све“ – ми разумемо да су сви чланови друштва подједнако обвезани да раде – да раде умно и телесно, по својим природним способностима, не тражећи за свој рад нити какав привилегисан положај, нити какву власт, нити какву већу награду, но што износи одиста права вредност њиховог рада. Ми ту разумемо да је *радник* и законодавац и судија и чувар поредка и научењак – и по своме положају и по награди. Ми ту разумемо на послетку да се умни рад не одваја од рада телесног, већ да су оба, као неопходна за свестрани човеков развитак, нераздвојна код сваког члана друштва.

Једнакост права и дужности – то је основ друштвеног уређења; то је неопходан услов за материјално благостање и образовање народа. „Једнака слобода за све“ – то је последица друштвеног уређења, које се оснива на једнаким правима и једнаким дужностима свију чланова.

Данас је огромна већина нашег народа везана за своје село и своју варош и чак за своју кућу; везана је за своју свакидању бригу и свакидањи мучни рад. Она је везана незнањем и сиромаштином и воља је појединца сувише слаба, да се ослободи те везе. Има ли слободе онде где је човек везан као какво дрво за земљу на којој се родио? Има ли слободе онде где човек мора да страда и трпи, а не може да се ослободи свог страдања?

Али над овом стегом што је над човеком налаже друштвено уређење стоји друга, тако исто чврста стега, а то је: обвеза према држави. Ту је човек обвезан да се покорава неким законима и уредбама *на које није никад пристао, које није никад ни разумео*. Над њиме леже цели степени власти од кнеза у селу па до највише власти и он мора све то да плаћа својим знојем и да се брани својом крвљу; сваки покушај да се тих веза ослободи сматра се као буна. Има ли ту слободе где је човек потчињен несвесно некој непознатој сили, која по своме ћефу располаже његовим животом и имањем?

Кад велимо „једнаку слободу за све“ – ми ту разумемо не само да је сваки члан свестан о својим потребама и свом положају, што га у друштву заузима, да он потпуно разуме оно друштвено устројство у коме живи, да зна *на шта се обвезује и ради чега се обвезује* у друштву, већ што је најважније; да он има право т. ј. моћ да сваки пут остави друштво које му се недопада, да живи по својим потребама и по својој увиђавности, и да се само на оно обвезује, на што је његова добра воља.

Ми смо у кратко разјаснили како разумемо наш задатак: „једнака права, једнаке дужности и једнака слобода за све.“ Разуме се да се тај задатак постигне ваља дугог и мучног рада. Ваља изменити установе и васпитати људе – ваља подићи нову друштвену зграду на новом морално развијеном човечанству.

Ово би била од прилике теоретична страна нашег програма; прелазећи на његову практичну страну, т. ј. на догађаје, који нас сваки дан окружавају и на начин, којим ћемо наша начела, владајући се по околностима, гледати да остваримо. – ми пре свега морамо коју рећи о тако званим политичним и друштвеним питањима, морамо њихову односну вредност означити и становитиште наше према истим обиљежити.

Мало грађана знају разлику између тако званих политичких и друштвених питања; за некоје друштвена питања и непостоје нити знају шта су; а већина сматра политична питања као најважнија или управо једина питања, изучавањем и решавањем којих сваки новинар, народњак и у опште грађанин треба да се бави. Нама се и не хотимице намеће питање: а што су то политична питања? Да ли су то свакидашње промене министара, бирање посланика, наименовање званичника или шта је н. пр. изустео владар или који министар у сабору или на ком приватном месту? – Одговора другог на то не треба, но да сваки завири у ма које политичне новине, те ће се сам уверити, да збиља та питања изпуњавају садржину листа – и да их не само маса но и тако звани управљачи јавног миљења за најважнија и управо једина питања држе. Чудимо се да се озбиљни људи баве тим ситнаријама, јер нек је само народ

свестан, министри и владари могу се мењати сваки дан без најмањег уплива на судбу народну. Енглеска с' тог политичног гледишта даје нам добар пример. – Или спадају л' у политична питања и таке промене које у живот народни засецају као што су н. пр. прелазак једног народа из ропства у слободу, као што је случај био с' француским народом при свршетку прошлог века; или ослобођење једног народа од притиска и зулумчарења другог народа, као што се ослободише Американци од Енглеца; један део Срба од Турака. Нико не ће ова питања с' горњим помешати, но ће их због своје важности у засебну класу ставити. У ту класу спадају та и друга подобна питања, која на ток једног народа ил' целог човештва упливишу – усљед којих народ за неколико столећа или у назад или у напред иде. Та питања зовемо ми друштвеним или социјалним. Она обухватају све народне преврате, она сачињавају народну или светску историју. Као што имена и житија владара несачињавају историју развитка народа, над којим владаше – но су управо најништавнији део исте; тако су све политичне препирке, борбе и интриге само ништави део друштвеног покрета и развитка. Ми сматрамо така политична питања, као што их већина европске пресе данас претреса, као заостатак некадањих дворских интрига из апсолутних времена; само што сада главно истриганско место није двор но сабор и цела земља. Народ се навико да таке ситнарије претреса, размишља о њима, као да су од највеће важности, док међу тим за питања, од којих зависи његова судба он незна ни да постоје. На послетку та ништавост политичних питања постаје временом узрок равнодушности код већине народа спрам сваке јавне радње; јер он болује – а не зна узрок своје болести. Свако сретство које му се пружа, он из почетка радо прима, ал' кад види да му ништа не помаже, он га баца од себе. Тек силним наговором и апслирањем на најосетљивије осећаје његове он ће покушати више и више пута; ал' сам он ће се врло тешко наћи побуђен, да се тог средства на ново лати. Ово не вреди само за Србе, но за све народе у Европи; па сама слободна Америка, тај идеал њифтганских слободњака патн од исте болести. Равнодушност народа – масе – спрам јавних ствари долази прво од слабог развитка свести; друго од увиђавности да средства, која нам садањи парламентаризам даје и помоћу којег се политична питања решавају, народу ништа не помажу; отуд и она изрека код народа: „све то нама ништа не помаже“ и „сиротиња остаје вечито сиротиња“. Из тог свега следује, да народ мирно врат у јарам меће, јер вели: „лека више нема; то је божија воља, дакле тако мора бити. Плаћај шта ишту, ради шта захтевају, па си миран.“

Због ништавости политичних питања у сравњивању са друштвеним и због тенденције да у народу ропска осећања негују или

ако не то, а оно да народ до очајничке равнодушности доведе јер народ навикавају да сваку тиранију као своју судбину трпељиво сноси; – због тих узрока ми морамо бити непријатељи те систематичне радње, да се народ бави само тим ситнаријама, као најважнијим предметима, док међу тим најбитнија питања народна бораве дубоки летаргијски сан. Наша ће задаћа дакле бити, да народ на та најбитнија питања потсетимо, како би он о њима размишљао и да политична питања на њихову праву важност сведемо – т. ј. као практичну, свакидашњу страну друштвени[x] питања.

Да се велики преврати – револуције – друштвене остваре, треба столећа. Живот једног човека за то је кратак; но сваки опет може, треба и мора да за идеју, која тај преврат руководи, по силама ради. Сваки део живота народног; политична, друштвена, књижевна, забавна и т. д. као што је сада подељен, треба да на свом пољу ту идеју распростире и свака његова радња тој идеји да одговара. Идеја која је образованим светом овлада, то је идеја *иоџијуне једнакости за све*. Практична страна дакле како да се у тим околностима друштво тој идеји приближи, како да неизбројне препреке које су на путу остваривању исте идеје, и које би могле исту на дуже време одложити, уклоне – та практична страна треба да сачињава тако звана политична питања, која морају имати увек за основу каква друштвена питања јер прва су само – као што већ рекосмо – тренутна практична страна других и показују нам на коме се ступњу развитка та друга налазе. Кад се н. пр. већа на једном сабору колико плате да вуку извесни људи што се зову владике, попови и т. д. то значи, да у том народу наука још није продрла и да сујовјерије и незнање влада. Кад се опет дебате воде о повишењу плате званичника и увеличавању стојаће војске, то значи да бирократија и груба сила испод руке иду и да народ у ропству чами. – Ако дакле политична питања немају тог карактера, што им овде приписасмо – онда постају ситнарије, и нису достојна да се озбиљан човек њима бави.

Да смо од потпуне једнакости далеко, сваки види, осећа; да се морамо послужити свима законитим сретствима, које нам устав даје, да се тој цели у колико је могуће приближимо, дужност нам налаже. То нас опет води на свакидашњу политичну борбу. При тој борби ми би пре свега обратили пажњу наших суграђана на ужасне суме новца, које народ држави плаћа.

Ми би им показали, да се њима сваки године толико иљада синова из њиховог наручја изтрже; и да је рад тих иљада руку не само за народ пропао, но да још два пута толико зараде мора пропасти, само да се први могу без икакве радње издржати. Узгред ћемо још споменути, да су ти војници слепо оруђе владе, која с'

њима сваку пробуђени свест угушује и т. д. и т. д. Потсетили би грађане на тиранску тежњу угарске владе, да над свима народима што већма господари – као што закони о измени муниципалних установа, вирилцима и т. д. сведоче. Напослетку изнели би им неправедну распореду порезе, што сви једнаке суме односно по свом имању плаћају – јер богаташи с' 5000 прихода на годину лакше је плаћати 1000 порез но сиромашу с' 100 ил' 200 ф. – 20 ил' 40 фор. – све ове и друге тачке, о којима се у једном програму не може опширно говорити, но које ћемо у идућим бројевима надокнадити – ми би нашим суграђанима на претрес изнели. И наш практични програм био би тада у кратко овај:

- 1.) Укидање стојаће војске – и уважање општег народног оружања с' правом да народни војници своје старешине себи бирају.
 - 2.) Опште право гласања и повратак муниципалних установа с' додатком да се сваки нови закон пред цео народ има донети и тек с' одобрењем народним да као закон у живот ступити може.
 - 3.) Умањење плате свију великих чиновника на 3000 фор.
 - 4.) Умањење броја чиновника на неопходни број.
 - 5.) Право да сваки грађанин, општине и жупаније законске предлоге може доносити.
 - 6.) Уважање *прогресивне сисџеме порезе* т. ј. што је већа сума прихода да већи проценат порезе плаћа; н. пр. 400 ф. – плаћао би 1%; 500 фр. 2%; 1000 фор. 7%; 2000 15%; 3000 20% и т. д.
 - 7.) Ослобођење од сваке порезе, који имају доход из под 400 ф. или чија заслуга ту суму не надмашује.
 - 8.) Да се ником због дуга не покретна добра не могу продати, које поседнику приход до 400 фор. осигуравају.
 - 9.) Општа, бесплатна, обвезна настава.
 - 10.) Награда родитељима, који би од деце за то време помоћи могли имати.
 - 11.) Ограничење часова радника на 8 сахати – како у фабрикама, тако и по пољима и другим местима.
 - 12.) Известан део државног прихода опредељује се годишње на подизање народних фабрика, земљеделских задруга и т. д.
 - 13.) Други део одређује се на издржавање свију богаљева и немоћних који нису у стању да се издржавају.
 - 14.) Потпуно право говора, писања, састајања, удруживања итд.
- Ево то ће бити наш привремени практични т. ј. политични програм, који ћемо сваком приликом и сваким законитим сретством заступати и бранити.

Но имајући особито материјално стање нашег народа пред очима ми не можемо равнодушно гледати, да наш народ сваки дан пропада, да га сиротиња све већма гњечи и дави; та наша је задаћа баш да извојујемо материјалну једнакост целог народа, да уништимо узроке, који цепају један народ на два непријатељска табора, на богаташе и сироте; на научењаке и глупе. За то не можемо пропустити и да прави узрок пропадања нашег радничког народа не потражимо, да не претресамо узроке, које му површно испитивање приписује и да напослетку не изнесемо једини начин, на који се народ сиротиње и глупости опростити може.

Често слушамо са свију страна, да наш народ очевидно пропада, нарочито најглавнији слојеви његови, земљедјелци и занатлије. Пријатељи народни обраћају пажњу нашу на некад цветајуће занате, – занатлијске цехове и земљедјелске општине; причају нам о њиховом тадањем благостању и срањујући исто са садањим брзим опадањем питају сами себе: шта је узрок те пропасти?! Многи су покушавали да то питање реше и обично њихов одговор био је од прилике овај: српски народ врло је комотан (нећемо да кажемо лењ); у његовом календару има више светаца него радни дана, осим тога; што за ово радно доба заслужи, то опет у пијанци за време светаца потроши, а што остане то му жена, [к]ћи ил' снаја у опште млади на раскош утуку. При том их вредни Немци потискоше – и они да се заране, морају се код несавесних Чивута задуживати, тако, да је за неколико година њихова пропаст извесна. На послетку додају да је неук, не вешт, и док његови суседи и загранични изображенији народи најрационалнија и најнапреднија средства – алате – и начине при занатима и земљорадњи употребљују, дотле се наше занатлије и земљедјелци истим онаким алатима и начином служе, као и наши прађедови. Узроци дакле народног опадања можемо по том рећи да су: лењост, пијанство, раскош и глупост.

Ми не ћемо да споримо, да лична својства упливишу много на благостање појединих људи, особито ова четири порока, која код нашег народа владају. Но ми одричемо да су ова лична својства једини и најглавнији узроци народног опадања, шта више ми тврдимо, да сви пороци: лењост, пијанство, раскош и глупост не само да не морају бити узроци народне пропасти, но да они могу бити сљество – резултат самог опадања. Место дакле да приписујемо тим пороцима нашу пропаст, ми можемо приписати тој пропасти наше пороке. Ако ћемо дакле да нађемо прави узрок нашег опадања, то не смео га тражити у личним случајним својствима појединих људи, јер ова врло мало упливишу на ток развитка целог народа, но га морамо тражити у нечем сталнијем, непромењљивијем, и то је што ћемо скоро видети – сами склоп дру-

штвени. Но да се боље разумемо, мора ћемо мало опширније о том говорити, јер и онако се оваке ствари код нас слабо претресају.

Да нису ова лична својства, т. ј. пороци, узрок опадања нашег народа, но да тај узрок опадања мора бити са свим нешто друго, које је уједно можда и извор тих порока – доказаће нам историја. Узећемо само два примера, један из старог доба – Римљане; други из садашњости – Ирце. Историја показује нам из почетка Римљане, као један храбар, слободан, бистар и трезвен народ; на свршетку ми видимо те исте Римљане као мекушце, робове, глупаке и пијанице, као такви они се наравно нису могли одржати но пропадоше; и никадашњи господари света, посташе пљен варварских племена. Шта беше узрок тој грдној промени? Да л' збиља ти пороци упропастише римски народ – или су можда ти пороци и пропаст, сљедство једног истог узрока?! Ко је мало боље познат с' историјом тог народа, неће смети тврдити, да су ти пороци прави узрок пропасти; но ако дубље проучи то питање видиће, *да је дугоијрајно ројсџиво* уништило челичне карактере, а створило креатуре, које су једног Нерона, Калигулу и друге тиране над собом трпиле. То ропство било је узрок и пропасти и порока римског народа; а да се ропство могло лакше увести и одржати навиком Римљана на готовански живот, на богате пленове и на присвојавање туђег труда себи – доказује опет да прави узрок пропасти нису били лична својства појединих Римљана – но цео склоп друштвени, јер он им није допуштао потпуно развијање у сваком правцу, они дакле морадоше пропасти пре ил' после.

Ирци дају нам други пример. Тај несретни народ врло је мало познат код нас. Лишем самоуправе, слободе и својих земаља од Енглеза, његов живот личи више животу једне животиње, но човека. У Ирској и Енглеској већина Ираца је лења, глупа, пијана, сурова, једном речју одликује се највећим пороцима. Да је њихова беда и патња неописано велика – сасвим је очевидно. Неколико филантрописта Енглеза испитиваху узрок те патње и опадања ирског народа и дођоше до закључка – исто као и наши испитивачи народног опадања – да су узрок беде и патње ирског народа, његова својства, његови пороци. То мњење дуго владаше код већине писаца; ал' један изненадан случај поруши целу енглеску мајсторију. Ти исти Ирци пијанице, глупаци и пука сиротиња у свом ропском отачаству – посташе трезвени, бистри и богати грађани у слободној Америци. Ни је л' очевидно, да је ропство узрок њихове пропасти и њихових порока у Ирској, а слобода да је уништила оба та зла у Америци.

Ова два примера служе нам за доказ, да ако хоћемо да нађемо прави узрок нашег народног опадања, то га не смемо тражити –

као што већ из почетка наспоменуемо – у личним, случајним својствима појединих људи, јер та својства сама су резултат каквих народних околности. Но тај узрок морамо тражити у самом животу народном, у целом склопу друштвеном. Болест, од које пате наше занатлије и наши земљедјелци, та иста болест је узрок страдања свију европских народа. Бадава ће наш занатлија знати, који су најсавршенији алати при његовом занату и на који начин он може најјефтинију и најбољу робу производити – кад он нема средстава да те алате набави, кад нема пијаце где ће свој рад продати. Његова енглеска и француска браћа све то знају ал' опет су у том истом јадном – ако не још горем – стању но он. Истина некоји се могу случајно обогатити, ал' огромна већина остаје што је и била т. ј. сиротиња. Ако смо ради дакле, да на пут станемо опадању наших занатлија и земљедјелаца, шта више да их изучимо и од сиротиње спасемо, *ио морамо иака средсџива ујојребљава-ици, која неће биџи случајна, само неколицини од корисџи – и ио још није сиџурно – ио којима ће се сви хасниџи.*

Све досадање мере и намере не беху у стању то извршити. Сви наши покушаји беху неколико китњасти речи на скупштинама и јавним зборовима; ми зборисмо тада о науци, напредку, образованости и благостању; ми можда стависмо и те говоре на трпељиву артију, ми можда покушасмо и неке врсте удруживања, ми подигосмо „задруге“ „заједнице „друштва““ и т. д. – ми то све учинисмо ал' народу нашем ништа не користимо. Све те сиромашне поуке, што занатлијама дајемо, сва та лабава удруживања од врло мале су користи *занатлијама као занатлијама.* Ми нећемо да одричемо њихову општу вредност, шта више ми држимо да ти покушаји пробуђују свест у занатлијама – и то свест човека. Као занатлија он ће се мало од тог хаснити, ал' као човек, као грађанин много. Он ће у тим приликама да размишља о свом стању, о својој будућности; он ће да помишља на разна средства, којим да се помогне. На послетку то сретство, које је у њему пробудило свест човека, довестиће га до увиђавности, да сам увиди да то сретство за даље унапређење и потпуни развитак његов није довољно, но да мора друге помоћи тражити. Када занатлије до те увиђавности, до те свести дођу, онда су много напред коракнули – и онда њихова судба у њиховим рукама лежи. –

Прави узрок пропасти свију народа па и нашег – то је друштвени склоп. Као што је данас, он се без силе и крађе – експлоатације, одржати не може – јер то су му једине основе. Власт, богаташи, званичници, попови сав свој доход вуку из зараде народне; једни у име „порезе“, други у име „плате“, трећи у име „интереса“, „прихода“ и т. д. Но та се експлоатација без „државе“ одржати не би могла. Држава са својим средствима као што су:

војници, пушке, бајонети и топови санкционише – одобрава и „настојава“ да се тај „друштвени поредак“ одржати може. Сваки дакле покушај са стране радничког народа и њихових пријатеља – који не иде на најмању измену друштвеног склопа *мора* остати без успеха. Но тај друштвени склоп има две стране: политичну – административну и економну – произвођачку; прву сачињава власт с' целом њеном махинеријом – бирокрацијом, поповштином и војницима; она одржава „државни поредак“ и у име тог поредка прима милионе од јадног народа у име „пореза“. Те су порезе тако теретне по раднички народ – да му оне – што но реч – одузимљу залог хљеба из уста; а што је тако исто тешко и ниско по слободне људе, то је, да се та пореза узимље од народа без питања народног и да се употребљује против народа. Друга страна друштвеног склопа, т. ј. економна, која обухвата услове, под којима се производња, потрошња и размена разних продуката обавља – пада опет с' целим својим теретом на раднички народ. „Једнаки производ измењује се само за једнаки производ“ или „једнака величина рада за једнаку величину рада“ – То је први закон народне привреде. Но у садањем друштву је сасвим обратно. Ни један радник, био он сироман занатлија ил' земљодјелац, био он калфа ил' слуга не добија никад потпуну зараду своју. Ти узроци дакле што нека сила под именом „власти“ ил' „државе“ у име „порезе“ и других државних трошкова народу његову зараду одузима, што му та власт не допушта да он те ствари сам решава и што на послетку сироман не добија никад своју потпуну зараду; ти узроци чине да раднички народ мора вечито сироман остати; да сиротиње при данашњем друштвеном склопу мора увек бити – јер сиротиња мора све друге готоване ранити. Радити за унапређење радничког народа, радити дакле да се сиротиње и глупости ослободи, но у тај исти мах не радити на измену склопа друштвеног, било са његове политичне било економне стране – значи не разумевати питање, које би хтели решити; предлагати народу средства, која се на ту цел не односе, значи својим незнањем народ на странпутицу водити и што дуже га у сиротињи и глупости држати.

Наша ће задаћа дакле бити, да народ о тим друштвеним питањима, од којих његова будућност зависи, обавестимо, да сва питања онако представимо, како их је сувремена напредна наука испитала и изложила; да им средства и начин – науком освећен – покажемо, како да се хиљаду зала, које као стене народно тело притискује и гњече, опросте. –

И тако на застави нашој с' девизом: „Једнака права, једнаке дужности и једнака слобода за све“, ми пушћамо овај програм нек лети кроз народ наш; нек утеши браћу која трпе, да још има нас који трпимо и да само заједничким радом ми можемо наше ране

лечити; нек шапне браћи, у којима ропско сећање још није слободу угушило, да само потпуна слобода и свест могу један народ усрећити; нек опомене развијенију браћу, која ова начела у срцу јавно ил' тајно негују – да у нама сматрају своје пријатеље и да ова борба за заједничка начела и њих треба да разпламти, а све нас под једну заставу да стави.

Сви ви дакле, који слободу и једнакост љубите, који у народном страдању бол осећате – и који се од тиранске претње не плашите, но сте у стању ваша начела не само мастилом но и крвљу потписати – све вас позивамо на заједнички рад – а то је да народ од сиротиње и глупости ослободимо, у колико нам уставна средства допуштају.–

Наука и истина је на нашој сйрани, ми морамо њобедиши.

У Новом Саду 1. Јуна.

Ђока Мијајовић
уредник „Једнакости“

Једнакости, угледни број, јун 1872.

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ.

Из програма нашег листа читаоци могу видети нашу целъ.

У колико ћемо ту целъ постићи, то разуме се, поглавито зависи од умне снаге, која је прикупљена да ради на овом листу. Ми у том смислу можемо само то рећи, да ће на нашем листу радити цела дружина, која је радила на „Раднику“ листу, који је истим правцем излазио у Србији, и који је не давно престао да излази због незгодних штампарских услова. Ова је дружина још ојачана бројем и одушевљењем сурадника, који су спремни да се на овом земљишту, где су штампарски услови много бољи, боре за иста начела.

Но колико ваљаност листа зависи од сурадника, толико исто скоро зависи од одзива публике. Књижевни рад код нас још није задобио права грађанска као други радови, те да књижевник може живети од свога рада, као од другог занимања. То је главни узрок, што и код наших најраспрострањенијих листова, нису никад сакупљени стручњаци из разних наука, ни они који су баш неопходни за сваки листи, који прати текуће догађаје у народном животу. Да ли ће „Једнакост“ патити од те болести *што зависи једино од њу-блике*.

По облику и садржини наш је лист намењен широј публици – ученој и неученој. Људи чији се интереси бране правцем нашег листа, као и они, који мисле да су начела што их ми проповедамо, противна њиховим интересима, али који желе да су им интереси вазда сагласни са правичношћу, имају једнаку потребу да изуче наша начела. Људи образовати, нарочито чланови омладине по начелима и *годинама* који су ради да прате развитак друштвених начела у теорији и пракци а нарочито примену друштвених начела на наш народни живот, мислимо да ће бити задовољени нашим листом, као и они наши противници, који искрено желе да познаду и проуче наша начела.

Према цени, коју смо листу одредили, потребно је 650 предплатника, да се покрију неопходни трошкови, те да лист може

излазити, а да ни сурадници *недобију ни њаре награде за свој рад*. Према томе може сваки ценити да ли смо ставили високу цену нашем листу.

Лист ће излазити три пута на недељу средом, петком и недељом, на истом формату, на коме је штампан овај програм. Цена је листу:

За Аустрију за 1. год.....	8	фор.	аустр.	вр.
" пола".....	4	"	"	"
" три месеца.....	2	"	"	"
" један месец.....	70	н.	"	"
За Србију за 1. год.....	10	фор.	или	100 гр.
" пола".....	2	"	"	50 "

Пуштајући овај програм у свет, позивљемо све наше пријатеље – пријатеље начела, што их у нашем програму истакосмо, да се потруде са скупљањем предплате.

Скупљену предплату, као и сва писма и рукописе ваља шиљати на име уредниково у Н. Саду.

Рок је предплати 1. Јули, када ће лист почети редовно излазити.

У Новом Саду 1. Јуна.

Уредништво.

Једнакост, угледни број, јун 1872.

[РУЖА ДР ВЛАДАНУ ЂОРЂЕВИЋУ]

[III]

Поред она два случаја која изнесох у прошлом броју Владане, ја би био у стању да ти набројим још сијасет шта ми је ко противу тебе наказивао, и шта ми сваки дан јошт какви честити људи противу тебе доносе; али баш сада, кад знам да ће говорити онима кои на тебе мрзе и кои те тако мрзе да те очима не виде, баш тад, ја то нећу да чиним и другима да говорим, већ хоћу изненади противу тебе да престанем писати. Нећу да кажеш ни ти да те ја мрзим него хоћу да кажеш, да ја и према теби као моме непријатељу умем бити великодушан.

Ја сам устао само због једног твог израза противу тебе, а не зато што ја на тебе мрзим и ти си имао начина да се опереш, па да останемо пријатељи, али си ти према мени устао као господар према робу. Мислио си, да ћу ја милити по прашини, али си се преварио. Ти си мислио да ћу ја марити што ћеш изнети неке лажи противу мене и хтеде ме у досеткама измевати; међутим, ако хоћеш анекдота мојих, ја ћу ти друге напричати, пуну поворку; па да се и ти и сав свет насмеју.

Сада нека ти је ова опомена од мене: гледај себе па ћеш сретније проћи; јер ја да сам само себе гледао не би био и од оних напуштен на које сам полагао.

Ни у једној земљи Владане тако често слане не падају као у Србији, па чувај се да се не спарушиш, јер си онда пропао.

„Ја могу бити огледало свима“.

Моја ти је последња реч: држи се Владимирових братија.

Твој вилајетлија
Мишаило.

Ружа, бр. 22, од 9. VI 1872.

ИЗ ЧИТАОНИЦЕ.

Под оштрим сечивом закона о штампи обамро је у Београду „Радник“, не навршивши ни пуну годину свога опстанка. Члан 25 закона о штампи истумачен је штампарима тако: да су они одговорни не само за форму него и за најсакривенију садржину самога списа (*изузимајући* грдњу приватних лица), те су се они упутили да држе у рукама цензорску брисаљку о свему што се тиче јавности и званичности, још пре него ли што дело прође кроз полицајске руке. Такво туторство нити даје маха каквоме добром листу, да он примамљивом садржином својом сакупи око себе много читалаца, те да може тако и више ваљаних радника око себе прикупити и издржавати. Нити пак ово туторство даје маха јавноме мњењу да се оно може покренути из равнодушности своје, те да може његовим властитим слободним утицајем да угине такав лист који правац свој подесио није. Па још кад је према додатку к закону о штампи постало кажњиво и само просто казивање мишљења, које се и не тиче појединих лица, него тек просјих облика друштвених, онда је главни писац и покретач „Радника“ дошао у опасност да хтео не хтео пође у Пожаревац, те да тамо у самоћи на ново премишља мисли о „поретку друштвеном“, те се он од ове опасности уклони са бојништа београдског у другу земљу. А кад се по врх тога појави и дуг у штампарији, онда „Радник“ остаде непомичан и без срца и без крила.

Али се не устежемо признати да унутрашња снага „Радникова“ није ни обећавала дужу борбу на *обома* земљишту. То је се могло видети одмах по првим појавама ове најновије млађане снаге наше у „Панчевцу“ и у „Народном пријатељу“. Било је доста који смо могли рушењем „отрцаног либерализма“ да учинимо те да се живо спомиње име наше нарочито по ђачкоме свету. Доиста ни једна влада, ни београдска ни пештанска, не би нам у томе замислила, него би се и сама насмешила у дубини срца свога. А иступи два три (свега) човека, који су се некада пришуњали на *либералну* страну, без икаква унутрашња убеђења, или који су веровали и сувише обећањима власничким, ти иступи могли су

нам дати довољно разлога да се с бичем у руци подигнемо против личних познаника својих – тим пре, што нам се и после 1868. године непрестано приписивала нека привидна заједница у раду. И док још поводом тако замашних и изненадних догађаја 1868. године није се ни мало сталожило врење, те да се из њега покаже чисто вино и комина, док је с једне стране назадњаштво употребљавало најподлија сретства да крвавим убијством омрчи опозицију и либерализам – ево ти наше најмлађе браће, где се у исто време и скоро рећи заједнички подижу са трубама и буздованима, и то не противу посебних издајица слободњачке борбе, него противу самога „либерализма“, кликујући још у напред над „развалинама“ његовим.

Баш у покојно време ноћних „буценосаца“ у Београду појавиле су се биле и стреле „социјалнога демократизма“. Било нас је који смо ни криви ни дужни нападани и посредно и непосредно. Ни једном једином речцом нисмо ми ове стреле повраћали, – само смо гледали како се општи непријатељи наши смеју ђаволскоме послу. Једини одговор, који је приличио пријатељима слободе, био је тај: да се позову нападачи либерализма у Србији, да они сами покушају оно што од других ишту. И ето се појави „Радник“. И не само да му ни један истинито либералан човек у Србији није ни за длачицу на путу стајао, него је још бивши уредник „Србије“ Каљевић имао племените храбрости, да у сред узбуркане скупштине крагујевачке устаје да заштити „Раднику“ право на слободно изјављивање мишљења. Ови нови политичари, који су пређе за све што се догађа у Србији звали на суд „представнике јавног миљења“, грдећи њихову гњилост и невештину, сад се ни мало више не сећаху да овај исти прекор и на себе обрну.

У „Раднику“ је изишло довољно ваљаних чланака научних, који доиста заслужују да се и чешће и више проучавају. Али не можемо рећи да је тако исто довољно изишло и предлога за практичну примену друштвених начела на наш народни живот. Радници „Раденикови“ проучавали су до сада само на западу радничко питање, али нису још проучили потпуно и потребе и стање нашег целокупног народа. То се осведочило по свима њиховим покушајима. Ни сама проста удруживања занатлијска, која су прошле године онако свечано одпочета била, ни сама та проста удружења нису у нас још могла да пронађу ону живу свезу која ће их одржати у заједници и покренути им напредак. Па ни у најглавнијој намери својој, у образовању чисто „социјално-демократске странке“ у Србији, није „Радник“ срећнији био. Није прошло мало времена од како је се Св. Марковић из Београда уклонио, а нови уредник „Радника“ штампа на челу тога листа изјаву како се он не слаже са

оним што је Ђ. Мијатовић из Новог Сада, дакле из „туђине“, писао и како се „каје“ што је његово мишљење у „Раднику“ наштампано. И то је изишло у самом недру оне странке, која је била вољна да сваки корак личних познаника у слободњачкој народној странци напише на рачун самоме „либерализму“.

Овај последњи појав мислимо да је довољан одговор на чланак „зближење начелних партија“, којим је изволео „Радник“, као са неке висине, да одбаци руку која му је у „Младој Србадији“ пружена била. Није нико тражио од „Радника“ да га прими под своје моћно крило, нити је тражио од његових радника да се одреку социјалних начела, него је писац ових редака у „Мл. Србадији“ према својим личним разговорима држао да је доиста на све стране увидело се да наша и онако малена напредна снага не сме више да се растројава и залеће свака честица на своју страну, него да јој је *пре свега* потребно да извојује себи *земљиште* за борбу својих осталих друштвених назора. У веку данашње јасне и стварне науке, и у народу, који није рођењем и испитањем подељен на разне искључиве сталеже, ми смо држали и држимо да *не може* бити *начелних* разлика друштвених међу *самостјалним* и *образованим* борцима народним. И да није присталица „социјалне демократије“ убеђен био по теорији да његови назори друштвени ваља да продру у живот путем најшире *слободе*, оно би га практика уверила, да без слободе не може ни да учини корака напред. А истинити пријатељ *слободе* не знамо како може бити противник *слободном удруживању на најједноставнијем основу целе људске масе*, што и јесте главни и потоњи значај „социјалне демократије“. Са либерализмом могао би у начелној опреци стајати само прост насилнички комуниста, који хоће *силом* да натура човечанству нову породицу, или радничку касарну, или веру, па макар се она крстила и именом „атеизма“.

„Жртве“ дакле у *начелима* нити смо до сада тражили нити ћемо од сада тражити. Али је ево неодољиву потребу *шактике* у примењивању тих начела изриком признала и сама одменица „Раденикова“ *Једнакост*, која ће под уредништвом Ђоке Мијатовића излазити у Новоме Саду, три пута на недељу (са годишњом ценом 8 фор. или 100 гроша). „Једнакост“ већ износи на средњу два програма, од којих је један општи начелни, а други „дневни“ привремен. У овоме дневном програму има већ ствари економних, које је и сама крагујевачка скупштина усвојила, као што је наредба да се сељаку не може сва земља отуђити. А ко једном призна да у примени начела израђених у страноме свету може бити неких различних путова, тај већ тим самим признаје да не само није „апсурдум“ него и може и ваља да буде пријатељске критике и

„компромиса“ између научника који долази још „тазе“ са огњишта социјалне борбе западне и између задубљеног борца и проматраоца нашег народног живота.

Све ово напоменули смо само ради оних пријатеља или непријатеља, који мисле да ће расцепљеност међу млађим нараштајима нашим сваки дан све већа постојати. Међу тим права наука, трезвен поглед на околину и искрен разговор не ће никад моћи да не изведе свакога самосталног борца народњег на један исти општи пут. Ми не сумњамо да ће и „Једнакост“ с мало више скромности и поштовања говорити и о осталој борби народној и политичној и умној и уметничкој и економној, кад на самоме себи искуси: како још много и много имамо ми да се бијемо и боримо за уједначење свога целокупног народа са другим народима, како је много мање богатства у слободи, знању, вештини и имању нашега целог народа *према другим народима*, него ли што је несрећне неједнакости међу нама самима – сви смо ми још по готову *пог једнако* робље туђе, и сви смо *пог једнако* сиротиња...

Овом приликом имамо да кажемо један пут за свагда да само *одбор омладински* има власти да говори у *име целокупне уједињене омладине*, и да је у омладинскоме листу од *одбора* само оно где је овај изриком потписан. Остало пак иде на одговорност самих посебних писаца, или ако је без потписа на одговорност уредника, који у том обзиру стоји према друштвеноме овом листу као год што стоје и други посебни писци.

Млада Србадија, бр. 24, од 17. VI 1872.

ПРОГРАМ СРПСКЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ

I. ДРЖАВА

Ми исповедамо:

1. Да је данашња држава тајно организовано друштво против народа, т. ј. организована непривредна класа људи за плачкање привредних људи, и

2. да је постала насиљем јачих а не укупним договором целог народа.

1., 2. Да државе нестпране, а на месцпо ње стпупци федерација слободних општина на основу слободног договора, које су посппале удружењем на основу слободног договора између појединих личности умног и физичког рада, којим се поједнако осигурава сваком члану умни, морални и материјални развиппак.

3. Да се она одржава организацијом војничке силе у којој старешине поставља војничка власт, која их награђује и аванзује, даље одржава се организацијом чиновничке класе, која је такође зависна од врховне власти, од које су и судије и попови и учитељи и кметови постављени, а журналисте, књижевници, научњаци и т.д. плаћени.

3. Да закључке спреба да врши одбор, који је или сппалан или се за сваки поједини случај бира. Одбор је увек одговоран за своја дела целоме друштпву, које та је изабрало и може се смакнути у свако време.

4. Да она таком организацијом изнуђава од народа сретства за свој опстанак и своје издржавање у виду разних пореза.

5. Да сваки покушај народа да поправи своје стање влада угушује оружаном руком, изазива грађански рат.

4., 5. Да свако предузеће сваке радње треба да буде договором свију чланова оштинских, према усвојеним основима; срејсјава за остварење друштвених закључака одобравају се целим друштвом.

II. ЕКОНОМСКИ ОДНОШАЈИ

С' обзиром:

1. Да данашњи економски одношаји имају у виду интерес капиталиста; почем је данашња приватна продукција узрок, што се радник, произвођач, налази у економском и политичком ропству и да је радња, а по томе и радник, у данашњем економском положају само еспап, јер се он награђује само надницама, нема никаквог уплива на зараду.

1. Да економски одношаји имају у виду интересе радника и по томе; да се приватна својина и приватна продукција замењује заједничком својном и производњом; да је економска јединица оштина, и да се награда радника саспоји у томе, што се свакоме подједнако осигурава умни, морални развијак и материјално благодостине.

2. Да давање и опредељивање рада припада појединцу.

2. Да давање и опредељивање рада припада оштини.

3. Да иницијатива производње у земљорадњи и индустрији припада појединцу и да каквоћа и коликоћа зависи од конкуренције и воље појединаца.

3. Да се каквоћа и коликоћа производње одређава договором између оштине.

4. Да елементи и сретства за производњу (капитал, алат, земља итд.) припадају појединцу.

4. Да срејсјава за производњу (земља, капитал, алат итд.) припадају оштини.

5. Да сретства за саобраћај (железнице, пароброди, путови итд.) и сретства за кредит (кредитни заводи, банке, акционарске дружине итд.) служе само капиталисти, а не народу, и

5. Да се умножење и унапређење срејсјава за саобраћај одређава договором између оштине а на месту кредитна долази солидарност међу оштинама.

6. да се међународна измена продуката експлоатише у виду разних царина у корист владе и капиталиста.

6. Да међународна измена продуката има за цел да олакша производство и одређава се договором међународним, а не конкуренцијом.

III. БРАК И ФАМИЛИЈА, НЕГОВАЊЕ, ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ ДЕЦЕ

С' обзиром

1. Да су данашњи бракови (фамилија) једна форма ропства, јер се њима држи половина човечијег рода у потајној потчињености друге половине.

2. Да је фамилија самостална јединица одвојена од општине и друштва, и по томе да су њени интереси противположени интересима друштва и народа.

1., 2. Да полни одношаји мушкиња и женскиња бивају без икаквих преходних формалности осим свакидање узајамне љубави, која их једино може за неко време или за навек везати, али без оснивања фамилије.

3. Да је гајење и васпитавање деце зависно од сретстава и увиђавности фамилије.

3. Да је гајење и васпитавање деце оштинско.

4. Да се суштаствовањем фамилије условљава неједнакост у васпитању и способностима и различност у убеђењу, већина се целога народа оставља без васпитања и образовања.

4. Да неговоње и васпитавање буде подједнако за сву децу и тако исто и оштинско образовање, јер је основ за све гране радности, само је занатско образовање у толико различно у колико бива специјално.

5. Да је данашња система васпитања у рукама владе и служи као сретство за одржање друштвеног поретка; из данашњих школа изилазе попови, чиновници, официри, професори, учитељи итд. све што треба влади; даље из њих излазе техничари, журналисте, проналазачи, трговачки помоћници итд. све што треба капиталисти.

5. Да се сваки васпита, изобрази и изучи, једном речи да се пошито спреми за привредног члана друштва, који дакле неће живети на рачун других.

ПРАКТИЧКИ ДЕО ПРОГРАМА

С' обзиром на историјске услове у којима се налази српски народ, Српска социјалистичка партија исповеда:

1. Да се српски народ не може ослободити социјалног rop-ства докле се год не униште државе: Турска, Србија, Црна Гора и Аустро-Угарска.

2. Да српска соц. партија може извршити социјалну револуцију на Балканском полуострву и Југу Аустро-Угарске само у свези са социјалистима свију народа, који на томе простору живе; по томе она мора тежити да се образује савез социјалиста на Балканском полуострву и Југу Аустро-Угарске, и да се она сама организује као одељак те партије.

3. Да Срп. соц. партија не сме сипујати као партија у свезу с никаквом несоцијалистичком странком.

4. Да поједини чланови њени као засебне личности могу ступити у свезу с другим партијама, ако би ове странке својим радом или положајем, могле штогод допринети да се покрене револуционаран покрет коме тежи Срп. соц. партија, али само са одобрењем партије.

5. Да је за развитак соц. револуционарних идеја у маси српског народа неопходно: да Срп. соц. странка проникне и обухвати све радничке дружине, које су се у нашем народу образовале потребом радника.

6. Да је неопходно устројити практичку пропаганду и про-никнути у сам живот српског народа, схватити све његове ваљане особине, развити их и усавршити, и на ту целъ потребно је:

а) да је сваки члан партије соц. обвезан знати буди какав занат, како би могао живети својим телесним радом; а тако исто

б) да је сваки члан соц. партије обвезан ићи у свако доба у народ, кад то потреба изискује, ступити као радник у радионице, оснивати нове радионице, устројавати их, и т.д.

7. Да је за развитак соц. идеја у маси неопходно: захватити у своје руке основно образовање и распростирање просвете и т.д., а нарочито организовати учитеље основних школа у један одељак соц. партије.

8. Да је неопходно распрострањивати соц. пропаганду међу осигураним делом српског народа, нарочито међу омладином што се учи*.

Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, друго издање, Издавачка књижарница „Напредак“, Београд, 1922, стр. 82–85.¹⁵⁸

* Овај програм штампан је у „Животу“ за 1906. (књ. I, св. 10), са белешком уредништва, које је мислило да је програм писао сам Светозар Марковић.

V

БЕЛЕШКЕ ПРИРЕЂИВАЧА

¹ Мада је Марковић у емиграцији, ипак је неколико уводних текстова у листу *Раџник* (како се *Раџеник* у 1872. години називао), или Јован Скерлић или Коста Милутиновић, сигнирао као његове радове. Од тих текстова ми смо као поуздано његове издвојили само три – овај који коментаришемо и још два у овој књизи дата: онај у бр. 18, од 16. II и онај у бр. 25, од 5. III 1872. године (уз сваки од њих даћемо и посебне напомене зашто то чинимо). Овај који коментаришемо, а који је први у овој, VII књизи, навео је још Јован Скерлић за Марковићев рад, па његово ауторство сматрамо неспорним (видети: Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов животи, рад и идеје*, Београд, 1922, стр. 166; у наредним белешкама указаћемо на још неке моменте у вези са ауторством).

² На други начин ово је речено и у наредном тексту (видети текст уз белешку 15).

³ Овај пасус са низом термилошких детаља указује да би ово могао бити Марковићев рад и без Скерлићевог навода: *неудесна, чинјавих народа...* (па и исказ у следећем пасусу: *Благодостјање народа зависи од социјалног уређења, а не од перада сиротиње*). Цртице су у оригиналу, највероватније означавају изостављене речи због цензуре.

⁴ Мисли на Париску комуни, о којој је доста писао у претходној години.

⁵ Ове цифре целом наводи и у свом тексту *Београд 26. Новембра*, који смо штампали у VI књизи.

⁶ Ову реченицу преузима Скерлић у пелници (видети белешку 1).

⁷ *Раџеник*, а потом и *Раџник*, преноси у више наставака из *Фолксцијатини* деловање Интернационале у Шпанији: видети *Раџник*, бр. 1, од 4. I 1872 (*Раџеник*, ор. 82, 83, 85, 86, од 16, 18, 23, и 30, XII 1871); *Касиљарова беседа у одбрани, слободе мисли*. Како је у *Вршачкој кули* (бр. 67, од 11, XI 1872) Мита Ракић потписан уз текст *Републикански покрет у Европи од Е. Касиљара*, а који је касније издао и посебну књижницу, највероватније је он давао и ове текстове у *Раџенику*.

⁸ Ово Марковић наводи и у поменутом чланку *Београд 26. Новембра*.

⁹ Исто.

¹⁰ Ову синтагму Марковић употребљава и у чланку *Правило парламентаризма у Аустро-Угарској*, који штампано у овој књизи, а о Раковичкој буни је посебно писао у чланку *Борба у граници* (VI књига овог издања).

¹¹ О овоме је више писао у чланку *Својина земље* (VI књига).

¹² О Америци и Интернационали има знатно више у тексту *Политични преглед*, *Раџник*, бр. 7, од 21. I 1872; но, ми мислимо да је њега пре могао писати Ђока Мијатовић, посебно зато што има доста преведеног текста, обрађеног са добрим познавањем стања у САД, где је он неко време боравио.

¹³ Како се не зна тачно време Марковићевог одласка из Србије, претпостављамо да је и овај текст, као и наредни, *Година 1871*, урадио или пред бекство уочи Нове 1871. године, или их је на неки начин дотурио редакцији, непосредно по одласку; ово дотурање текста за штампање у његовом листу било је тако рећи „уходано“ у 1872. години.

¹⁴ Видети претходну белешку.

¹⁵ Видети белешку 2.

¹⁶ Видети Марковићев текст *Својственици* у XIII књизи.

¹⁷ Русизам, нередак у Марковића (видети исто у IV књизи, стр. 38).

¹⁸ Даљи део Скерлић наводи у већ поменутом делу стр. 62, с тим што текст даје као да одавде почиње реченица, наводећи и тачан наслов *Година 1871*, и број листа у коме је објављен овај Марковићев рад. Марковићево ауторство у вези са овим чланком није спорно. Тачке на крају текста су у оригиналу – што се подразумева – ако то нисмо посебно нагласили. Да ли оне означавају Марковићеву опомену да би о овоме могло још да се пише, или је тиме означено да је полицијска цензура избацила делове текста, о томе немамо поуздан податак.

¹⁹ Овој Марковићевој студији посветили смо целу VIII књигу, где смо дали и упоредну анализу о разликама у текстовима објављеним у овом листу и исте године у посебној књизи (видети стр. 259–263, VIII књиге). Тамо смо дали и њен превод на украјински, где је први пут и објављен, као и низ огласа поводом изласка ове књиге. Овде још напомињемо да је и у 1874. години оглашавано да се на „неким странама“ ова књига још увек тражи, па се моле повериоци ако је неки примерак заостао, да се пошаље Крагујевачкој друштвеној штампарији. Такође наводимо и шта је сестра Милована Глишића, Станка, забележила о преношењу ове књиге у Србију. За свог брата Милована, поред осталог, она бележи: „... он, Живојин Симић и Илија Коловић прешли су у Земун, накупували забрањених књига, *Србија на Истоку*, од Светозара Марковића, кришом их однели у Живојинов стан, сакрили испод сламарице, па запалили цигарете и радовали се што су тру ствар тако вешто извели. Одједном, отворе се врата, уђу полицијци, све претресу, покупе их и понесу, а њих сву тројицу одведу у затвор. После се они сумњали на једног, њиховог друга да их је он одао“. После тога Глишићева сестра бележи како је због тога говорила да је омрзла Марковића. Но, једног дана затиче „неког црномањастог човека где наред себе седи на столицу, око врата му бео убрис... а Милован га пита: Чим те брат унеда, он смењив се рече: „Видиш, Светозаре, овај мој Станко мрзи те“. Ја се застидим и побегнем напоље“ (Станка Ђ. Глишић, *Моје успомене*, Београд, 1933, стр. 10–11, и 13, даго према наводу А. Раденшта, *Социјалистички листови и часописи у Србији*, књига прва, 1871–1895, Београд, 1977, стр. 118, белешка 40).

²⁰ Хрватски сабор распуштен је 15. јануара 1872, одмах по избору председника Милетић је поднео интерпелацију децембра 1871. године у угарском сабору поводом одлуке о продаји шума у Војној граници (видети телеграм *Заставе*). Змајева *Жижа*, од 20. XII 1871. године, иронично је направила примедбу на писање листа *Јединство*, у коме се каже „један посланик“ је интерпелисао, да ли за тај лист Милетићево име није достојно помена, или обрратно – што је, дакако, била алузија на однос београдске владе према Милетићу, чије је гласило био овај лист.

²¹ Марковић мисли на своје чланке „*Словенска Аустрија*“ и *Словенска Аустрија и српско јединство* (видети IV књигу, стр. 114–116, и V књигу, стр. 96–101).

²² Свети Стефан, оснивач династије Арнадовића (997–1038) и утемељивач мађарске државе у Панонији.

²³ Марковићев чланак *Наштавило парламентаризма у Аустро-Угарској*, пренео је лист *Црногорац*, бр. 4, од 29. I 1872, а у нешто скраћеном облику *Свобода* Љубена Каравелова у рубрици „Политички преглед“, бр. 3; исто од 29. I 1872. Вредно је помена да је овај лист Каравелова, који је излазио у Букурешту, преносно и делове Марковићеве *Србије на Истоку* (видети, на пример, део другог Марковићевог наставка, у истом броју у рубрици „Нај-нови известие“).

²⁴ Ово предавање најавила је Милетићева *Застава* у броју 6, од 14. I 1872. следећим огласом: „*Позив на јавна предавања у Новом Саду*. Једанаесто јавно предавање биће у недељу 16. јануара у дворани Друштва за радиност' а том ће приликом говорити г. *Светозар Марковић: О савременим радничким начелима у односу на наш народ*“. Почетак је предавања у 5 сахати после подне. У Новом Саду 13. јануара 1872. *Одбор за јавна предавања*.“ Подвлачења су у оригиналу. Посебно је вредно пажње да овај текст Коста Лера преводи на немачки и објављује у два наставка под насловом *Садашњи раднички покрет (Са осврћом на Србију)* и бр. 20 и 21 *Arbeiter-Wochen-Chronik*-а, 1879. године (чему ћемо се још вратити у напоменама). Да је ово Марковићев текст, накнадно је утврђено – јер то преводилац не наглашава.

²⁵ Вештак, тј. глумац.

²⁶ У поменутом преводу К. Лере овде је додата реч у загради: Хигијена.

²⁷ Овај пасус у поменутом преводу је изостављен.

²⁸ Овај део је скраћен у преводу а *друштвени ред* преведен је са *друштвени поредак*.

²⁹ Коста Лера као и у претходном случају и овде, сматрамо, добро схвата тенденцију Марковића па ове „радничке јединице“ тумачи као „јединство рада“.

³⁰ Овим пасусом завршава се у поменутом листу у Пешти превод овог текста. Но, с обзиром на кратак рок који су истраживачи имали када се пре десетак година за овим трагало, није искључено да је и наставак овог текста преведен и објављен у негом или неком другом листу. С обзиром на извесне разлике у формулацијама, које су, истина, могле проистећи и због превода, није, ипак, искључено да је Коста Лера имао сам Марковићев аутограф па да су те разлике и студа наступиле. Неопходно је, међутим, нагласити да битније разлике заправо и нема, реч је доиста о нијансама.

³¹ Видети белешку 20.

³² *Обзор* (1860–1941), политички дневник, почео да излази 1. X 1860, под називом *Позор* у Загребу под уредништвом Ивана Перковића. Када га бан П. Раух забрањује, 1867. године, излази у Бечу под именом *Нови Позор* (уред. Ј. Мишкатовић) до 13. V 1869, а 1. IX 1869, излази у Сиску под називом *Заточник*. После пада бана Рауха и овај лист је забрањен и замењује га од 7. III 1871, *Браник*, али 1. VIII 1871, сели се у Загреб, где добија име *Обзор*; 1873–1875, поново га уређује Мишкатовић. Орган је Хрватске народне странке.

³³ Ови су издејствовали прву аустро-угарску нагодбу 1868, па потом угарско-хрватску 1868, наравно на штету осталих народа у Хабзбуршкој монархији.

³⁴ У афери око лимита соли и осушивања Лоњског поља имала је удела и Хрватска унионистичка странка која је склопила нагодбу са Угарском, па је њихов вођа, бан Раух, добрим делом и због ове афере срушен.

О овоме је Марковић писао у радовима *Словенска Аустрија и српско јединство*, видети V књигу, стр. 96–101, „*Словенска Аустрија*“, стр. 114–116 IV књиге, и *Наштавило парламентаризма у Аустро-Угарској*, који такође доносимо у овој књизи.

³⁵ Овде је у оригиналу стајало *мислење*, издавачи из 1885. године ово су исправили, па смо то учинили и ми, мада се оба ова облика могу срести у текстовима Марковићевог доба.

³⁶ Издавачи из 1885. године ово су исправили у *услед*, ми то нисмо исправљали, мада је могућа и штампарска грешка а не да је то Марковићев уобичајен термин. Такође су и реч *психолошке*, у истом тексту заменили речју *психолошкијске*, а уобичајени Марковићев термин *ујечашка* заменили су са *ујиска*, итд., по ми то нисмо хтели мењати, као, уосталом, ни у другим књигама када су овакви примери речи били у питању. Тамо су чињене и друге исправке, за које нам се чини да нису урађене на основу аутографа већ су то урадили приређивачи, слободно.

³⁷ Овде морамо споменути да су издавачи из 1885. године уместо знака питања ставили усклицик, што би могло да буде, по ми ни то писмо дирало јер је тако у *Раднику*.

³⁸ На два места је реч социолог сложена са великим словом *С*; како је ово исправљено у издањима из 1885. и 1965, то смо учинили и ми.

³⁹ У издању из 1885. године овде су унете две речи, па овај део гласи „... већ чине добра, деле, и т. д.“

⁴⁰ Ову реч издавачи из 1885. године заменили су речју *најзајимљивијих*, мада се види да Марковић реч *најзаслуживијих* употребљава у пежоративном смислу.

⁴¹ Видети у вези са овим Марковићев *Реални правац...*, стр. 33, 61–62, 67, 176. и друге у III књизи.

⁴² Термин *оједињен* унет је у издање из 1885. године, што сматрамо исправним (стајало је *уједињен*, што је нелогично).

⁴³ Ово дело Марковић наводи у истом облику и у *Реалном правцу...* и исто у напомени (видети III књигу, стр. 149, и нашу белешку 146 у тој књизи).

⁴⁴ Ова реч у издању из 1885. године исправљена је у *за*, што изгледа логично.

⁴⁵ Овај пример Марковић наводи и у својој првој књизи. *Начела...* чији рукопис настаје неговремено када и овај који коментаришемо (видети стр. 128–129, IX књиге).

Као што се могло запазити, ми смо се освртали на детаље који указују на Марковићево ауторство и за текст *Букварски морал*, мада смо у I књизи, стр. XIII, надали да ћемо о ауторству писати само онда када је реч о аутентизацији нових текстова. Ово овде чинимо стога што је било покушаја спореза да је ово Марковићев рад (видети *Зборник радова о Светозару Марковићу*, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 1876, стр. 207–208). Анализом овог текста, међутим, види се управо да је он Марковићев, таман и да га нису његови сарадници и савременици били још далеке 1885. године уврстили у његове радове, што смо делом већ и нагласили. Треба се само осврнути на терминологију у овом раду: *шаки, примечава, оделишио, одношаји у друшћиву, морска* (излагања), *за шаку радњу вели моралиста*, па оно његово карактеристично, *хоја*, итд. И овај навод о Аристотелу и др. мислимо да неспорно потврђује његово ауторство. Уосталом, тешко да се ико раније, за живота његових савременика, не би на ово осврнуо када би се у ауторство посумњало (видети II књигу *Целокупних дела Светозара Марковића*, коју смо овде у више наврата цитирали). Да споменемо и то да је навод о Аристотелу вероватно преузет из Марковог *Кашћипала*, стр. 361.

⁴⁶ Овај део наводи Скерлић, наравно, као Марковићев (видети поменуто дело стр. 144).

⁴⁷ Део текста који следи чини органску везу са претходним, мада је изашао накнадно, тек у 40. броју *Радника*. У поменутом издању из 1885. године приређивачи су га прикључили претходном тексту из бројева 13 и 14, с правом. У белешци 45 поменули смо спорезе ауторства овог рада, при чему је за главни разлог узимана критика у овом трећем наставку која се односи на претходна два текста; наиме, није се увиђало Марковићево самоиронисање; осим тога, његова критика постаје одлучнија када се већ уживо упознао са аутором чије је предавање слушао у Сремским Карловцима, што је био и повод овом трећем наставку. Било би заправо и неразумљиво да се Марковић не осврне на појаву дела под таквим насловом какво је ово Гојковићево: *Политички буквар*, и то још са поднасловом: *За матиору децу*. Сама инверзија у Марковићевом наслову довољно говори о његовом основном ставу према том делу. Последњи речи Марковића као да изливају све његово осећање. Назвао је аутора хифтом чије поуке нису ни потребне јер та врста људи које би он да поучи то већ раде. Марковић као да кипти од љутине на самог себе што је уопште приступио том делу са озбиљном намером, те је тај свој бес искално у завршном делу овог текста.

⁴⁸ О дружинама које Марковић овде наводи видети више на стр. 45–46, 88–89, и у белешци 73. IV књиге, као и стр. 11–35. V књиге овог издања.

⁴⁹ „Пре нег поћеш на пут криви

И на савет нечастиви,

Пре нег поћеш међ Мађаре,

Скити свете акиђаре:

Кампавку е русе главе,

И одело светог Саве...“

део је стихова на које мисли Марковић када помисли ову Змајеву песму *За срећна пућа*, објављену у *Живи, Застава* и другде. Нисмо лако одлучили да овај текст унесемо у Марковићеве радове. Како је, међутим, Коста Милутиновић овај рад упорно цитирао као Марковићев, на крају смо то учинили и ми (видети *Светозар Марковић у Новом Саду, Историјски гласник*, 4, 1975, стр. 64–65). О овоме Аљђевићевом путу у Пенгу Марковић је писао у неколико наврата (видети и белешке 58 и 61).

⁵⁰ Овај бриселски лист Марковић је и раније користео и цитирао (видети белешку 103. VI књиге и текст у вези са њом).

⁵¹ Ово се може схватити само као прописање, јер Марковић овако нешто о сељацима, па и другим слојевима друштва, не би написао. Ми смо понајвише и због овога мислили да је аутор овог текста можда Ђока Мијатовић, мада је, уистину, његов стил доста другачији.

⁵² Видети у *Прилозима* ове књиге чланак *Наше новине из Младе Србадије* на који се односи ова Марковићева реплика.

⁵³ Питања ауторства ових написа у *Раднику* чини се да расветљава Коста Милутиновић (видети његов рад *Нови Саг као жарниште социјалистичког покрета 1872. године, Раг војвођанских музеја*, 1, 1952, стр. 70, фуснога 5); њему је – према казивању Ђоке Мијатовића – ово говорио Јован Жујовић. Но, чини нам се веродостојније сведочење Марковићевих следбеника и сарадника који у II књизи његових *Целокупних дела* ово такође потврђују и доносе део из ових написа (видети стр. VI и 148–150, те књиге; тамо се говори и о Марковићевом присуству Гојковићевом предавању „на Благовести у Карловцима“ – о чему смо говорили у белешци 45). Када се ово има у виду, произилази да је у овим написима ијекавица намерно употребљена да се завара траг полицији која је пажљиво мотрала да се Марковићеви текстови не објављују.

⁵⁴ Марковић је себе, наравно, сматрао Шумадинцем: родитељи су му из Сабанте, а завичајно место сматрао је Јагодину.

⁵⁵ „К унд к.“, цару и краљу, тј. Хабзбурзима.

⁵⁶ Мисли се на Румуне.

⁵⁷ Прва два дописа „Белешки“ уследила су брзо, али су се касније проређивала, док нису у потпуности и престали да стижу.

⁵⁸ Видети белешку 49.

⁵⁹ Марковић мисли на VII разред београдске гимназије коју је похађао 1860–1863 (више видети у I књизи).

⁶⁰ Видети белешку 49 и завршни део текста *Букварски морал*.

⁶¹ О овоме Марковић говори у текстовима које прате белешке 49 и 58; у белешци 49 говорило се и о ауторству ових текстова.

⁶² Као прилог ауторству радова које прате белешке 49, 58 и овај који коментаришемо јесте и термин, тако карактеристичан, који Марковић често употребљава: *боја*, а он се појављује у сва три ова рада.

⁶³ Овај текст библиографи су унели у Марковићеве радове. Поднаслов подсећа на његов манир: *по Чернишевском – Начела народне економије, по руском аутору – Азбука социјалних наука, Начело за пољско-привредну зраћевицу – по Енгу, итд.* Др Хенрик Писарек је дао упоредну анализу о Марковићевом коришћењу радова Маркса и Енгелса (видети његов рад *Тачна локализација помињања Маркса и Енгелса и њихових дела у радовима и писмима Светозара Марковића, Дијалектика*, 2–3, 1878, стр. 217–236), а Ђ. Митровић о првом покушају превода Марксовог *Критицизма* на српски (видети његов рад *Прво објављивање адреса Марксове интернационале и његовог знаменитог првог тома Критицизма на српском језику, Зборник Историјског музеја Србије*, 21, 1984, стр. 159–168). Сем термина Инглеска, који је редак у Марковића, добар део њих просто врви у овом тексту; ево неких: *таки*, *опредељење*, *цељ*, и сад као и пређе, *умањавана*, *још већма*, *па русизми*: *прозба*, *казн*, *завеленије* итд. Узевши све ово у обзир, ми смо овај текст, ево, уврстили у Марковићеве радове. Није реч о преводу, већ о доста слободном пренаменењу и адаптацији одређене теме, као што је он обично чинио, по неком од аутора – обично веома репрезентативног за питање које жели да учини јасним публици за коју пишу, па је тако и са овим о радничком дану.

⁶⁴ Скоро цео овај пасус је са 308. стране *Критицизма* (видети: Маркс, Енгелс, *Дела*, књ. VIII). Остали део нећемо наводити, јер то потпуније даје др Писарек у поменутом раду.

⁶⁵ Као што је исте, 1872, године давао за *Радник* делове из дела *Србија на Пистоку* (видети више у VIII књизи), тако је и из обимног рукописа који је припремао (*Нова начела политичке економије*, видети више у *Предговору* IX књиге), ево, као да се део објави у петом листу (о ауторству видети: Ђорђе Митровић, *Неколико речи о припремама Целокупних дела Светозара Марковића*, у зборнику радова *Светозар Марковић данас*, Београд, 1992, стр. 112–113).

⁶⁶ Др Владан Ђорђевић (1844–1930), лекар, касније министар и председник владе. Поред дуге полемике коју је Марковић водио са Владимиром Јовановићем, друга по обиму је са др Владаном. Српљу ових написа започео је Димитрије Мита Ценић текстом *Сиротињска болница* у листу *Радник*, а затим је, ево, преузео Светозар Марковић. Како ми у овој књизи штампамо све те текстове, немамо потребу да се у коментарима о овоме дуже задржавамо.

⁶⁷ Реченица која није јасна, очито недовршена. Марковић понавља Владанове речи, но и он је касније (видети *Прилоге*) у *Опшореном писму* признао умешаност цензуре. Поменути реченица постаје јаснија када се има у виду оно што је речено у прилогу „*Радник*“ увија – такође штампаном у овој књизи.

⁶⁸ Одговор на поменути чланак *Сиротињска болница* (видети *Прилоге*).

⁶⁹ Марковић има у виду непотписани чланак Анте Алексића, *Радник*, бр. 39–41 и 43, од 2. до 7. IX и 11. IX 1871. – излазио као подлистак.

⁷⁰ Изјава је дата у рубрици „Припослато“, која, као и у свој другој штампани онога доба има обавезну напомену да се за садржину дописа у њој не одговара.

⁷¹ О забрани 50. броја *Радника* било је речи раније, *Отазку* дајемо у *Прилозима*, као и Владанове написе.

⁷² Из даље полемике се види да је тај „пријатељ“ Владана Мита Ракић, који је чак био „одеверно Светозара“ и због тога дуго није могао да добије „постављење“ у Београду (о томе има доста података у Дневнику Милана Ђ. Милићевића, чија се кћерка удала за Ракића). Ракић је својевремено посећивао и Карла Маркса, а већ 1874. године неко време је уређивао и полувластички лист *Време* (бр. 1–33. новембар – децембар 1874).

⁷³ Мисли се на *Манифест Комунисичке партије* (видети IV књигу, стр. 226–250).

⁷⁴ Марковић мисли на своје прве полемике са Владимиром Јовановићем и Драгином Станојевићем (видети од II књиге надаље).

⁷⁵ Марковић је мислио да ову започету полемику настави; како је, међутим, *Радник* угушен, овај текст није настављен са објављивањем па је Светозар Марковић о томе издао посебну књижицу: *Одговор др-у Владану Ђорђевићу на његово „Опшорено писмо“ у „Јединству“* (тај текст дајемо одмах после овога).

⁷⁶ Видети претходну белешку, као и белешку 66 и даље.

⁷⁷ Из полемике са Вл. Јовановићем (видети IV књигу).

⁷⁸ Видети II књигу, стр. 27 – 49.

⁷⁹ Видети стр. 50. IV књиге.

⁸⁰ Марковић мисли на свој текст *Наше удруживање* (видети V књигу, стр. 11. и даље).

⁸¹ Чланак дат у овој књизи.

⁸² *Програм* у *Раднику* је онај у угледном броју (видети IV књигу, стр. 75. програм у Панчеву, видети белешку 73).

⁸³ О Марковићевој књижици *Неколико чланака*, Панчево, 1870, било је речи у II и IV књизи, па и касније. Друга књижица коју овде Марковић помиње сматра се да је у ствари, његов прештампани текст *Последњи скупиштински избори у Србији* (видети књ. VI), што Марковић практично овим и потврђује. Није извесно, међутим, да ли је то била она фамозна „пашквила“ о којој се расправљало и у Народној скупиштини. Да је то могло бити у питању, сведочи и чињеница да ни један примерак од ње није сачуван.

⁸⁴ Нисмо дошли до података да је Марковићу припремано суђење због прве књижице, *Неколико чланака*; сматрало се да је то због друге књижице, како смо већ поменули у претходној белешци: о суђењу Јовану Милинковићу-Алавантићу због ове књижице било је већ речи у VI књизи.

⁸⁵ Видети белешку 72.

⁸⁶ У вези са ослобођењем „ма на који начин“, Марковић ошито мисли на акцију о припреми устанка, о чему ће још бити речи, а ова опаска за последњи број *Радника* највероватније се односи на његов текст *Наш раднички програм*, који смо овде штампали пре овога који коментаришемо.

⁸⁷ Тај текст је штампан у овој књизи.

⁸⁸ Видети стр. 100–101. у V књизи.

⁸⁹ Овако је писао и Мита Ценић (видети *Прилози*).

⁹⁰ Напомена од редакције *Гласа занатлија*, која преузима овај део из *Србије на Истoku*. Текст је скоро дословно пренет (видети стр. 69–73).

⁹¹ Реч је о Нилу Попову, којег су Новосађани овде посрбили у Нику Поповића (видети стр. 71. VIII књиге).

⁹² Како је овај Марковићев рад у другом наставку изашао под насловом *Радничко пошћење с обзиром на радничко пошћење* понегде се у библиографијама овај текст јавља под два наслова; зато смо ми у садржају навели наслов *Радничко пошћење и Радничко пошћење с обзиром на радничко пошћење*, мада је реч о једном тексту који је, сво, изашао у два наставка истог листа, али однекуд са том допуном у наслову у другом наставку. У овој напомени уредништва листа каже се да је рад део „нештампаног дела... *Радничко пошћење у Србији*“; како то дело никада није штампано ништа је сачуван рукопис, питање је да ли га је Марковић икада и написао, али је извесно да му је то била намера. Овај текст, као и онај *Сувремена радничка начела* а, такође и *Радничко пошћење у Србији...*, посвећени др Владану Ђорђевићу, као да чине делове из тог већег рада који је највероватније те. 1872. године био започео да припрема.

⁹³ Видети претходну белешку.

⁹⁴ Овај прилог у *Фолксвилу*, сугнирао је др Јован Дубовац (видети његов рад: *Светозар Марковић и његови следбеници на сјазама интернационале*, саопштење на научном скупу у САНУ 3. и 4. XI 1883. године, објављено у посебном зборнику *Светозар Марковић и Маркова интернационала, САНУ*, научни скупови књ. LVI, Одељење друштвених наука, књ. 12, стр. 25). Највероватније, ако је реч о преводу он припада Милици Нинковић – више о овоме писаћемо у XIV књизи поводом другог превода Марковићевог текста објављеног у другом аустријском листу *Глајхајл*. Ми смо овај текст преузели из *Уједињена*, као што се види, и нећемо улазити овога пута у питања од куда овај Марковићев текст у овом листу, да ли је штампан из Марковићевог аутографа или је донета превод са немачког, као ни у питање да ли је и других Марковићевих радова било у овом листу, итд.

⁹⁵ Лист *Глас народа* излазио је у Новом Саду од краја априла 1871. до марта 1876. године; уређивао га је Панча Поповић.

⁹⁶ Мислимо да је то 23. II 1872.

⁹⁷ Вероватно шифрована порука – тачно да би слао хлеб чак „из прека“.

⁹⁸ Марковић мисли на припреме за дизање устанка у Отоманској империји (о тим припремама биће још речи).

⁹⁹ Варад. – тј. Петроварадинској – Марковић ово, наравно, нише из Новог Сада.

¹⁰⁰ Јеврем је требао да иде у Влашку, тј. Букурешт ради договора са бугарским емигрантима за дизање устанка.

¹⁰¹ Овим Марковић потврђује своје ауторство на списе *Белешке из Новој Сада* (идентификовали Перо Дамјановић – Драгић Качаревић, *Необјављена писма Светозара Марковића (1872–1875), Прилози за историју социјализма*, 2, 1963, стр. 246, белешка 14).

¹⁰² Видети III књигу овог издања.

¹⁰³ Награда о којој се овде говори је заправо хонорар; секретар Матице био је Јован Бошковић – видети следеће писмо њему упућено поводом истог питања.

¹⁰⁴ Видети њихов статут у поглављу *Документи*.

¹⁰⁵ Ђока је Ђока Мијатовић.

¹⁰⁶ Видети белешку 100

¹⁰⁷ Туроман Јован и његова породица: Јован је био професор.

¹⁰⁸ Паја = Паја Михаиловић, Пера = Петар Велимировић, и Никола = Николка Пашкић, тада сви веома блиски сарадници Марковића.

¹⁰⁹ Породица новосадског професора Петра Нишковића са којом постаје веома близак – посебно са њиховим кћеркама, Милицом и Анком.

¹¹⁰ Мисли на припреме за устанак.

¹¹¹ О овоме ћемо писати у XI и XII књизи.

¹¹² У *Застава* је изашао оглас да је књига *Србија на Истoku* изашла у бр. од 21. јуна, па би се и ово писмо могло датирати, дан, или два пре тог обавештења.

¹¹³ Мисли се на Лазу Костића (више о овом писму према наводу расправе у белешци 101).

¹¹⁴ Мисли се на првог намесника генерала Миливоја Петровића Блазнавца.

¹¹⁵ Реч је о Владимиру Јовановићу.

¹¹⁶ Сава Грујић.

¹¹⁷ Мисли се на *Програм Српске социјалистичке партије* (видети текст у Прилозима).

¹¹⁸ Према Скерлићу у вези са тим сукобом Марковић је писао наново истог месеца Николи Пашкићу: „мене ово узајамно пљување страшно боли“ (наведено дело Скерлића, стр. 88).

¹¹⁹ Изостављања и подвлачења су Скерлићева.

¹²⁰ На истом месту Скерлић бележи како се Марковић питао „Како да се дела половина човека, *женски пол*, извуче из незалачког мрака, из потчињености и празне сујете, а задобије за науку и људски напредак“. Потом Скерлић нише и следеће: „Марковић оштро говори о „практично еманципованим шарлатанкињама“, о оним сујетним женама код којих престаје „жеља за блеском, за парадирањем, за допадањем публици и мушкима“, и код којих може „и докторска диплома да постане шлеп и шињон...“ (подвлачење Скерлићево).

¹²¹ Константин Угришић је своје име и презиме претворно у псеудоним тако што је Константинос, постојан преобразно у Стојан, а презиме сажео у Угришић, те добио *Стојан Ушић*.

¹²² Штампарија Каменка Јовановића у Панчеву која је штампала и лист *Панчевац*.

¹²³ На неколико места писмо је лепљено са самолепљивом траком, село-тејлом, која је на жалост, сасушена и опала а трајно је остало оштећење. Нека места смо успели расчитати, али ову реч у загради нисмо већ смо је написали по уверењу да би то она могла бити.

¹²⁴ Исто.

¹²⁵ Као и на другим местима подвлачења, датуми и изостављања су у Скерлићевој књизи. За први пасус који овде доносимо Скерлић каже да је од 25. XII 1872. године, и да је упућен сестрама Нинковић. За други пасус не каже да је Нинковићевим, али како га датира као и претходни део писма ми смо га овде дали, но не мора да значи да је то донета из истог писма.

¹²⁶ У загради су Скерлићеве речи, подвлачења у писму су такође његова.

¹²⁷ Скерлић почиње навод са малим словом, што, највероватније значи да је истргнути део реченице. Даљи део текста је са исте стране и о истом питању, па смо га ми донели као да је из истог писма, истог дана и истим лицима послато.

¹²⁸ О припремама за устанак 1872. године у Отоманској империји, или боље, њиховом подручју на Балкану настала је већ читава литература, па се ми на овоме нећемо дуже задржавати. Љубомир Дурковић-Јакшић (*Припреме 1872. за ослободилачку борбу. Споменица поводом 80-те годишњице окупације БиХ (1878–1958), 50-те годишњице анексије (1908–1958), и 40-годишњице ослобођења и уједињења (1918 – 1958)*) Београд, 1959. стр. 70, потом академици Владимир Стојанчевић, Милорад Екмечић и други, помињу и дају у целини или у деловима овај *Штатут*. Овде ћемо само споменути да је претпоставка о именима водећих људи овог „Шумадијског одбора“, чини нам се недифинисана. М. Екмечић наводи да су то Јеврем Марковић, Сава Грујић и Павле Шафарик (о последњим двојици има више података у XII књизи; М. Екмечић, *Устанак у Босни*, 1973, стр. 64–65), дакле, војно руководство... У једном извештају „фелдмаршаллајтанта барона Молиларија од Монте Пастела његовој екселенцији г. министру спољних послова и царског дома грофу Јулију Андрашију од 7. фебруара 1873“, од којег имамо копију, на основу доставе из Земуна наводи се да је то руководство следеће: Јован Белмариновић, бивши министар, генерал у пензији је председник, а чланови – Марковић Јеврем, др Н. Кретић, Матић, Орешковић. Новац добијају, наводно, од Церетељева, секретара руског генералног конзулата у Београду, често се састају итд. Имена чланова у осталим местима: „у Земуну Ивић, Васиљевић, у Митровици Коларевић, два пензионисана и један активан официр; у Новом Саду Милетић, Суботић, Светозар Марковић; у Карловцима: Радовановић; у Руми: Богдановић (али онде има четири Богдановића; крштено име, на жалост, није наведено; у Ердевику: Филиповић; у Панчеву Каменко Касапиновић, Јоановић, уредник Павловић“ – ми ово, како се види, наводимо изворно. Каже се да ће, надају се, сазнати имена и у Хрватској. Ово су сазнали преко ађутанта кнеза Милана, Тихомиља Николића, он је то рекао својој ташти Ани, а ова „старој Томанији“; Томанија је то саопштила и Кнезу, са својом напоменом да увлачење „толиких Шокаца“ може донети само проблеме. У Земуну су се састали 18. јануара Орешковић, Матић и др Никола Кретић „код Игњата Васиљевића“, дуго су конференсали и вратили се чапцем у Београд. Састанку је присуствовао и власник нитамларије и листа *Grenzboten* – Шопроњ. Ивић и два непозната господина. Марковићева писма која овде доносимо увелико, али не у потпуности, осветлавају нека од питања. Нама је мишљење на ово није статут тзв. Централног одбора који је био у Београду и који наводи Молилари, већ оног Крагујевачког са именима на челу која смо у почетку ове белешке навели. Могуће је да статут саставља са њима и Светозар Марковић. Речник и реченице нису Грујићеве (упоређити са његовим текстовима у XII књизи), а има индикација да је овај статут сачињен још крајем 1871. године. Одредбе статута о пропаганди као да су биле почеле да „делују“ – видети на пример указивање у 41. броју *Радика* од 14. IV 1872. године, да је револуција у Босни једини излаз (дакле, они кажу устанак, али се пледира и за револуцију, што свакако указује на уплив марковићеваца...). Ученике Светозара Марковића у састављању Прокламације о устанку (видети *Уједињена омладинска српска и њено доба. Грађа из совјетских архива*, Нови Сад, 1977, стр. 262–267) не чини нам се да има већег значаја, отуда само указујемо на овај факт. Ширу грађу коју смо о овом питању сабрали, због обимности, не можемо овде дати.

¹²⁹ Уредник *Врџолина* био је Михаило Никетић.

¹³⁰ Овај и низ других овде датих аката преузели су из књиге *Грађа за историју радничког и социјалистичког покрета у Војводини*, коју су приредили др Јосип Мирнић, Калман Чехак и Данило Кецић, Архив Војводине, 1968, стр. 101 и даље. Ова сигнатура OL-ВМ, значи Országos Levéltar, Belügyminiszter.

¹³¹ Не ретко у документима на мађарском језику унето је име Сретен уместо Светозар Марковић, па је тако и овде.

¹³² Исто. Ово је практично налог да по слободном избору градоначелник Мачвански може протерати и Марковића и Анђелковића из Новог Сада, др Јосип Мирнић у својој књизи *Раднички покрет у Бачкој до формирања Социјалистичке демократске партије Угарске*, Нови Сад, 1963. године, стр. 113 и даље, даје образложење зашто се ово није десило већ по добијању овог налога. Наиме, већ се била подигла бука и преко штампе, и званично од Милетића и његове странке због протеривања Васе Пелагића, уз то, састав тадашње владе мађарске искусно је на својој кожп 1848. године шта значи бити прогањан због политичких убеђења. Када је међутим тројецарски састанак закључио, поред осталог и то да према „комунцима“ не треба имати резерве, па је Марковић 20. марта 1873. године и протеран из Новог Сада (више у поменутој књизи Ј. Мирнића и, посебно у више радова Косте Милутиновића – видети посебно *Прошле ривање Светозара Марковића из Војводине*, ИЧ, V, 1954–1955, стр. 349–363, и *Светозар Марковић у Новом Саду. Истраживања*, 4, Нови Сад, 1975, стр. 49–131). Треба још подсетити на неке детаље у преводима, код К. Милутиновића је, на пример, ова реч *јусилова*, у овом документу, у Грађи... је преведена са *авантюристичка*; битнијих разлика заправо ни нема.

¹³³ Овде треба имати у виду да је ово писамце сачувано у оставини другог намесника Јована Ристића, па је, очито, он тај кум коме је писмо послато. Немамо податак да је сачувано овде поменуто Марковићево писмо Каљевићу. Немамо податке да је Блазивац злоупотребио писмо Марковића о коме је овде реч.

¹³⁴ Како се о овоме доста расправља у *Предговору IX књиге* ми ћемо овде само споменути да су приређивачи те књиге једва усагласили став око самог наслова. Пошто је пресуђивао тадашњи председник Одбора за припрему Целокупних дела Светозара Марковића, академик др Душан Недељковић, усвојено је тамо дато решење да остану оба, наслов под којима је дело изашло 1874 – 1875. и овај који Марковић „за потребу“ Матице подноси 1872. године.

¹³⁵ Марковић се вратио у Србију 21. IV 1873. године (видети XI и XII књигу). Овде је међутим нејасна административна терминологија, да ли ово значи да по њиховом сазнању Марковић већ борави у Београду, 19. IV када је ова забелешка начелника учињена, или је то налог да прво приметити када ће он у Београд доћи, јер се по повратку Марковића одмах даје налог за његово привођење, што је и учињено, при том се каже да то чине по ранијем налогу – како ми други акт који спомиње да треба приметити (иа, подразумева се, и дојавити) када Марковић стигне писмо нашли, могуће је и ово значење те забелешке.

¹³⁶ Блески сарадник Светозара Милетића Илија Вучетић предложио је да се упути представка Министарству унутрашњих дела Угарске, што је на Скупштини и прихваћено (видети следећи документ).

¹³⁷ Преузето из поменуто књиге *Грађа...*, стр. 119 – 120. Ми овде нисмо дали текст саслушања Светозара Марковића поводом инцидента на Богојављенској литији, када је, на пријаву капетана ишао Мачванском на „разговор“. Око овога је полемицао К. Милутиновић са Васом Стајићем (видети поменуто радове Милутиновића; Васа Стајић, *Светозар Марковић и социјалисти у Новом Саду, Летопис МС*, 1946, св. 2 – 3, стр. 105 – 125, Исто, *Новосадске биографије* из архива Новосадског магистрата, III, Нови Сад, 1938, стр. 59 – 60).

¹³⁸ После прогона из Новог Сада Марковић је неко време провео у Сремским Карловцима. Из низа расправа сазнајемо да је понајвише друговао са Шандором, „кнезом Карловачким“, како су све називали Александра Радовановића, неко време и градоначелника, који је доста „волео да србује“ па су га се мађарске власти једва некако отарасиле. Друговао је са њима и песник Јован Јовановић

Знај, тада војни лекар, који је управо због тих дружења, пишу о томе, поред осталог неки истраживачи, изгубио и ту службу код војске. Више у поменути радovima Косте Милутиновића и код Павла Штрасера, Боравак Светозара Марковића у Сремским Карловцима, реферат поднет на научном скупу у САНУ 3. и 4. XI 1983, објављен у зборнику *Светозар Марковић и Маркова интернационала*, Београд, 1991, САНУ, научни скупови, књ. LVI, Одељење друштвених наука, књ. 12, стр. 199 – 212. Редак је пример описа утицаја Марковића на омладину као што је то случај код сина тадашњег професора карловачке гимназије Л. Поповића, па ћемо тај део навести:

„Ноћу, кад су сви заспали, закукао сам се у гостинску собу, и крај мале свеће, у једном будаку, почео да читам... Спопала ме грозничава енергија, и страшна, бесомучна радост. Читао сам до пред зору. И целу ту ноћ стајало је нада мном цело небо отворено, и откуд ме је обасијавала, запљускивала и давила силна топлота и светлост. И ја сам се са сузама у очима, клечећи у прабини, заклео ту ноћ, да је за мене Светозар Марковић геније, спаситељ и бог, кога ћу слушати, коме ћу се покоравати, по чијим ћу заповедима живети и радити, па макар ме и главе стало...”

Хтео сам испрва да прећутим све, и да прочитам сам цео тај сандук. Али нисам издржао. Већ сутрадан упалили су се и моји другови. Прво суседи из исте скамије. Онда сви одликаши. Најпосле цео пети разред. За најкраће се време садржај сандука развишао по целој школи, поделио се, сакрио се на нашим срцима. Основали смо друштво. И заталасала се цела гимназија, баш цела гимназија... Пукла беше мрена пред очима. Нису све истине само званичне. Није наука што професори гњаве. Ми смо слободни, самостални и снажни. Нови живот који ћемо ми започети, биће лепши, виши, племенитији, бољи, него ово што се овде наоколо животари. Тако смо се заверавали на тајним састанцима, тако смо узвикивали при немирним и бучним препиркама, тако смо писали и дописивали за новине...” (Лаза Поповић, *Шта је нама Светозар Марковић, Нова Европа*, од 1. V 1925; наведено у поменути радovima К. Милутиновића; ми смо текст дали према наводу у књизи Ђ. Митровић, С. Андрић, *Светозар Марковић и његово доба, Илустрована биографија*, Београд, 1978, стр. 152 – 153).

¹³⁹ У претходним књигама, па и до сада у овој књизи, већ је доста с наше стране било коментара, а биће их и даље у осталим књигама, па се ми суздржавамо од честог интервенисања у текстовима. Овде то треба истаћи и е тога што су Војвођани доста студија и дела посветили и Марковићевом боравку у Ђојводини и раду њихових социјалиста (када је реч о изворима најистинитија је серија *Први социјалисти Војводине*, књ. I, *Изабрани списи Бранка Михаиловића*, приредно Милош Јовановић, Нови Сад, 1956; књ. III: Коста Милутиновић, *Васа Целагић у Војводини*, Нови Сад, 1956; књ. II/2: Јосип Мирнић, *Васа Целагић у Војводини*, Нови Сад, 1959; књ. III: Коста Милутиновић и др Милан Костић, *Изабрани списи Ђоке Мијатовића*, Нови Сад, књига IV/1 и II/2 Милош Јовановић, *Изабрани списи Драгише Ситанојевића*, обе 1957; VII, и VI/2: Бранислав Вранешевећ, Коста Милутиновић и Јосип Мирнић, *Лаза Нанчић, изабрани политички списи*, Нови Сад, обе 1961. Овај текст из *Заставе* прештампавамо у овој књизи због низа података које пружа о стању у Србији. У белешци 19, већ је дато нешто података о прогонима због Марковићевих радова, поседовања његових књига и сл. – наравно, тих података има и у осталим књигама овог издања. Овде ћемо још навести и скоро дневног хроничара у стиховима оног доба, Јована Јовановића Змаја како је прокоментарисао склањање Марковића из Србије: „Брат Марковић тражи се у Београду, налази се у Новом Саду. Где ми се, Боже, тражи где ли се налази лична слобода“ – *Жижа*, бр. 9 из 1872.

¹⁴⁰ Јасна алузија и напад на последњи Марковићев уводник у *Раднику* у 1871. години: *Београд 27. Децембра*, видети књигу VI, стр. 134; фрагменти су, наравно, истргнути из Марковићевог текста.

¹⁴¹ Коста Милутиновић је добро запазио да је утицај Марковића био можда и одлучујући у састављању овог *Преурога* – на скупштини, међутим ови предлози су потпуно одбачени.

¹⁴² Текст је свакако уреднички, тј. од М. Кујунџића Абердара, Марковић је на њега одговорио чланком *Зближење малих партија*, и ми смо га донели у овој књизи.

¹⁴³ Потпис Мите Цениће, о чему смо већ писали.

¹⁴⁴ Овај текст др Коста Милутиновић сматра Марковићевим: како нисмо сигурни у то, а с обзиром на уважавање које он заслужује као истраживач Марковићевог дела, ми га дајемо у *Прилозима*. Милутиновић на основу спорења Милетића са писцем овог текста гради делом и сукоб Марковића и Милетића (?); видети стр. 103: *Светозар Марковић у Новом Саду*.

¹⁴⁵ На ово је Марковић, наравно одговорио, о чему је већ било речи.

¹⁴⁶ Исто.

¹⁴⁷ Као што смо већ навели, Марковић је потписника овог текста идентификовао – био је то професор Велике школе, владин посланик, итд., Панта Срећковић.

¹⁴⁸ Видети белешку 67.

¹⁴⁹ Михаило Никетић, уредник *Враголана* намерно пише Ипократ, име Владана Ђорђевића пре него што га је, као и низ других људи онога доба, *по-србио*.

¹⁵⁰ Као и текст на који се ова Владанова интервенција односи, и овај коментар потиче од самог Светозара Милетића; *Ојазку* из *Заставе* пренео је *Радник* у бр. 50, од 7. V 1872.

¹⁵¹ Овај одговор др Владану Ђорђевићу почео је излазити у 18. броју *Руже*, како га нисмо нашли објављујемо прилоге из бр. 19, 21 и 22, које је, наравно писао уредник Мијаило Ђелешевећ; дајемо само оне делове који се односе на полемику Светозара Марковића и др Владана Ђорђевића. Ознаке I, II и III наше су. Ово је заправо одговор на Ђорђевићев текст *Два филозофа*, изашао у *Јединству*, бр. 96, од 4. V 1872. године у којем се без имало увијања погрдно нападају уредници *Враголана* и *Руже*, два Михаила – Никетић и Ђелешевећ (ми тај прилог нисмо прештампавали више из техничких разлога – факсимил је био толико слаб да се није могао употребити и то смо увидели тек када је све било уштампано – што се може видети и из репродукције коју овде доносимо).

¹⁵² Алузија на Владанову драму *Народ и великани*.

¹⁵³ Овде се мисли на Владанов став при одласку на Словенску палочку у Москву 1867. године, када је био делегат бечке „Зоре“ и противио се политици кнеза Михаила (тада је, сматра се, потписао и он представку руској влади; даље алузије у вези су са овим његовим понашањем из 1867. године, видети и белешке 67 и 148, као и текстове у вези са њима).

¹⁵⁴ Жац. – псеудоним Живојина Симића; напис је уперен против Владана Ђорђевића.

¹⁵⁵ Последњи број *Радника* (51) изашао је 17. маја 1872. године. Стеван Милићевић био је ухапшен 11. маја 1872. године због – наводно – нетачних података у свом чланку *Сјасена је сиротињска болница*, бр. 46 и 47, *Радника*, од 28. и 30. IV 1872. године, упереног против Владана Ђорђевића. Милићевић је уз то био приморан да пише изјашњење зашто је пустио чланак Ђоке Мијатовића *Међународна задруга радбоника у борби за једнакост* и слободу међу људима, *Радник*, бр. 34 – 39, од 29. III, 2, 5, 7, и 9. априла те године у којем је навео да је Исус Христос био револуционар и комуниста. Под претњом дугогодишње робије, Милићевић је морао да изрази своје кајање што је тај чланак пустио у лист.

Полиција је за време његовог боравка у затвору припремала и штампала последњи број *Радника*, те јавност није знала да објављено кајање на месту уводника са његовим потписом није он пустио у лист. Тако је ово прво Марковићево гласило угушено без судске одлуке. Више: Ђорђе Игњатовић, *Српска јавност и Марковићев Радник, Токови револуције*, бр. X – XI, 1974 – 1975, стр. 92 – 93.

¹⁵⁶ Колико смо упознати, мада овде пише да је Марковић саставио нацрт задруге свих занатлија који се баве израдом обуће – *задруга кожарска* – и да ће тај нацрт објавити „чим буде за то прилике“, чини се да те „прилике“ није било, тај текст није пронађен. О великој активности Марковића у Новом Саду изгледа да није довољно писано и поред бројних радова. Тако је, уз остало једна од акција, чини нам се једва поменути – скупљање прилога за поплављене када су воде Дунава многе унесрећиле. Тада је Марковић приложио једну форинту. Богати Мијатовић, на пример, 2 форинте, Михаило Полит Десанчић, као и Марковић, итд. (*Застава*, бр. 18, од 11. II 1872.)

¹⁵⁷ У овом издању дајемо све програме листова који су покренути и уређивани од Светозара Марковића, или су, пак, били под његовим непосредним утицајем као часопис *Рад*, на пример. Како већина аутора који су писали о листу *Једнакости* сматра да је и он почео излазити под непосредним утицајем Марковића ми и овај Програм листа штампамо. Сматрамо да се Марковићев утицај на састављање овог програма могао односити само на усмене договоре и начелне Марковићеве напомене јер је текст у целини језички и стилски тако дат да потпуно одражава мисаону и језичку аутографију Ђоке Мијатовића који је и потписан. Ми смо из овога дали и Позив на претплату, не толико због важности тог текста колико због разлике у језичкој и стилској особини овог текста, који је, по нашем мишљењу далеко ближи Марковићевом начину и стилу писања. Напомињемо, мада је о томе доста писано, да сем овог угледног броја *Једнакости* више није ни излазила, највероватније због високе кауције која је одређена (видети стр. 226), мада у једном писму Мијатовић то другачије тумачи (видети поменути рад К. Милутиновића, *Светозар Марковића у Новом Саду*)

¹⁵⁸ О овом *Програму* најбоље карактеристике дао је сам Марковић у писменима која су у овој књизи. Не упуштајући се у садржај мислимо да се код истраживача испушта из вида чињеница да је ово први званични програм конципиран и усвојен на једном скупу са свесном намером да је то програм једне политичке партије (упоредити са богато датим материјалима у делу Василија Крестића и Радосла Ђуцића, *Програми и сјавишћуји српских политичких странака до 1918. године*, Београд, 1991).

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА*

А	Антуле, 142
Абердар, видети Кујунџић Милан Абердар	Аристотел, 37, 39, (45)
Авакум, 303	Атила, 73
Алавантић, видети Милинковић Алавантић Јован	Б
Александар Обреновић, кнез и краљ, 129	Б., видети Блазнавац
Алексић Анта, 169, (69)	Бакуњин Михаил Александрович, 195
Амадео Фердинандо Марија де Савоја, 53, 54, 87	Бакуњин, 199
Ана, ташта Тихомиља Николића, (128)	Бан Матија, 232
Андаши Ђула, 27, (128)	Бастија Клод Фредерик, 131
Андрашије, видети Андраши Ђула	Бачковић Зорица, VII
Андрин С. (Саво, 138)	Белимарковић Јован, (128)
Анђели(ј)ћ Герман, архимандрит, 53, 67, 68, 69, 70, 86, (49)	Белановић, бележник, 228
Анђелковић, 132	Бекер, 287
Анђелковић Сретен, 228, 229, 230, 231, 233, (132)	Бекл Хенри Томас, 288
Аноним, 218, 219, 220, 221, 222, 223	Бизмарк Ото, 4, 5, 50, 86
Арса, 204	Бјелетић др Добросав, III, IV, VII
Арсенијевић Вл., 237	Блазнавац Петровић Миљивоје, 114, 133, 194, 195, 196, 197, 205, 218, 220, 235, (114, 133)
	Богдановић из Руме, (128)
	Боколд Гедеон, 289
	Бошковић Јелена, VII

* Бројеви Бележака приређивача дати су у заградџи

- Бошковић Јован, 185, 236, 237, (103)
 Бошковић Стојан, 238
 Бошковић Софија, VII
 „Брат Милан“, 188
 Брановачки др Стеван, 236, 237
 Брон, 276
- В
- Барлен Луј Ежен, 87
 Васиљевић Игњат из Земуна, (128)
 Васиљевић Алимпије, 216
 Велимировић Пера, 181, 189, 191, 193, 195, 197, (108)
 Вилијам Пети, 92
 Виљем , видети Виљем I Хоенцолерн, 53
 „Витез од Ла Манче“, видети Дон Кихот, 131
 Вићентијевић Милош, 156
 Вићентије I, 285
 Владимир, видети Јовановић Владимир
 Вранешевић Бранислав, (139)
 Вуд Ујлем, 101
 Вукашин, краљ, (1366–71), 148
 Вукашин II, 218
 Вучетић др Илија, (136)
- Г
- Гарибалди Ђузепе, 4, 37
 Гарашанин Илија, 219, 222
 Гарашанин Ленка, 219
- Горнер Леонгард, инспектор, 97, 98
 Глишић Милован, (119)
 Глишић Ђ. Станка, (19)
 Гојковић др Живко, 30, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 47, 53, 83, (47, 53)
 Грујић Никанор, владика, 79
 Грујић Сава, 182, (116, 128)
 Гужа Ђир, 132
 Гуше, породица, 142
- Д
- Дамјановић др Перо, III, VI, (101)
 Дарвин Чарлс, 37, 276, 277, 287, 288, 306, 307
 Деан Ференц, 27
 Димитријевић Миша, 186, 236, 237
 Димитријевић др Сергије, III
 Диксон, 290
 Дон Кихот, 131, 263, 266, 285
 Драков, 248
 Дреч, 181, 195
 Дрепер Џон Вилијам, 288
 Др. Бу. у. ц., песник листа *Враголан*, 310
 Дубовац др Јован, III, (94)
 Дурковић-Јакшић Љубомир, (128)
- Ђ
- Ђока, видети Мијатовић Ђока
 Ђорђевић др Владан (Хипократ), 129, 130, 143, 144, 145, 146, 148, 156, 157, 158, 159,

- 191, 205, 232, 260, 261, 262, 264, 266, 269, 278, 279, 286, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 332 (66 – 67, 71 – 72, 75, 92, 149– 155)
 Ђорђевић др Милан, 188, 236
 Ђорђевић Ваца, 75
- Е
- Едуард III, 92
 Екмечић др Милорад, (128)
 Енг(е)л Ернст, (3)
 Енгелс Фридрих, (63, 64)
- Ж
- Жац., видети псеудоним Живојина Симића
 Живановић Јован, 83
 Живковић Радомир, VII
 Жујовић Јован, (53)
- З
- Звонимир, краљ, 28
 Зејк Карољ, 230
 Змај, видети Јовановић др Јован Змај
- И
- Ивић из Земуна, (128)
 Игњатовић др Ђорђе, VI, (155)
 Изабела II, шпанска краљица, 54
 Илија, пророк, 291
 Исус, 7, 68, 69, 76, 78, 108, 114
- Ј
- Јакшић Тома, 314
 Јакшић Ђура, 145,
 Јанковић Ђура, 310
 Јелена, госпођица, 191
 Јелисавета, краљица, 92
 Јовановић из Панчева, (128)
 Јовановић Владимир, 146, 196, 332, (66, 74, 77, 115)
 Јовановић др Јован Змај, 13, 53, 55, 297, 298 (20, 49, 138 – 139)
 Јовановић Каменко, (122)
 Јовановић др Милан Морски, 187, 237
 Јовановић Милош, (139)
 Јовановић и Павловић, књижари (Панчево), 30
 Јосиф II цар, 83
 Јукло, 290
- К
- Кајмаковић, 232
 Калигула, 324
 Каљевић Љубомир, 188, 194, 235, 334, (23, 133)
 Каменко, видети Јовановић Каменко
 Карабиберовићи, 142
 Каравелов Љубен, 23, 216
 Карађорђевић Александар, кнез, 302
 Касапиновић Каменко, (128)
 Кастелар Емилио, 4, (7)
 Качаревић Драгић, (101)
 Кератри Емил, префект, 87
 Кецић Данило, (130)
 Кнежевић Ф., 236

- Кнежевић Урош, 298
 Коларевић из Митровице, (128)
 Коловић Илија, (19)
 Комадинић Слободан, 189
 Костић др Лаза(р), 220, 237 (113)
 Костић др Милан, (139)
 Коперник Никола, 276
 Краљевић Марко, видети Марко Краљевић
 Крестић др Василије, (158)
 Крилов, баснописац, 250
 Крмановић, 132, 142
 Крстић др Никола, (128)
 Кујунџић Милан Абердар, 188, 194, 216, 222, (142)
- Л
- Лавров Пјотр Лаврович, 29
 Лаза, 195
 Лазнић Сава, 47
 Лазаревић Марко, 248
 Лајел Чарлс, 288
 Лалчевић Драгиша, IX
 Ласал Фердинанд, 133, 134, 151, 285
 Лера Коста, (24, 29)
 Ленард Мате, 229
 Лист Франц, 123, 124
 Лоњан Мењхерт, 53, 86
 Луј Бонапарта, 94
 Лујза и Габор, 182, 192, 193, 198
 Лукачевић Стефан, VII
 Лукић Д. др Радомир, III, IV, V, VI
- Љ
- Љушић др Радош, (158)
- Љочић Ђуро, 258, 309
- М
- Малтус Томас Роберт, 119, 154
 Марија, прија Илке Марковић, 182, 197
 Марко Краљевић, 148
 Марковић Јелена Илка, 191, 193, 197
 Марковић Јеврем, 181, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 218, 219, 220, 222, 223, 238, (100, 128)
 Марковић Сретен, видети Марковић Светозар, (131)
 Маркс Карл, 45, 63, 64, 72, 89, 94, 100, 143, 145, 146, 280
 Мата (Аранђеловић) и Милица (Марковић), 198
 Матија, апостол, 289, 290
 Матић др Димитрије, 128
 Матић из Каменице, 228
 Матић Душан, акад., III
 Машини Ђузепе, 4, 294
 Мачвански Павле, 226, 230, 233, (137)
 Маширевић Самуило, 68
 Мертенс, 106
 Мецофанти, 124
 Мехедетај Корчин Ухелъчки, псеудоним Милована Глишића, 297, 298, 311 – 313
 Мијатовић Ђока Ђорђе, 185, 224, 225, 226, 314, 327, 335, (12, 51, 53, 105, 139, 155, 156, 157)
 Мил Џон Стјуарт, 118, 122, 125, 140, 172, 173, 207, 237

- Милан Обреновић, кнез, 129, 213, (128)
 Милетић др Светозар, 10, 13, 69, 83, 156, 157, 181, 189, 195, 196, 227, 229, 240, 241, 281, 295, 299, 300, (20, 24, 128, 132, 136, 144, 150)
 Милинковић-Алавантић Јован, 156, 249, (84)
 Милићевић Ђ. Милан, 216, 232, (72)
 Милићевић Ђока, 304
 Милићевић Стево, Стеван, 197, 265, 308 – 309, (155)
 Милојковић Радивоје, 249
 Милосављевић др Стева, 248
 Милошевић Светлана, VII
 Милорад, видети Митровић Милорад
 Милутиновић др Коста, (1, 49, 53, 132, 137, 138, 139, 141, 144)
 Милъ, видети Мил
 Мирнић др Јосип, (130, 132, 138)
 Митић Мирослав, VII
 Митровић Ђорђе, III, VI, VII, (63, 65, 138)
 Мића, 222
 Михаило Обреновић, кнез, 153, 218, 251, 252, 304
 Михаиловић Бранко, (139)
 Михаиловић Паја, 181, 191, 192, 193, 195, 220, 221, (108)
 Михаиловић Стева, 219
 Мишкатовић Ј., (132)
 Молнари, барон од Монте Пастела, (128)
 Мрњавчевићи, 148
- Н
- Нанчић Лаза(р), (138)
- Наполеон I Бонапарта, 4, 86, 87, 152, 303, 304
 Наполеон III, 282
 Недељковић др Душан, III, (134)
 Недић др Љубомир, 216
 Нерон, 324
 Никетић Михаило, 248, 249, 297, 298, (129, 149)
 Никетић Ј. Светозар, 195, 197
 Никола, видети Пашић Никола
 Никола Петровић, кнез, краљ, 143, 156, 157, 196, 281, 295, 299
 Николић Андреја Андра, 197, 221
 Николић Стеван, 221
 Николић Тихомилъ, (128)
 Нинковићи, породица Петра Нинковића, 192, 193, 197, (109)
 Нинковић Анка, (109, 124)
 Нинковић Милица, (94, 109, 124)
 Нинковић Петар, 236, 237
 Нинковић сестре, 203, 206, 208, 210
 Новаковић Стојан, 216
 Ноје (библ.), 292
 Н. Н., 200, 202, 207, 209
- Њ
- Њутн Исак, 123, 124
- О
- Обреновићи, 147, 193, 196, 197, 219, 252, 280, 296, 299, 302, 303
 Овен Роберт, 139, 140, 289

- Округић И., 237
 Омир, видети Хомер
 Орешковић, (128)
 Оујен, видети Овен Роберт
- П
- Павловић Јован, (128)
 Павловић др Стеван, 236, 237
 Паја, видети Михаиловић Паја
 Пајић Марко, 275, 276, 277, 278
 Пајовић Арса, 186, 195
 Панчић Јосиф, 276
 Параноси, 142
 Пашић Никола, 181, 191, 199, 201, (108, 118)
 Пелагић Васа, 194, 204, 222, 227, 228, (132, 139)
 Пера, видети Велимировић Пера
 Перковац Иван, (32)
 Петровићи, црногорска династија, 193
 Петровић Никола, 232
 Пијановић др Петар, VII
 Пилић-Ракић др Вера, VI
 Писањук мр Михајло, VI
 Писарек др Хенрик, (63, 64)
 Полит-Десанчић др Михаило, 236, (156)
 Полов Нил, (91)
 Полов др Чедомир, III, IV, V, VI
 Половић, Лаза, (138)
 Поповић Нико, видети Поповић Нил
 Поповић Панта, (95)
 Поповић др Петар, акад. III
 Поповић Б. Стеван, проф., 75, 237
- Постлвајт, 92
 Предић Урош, XI
 Прудон Пјер Жосеф, 38
- Р
- Радој Гедеон проф., 73
 Раденић др Андрија, (19)
 Радичевић Бранко, песник, 13
 Радовановић Александар, (128, 138)
 Радовановић Шандор, 228
 Ракић Мита, 157, 216, (7, 72)
 Ранковић Драгутин, VII
 Раух Павао, (32, 34)
 Реџепагић др Јашар, III, VI
 Ристић др Јован, 197, 218, 219, 220, 221, 222, 223, (133)
 Розен, видети Ружић Мијаило
 Рошер Вилхелм, 131
 Ружић др Мијаило, 232, 248
 Русо Жан-Жак, 22
- С
- Сава, 197
 Сава свети, 75, 84, 216, (49)
 Савић Алимпије, 248, 249
 Савковић Св., 236, 237
 Сандић А., 237
 Санчо-Панса, 266
 Сеј, Жан-Батист, 120
 Сеченов, Иван Михаилович, 146
 Симић Живојин, 37, 311, 312, (19, 154)
 Симеон Мироточиви, Свети, 267

- У
- Скерлић др Јован, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 340, (1, 3, 6, 18, 46, 118, 119, 120, 125, 126, 127)
 Смит Адам, 120, 124, 125, 126
 Срећковић мр Панта, 149, (147)
 Стајић Васа, (137)
 Станојевић др Драгиша, 248, (74, 139)
 Стеван (Стефан), свети, 11, 28, (22)
 Стевчка, видети Стевча Мијаиловић
 Стефан Немањић Првовенчани, 267
 Стојан, видети Угринић Коста
 Стојанчевић др Владимир, III, VI, (128)
 Стојковић др Андрија, III, VI, VII
 Суботић др Јован, 71, 84, 183, 185, 186, 187, 236, 240, 241, (128)
- Ф
- Филиповић, 181, 193
 Филиповић из Ердевика, (128)
 Франц Јосиф, 60, 147, 280
- Х
- Хабзбурзи, 10, 11, 28, (33, 55)
 Хаџић Антоније, 237
 Хомер, 122
 Христос, видети Исус
- Т
- Таљнони, плесачица, 124
 Ташковић Стеван, 160
 Терзибашашић Таса, 260, 261
 Т(н)јер Луј Адолф, 87
 Тодоровић др Драгоје, VI
 Томанија, (128)
 Тончевић, 232
 Тот Вилмож, 233
 Трифковић Коста, 237.
 Туроман др Јован, 191, 236, 237, (107)
- Ц
- Цајзл, професор, 298
 Ценић Димитрије Мита, 181, 192, 220, 268, 269, 270, 275, (66, 89, 143)
 Цицерон Марко Тулије, 292
 Церетељев, (128)
- Ч
- Чакра Емил, 187
 Чернишевски Николај Гаврилович, 116, 207, 237, 279, (63)
 Чехак Калман, (130)
- Ђ
- Ђелешевић Мијаило, (151)

Чкребић инж. Душан, III	Шафарик Павле, (128)
	Шевић др Милан, 13
Ш	Шнајдер, власник рудника, 38
Шандор, „кнез Карловачки“, псеудоним Александра Ра- довановића	Штрасер Павле, (138) Шулце-Делич Франц Херман, 150

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

А	Београд, II, IV, V, 1, 5, 8, 19, 20, 48, 49, 50, 51, 59, 64, 65, 72, 74, 77, 84, 128, 135, 138, 140, 143, 146, 149, 150, 156, 158, 159, 181, 186, 187, 188, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 213, 219, 220, 221, 222, 235, 238, 247, 248, 249, 250, 254, 260, 262, 264, 267, 268, 269, 281, 284, 289, 299, 300, 333, 334, 340
Авала, 289	Берлин, 4, 53, 86
Азија, 165, 166, 167, 168,	Беч, 32, 37, 195, 281, 298, 299, 304
Ајмош, 67	Бечкерек, 315
Америка, 5, 12, 54, 60, 64, 79, 109, 110, 225, 290, 294, 320, 325	Битољ, 303
Арбанија, 189	Босна, 60, 86, 128, 196, 204, 292
Арлес, видети Арл, 87	Босна и Херцеговина, 128, 158, 188, 189
Атина, 77, 78	Босанска Градишка, 204
Атлантски океан, 110	Брисел, 50, 81
Аугзбург, 107	Брда (црногорска), 300
Аустралија, 112	Бугарска, 86, 100, 189
Аустрија, 7, 10, 21, 34, 60, 64, 65, 70, 94, 126, 158, 204, 331	Будимпешта, 230, 233
Аустро-Угарска, 10, 11, 12, 23, 28, 33, 34, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 69, 71, 72, 74, 112, 113, 238, 247, 258, 271, 272, 339	Букурешт, 23, 100
Африка, 277, 287, 289, 294	
Б	В
Баварска, 7, 107	Варад., видети Петроварадин
Балкан(ско полуострво), 112, 128, 158, 251, 339	Вавилон, 307
Балтимор, 110	Вац, 83
Банат, 73, 271, 272, 292	
Бачка, 86, 132, 271, 272	
Белгија, 4, 106	

- Велика Британија, 104
 Велики Бечкерек, 271
 Версај, 4, 87
 Виргинија, 101
 Влашка, 100, 181, 191
 Вогези, 87
 Војводина, XI, 53, 130, 132, 139, 316
 Војна граница, 20
 Вршац, 7, 66, 297
 Вуковар, 47
- Г
- Гларус (Гларис), 105, 106
 Германија, видети Немачка
 Грчка, 36, 37, 39, 75, 77, 78, 112, 167
- Д
- Далмација, 181, 188
 Долфис, 105
 Дунав, 156
- Е
- Европа (Запад), 3, 6, 7, 12, 14, 18, 19, 25, 37, 38, 48, 50, 54, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 86, 91, 138, 146, 151, 152, 153, 157, 158, 166, 167, 169, 175, 176, 273, 280, 284, 288, 289, 292, 320
 Елзас, 4, 105
 Енглеска, 4, 23, 40, 46, 54, 63, 86, 91, 92, 93, 94, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 106, 107, 109, 118, 132, 139, 192, 276, 292, 320, 324 – 325
- Ердевик, 128
 Ердељ, 271
 Ерцеговина, видети: Херцеговина
- З
- Загреб, 32, 66
 Земун, 19, 64, 128, 181, 191, 195, 197
- И
- Инглеска, видети Енглеска
 Индија, 54
 Ирска, 104, 324, 325
 Италија, 4, 112
- Ј
- Јагодина, 54, 192, 198
 Јелада, видети Грчка
 Јокшир, 99
 Југославија, 123, 219, 252
 Јудеја, 273
- К
- Каменица сремска, 228
 Карановац, видети Краљево
 Карловци, видети Сремски Карловци
 Каролина, 101
 Крагујевац, 19, 128
 Крајина (босанска), 10, 60, 61
 Краљево, 137
 Крезо, 38

- Кремљ, 303, 304
 Криви вир, 164
- Л
- Лајпциг, 106, 108, 109
 Ланкашир (Лонкашир), 99
 Ливадија, 247
 Лил, 87
 Лондон, 100, 102, 103
 Лоњско поље, 28, 34
 Лотарингија, 4
- М
- Мађарска, 5, 7, 10, 11, 12, 20, 22, 27, 29, 34, 49, 53, 60, 61, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 86, 132, 136, 138, 156, 158, 160, 225, 227, 230, 231, 233, 238, 247, 258, 271
 Манчестер, 108
 Масачусет(с), 109, 110
 Мали град, 204
 Мачва, 132
 Метковић, 181
 Милхаузен, 105
 Митровица, 128
 Мормонска, 289, 293, 294
 Москва, 119, 153
 Мостар, 181
 Мусет, 87
- Н
- Немачка, 4, 5, 24, 64, 65, 74, 94, 106, 107, 109, 112, 123, 133, 134, 146, 150, 154, 155, 165, 247, 276, 280, 292, 298, 299, 300, 314, 323
 Нови Сад, XI, 13, 24, 49, 53, 65, 67, 71, 72, 73, 74, 81, 84, 85, 91, 95, 99, 101, 128, 132, 137, 138, 139, 143, 156, 161, 182, 184, 186, 188, 191, 193, 195, 201, 204, 206, 218, 219, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 234, 236, 240, 241, 242, 254, 255, 310, 314 – 315, 327, 331, 335
 Нотимген, 100
- О
- Океанија, 277
 Орлеан, 87
 Отоманска империја, видети Турска
- П
- Пакрац, 70
 Панонија, 22
 Панчево, 30, 82, 83, 122, 147, 155, 156, 204, 223, 232, 280, 333
 Париз, 4, 6, 80, 87, 273
 Парагвај, 290
 Патагонија, 289, 292
 Персија, 54
 Петроварадин, 99, 204
 Петроград, 119, 146, 304
 Пешта, 12, 30, 49, 66, 67, 86, 164, 234, 311
 Пожаревац, 208, 333
 Пољска, 60
 Португалија, 54
 Праг, 204

- Пруска, 4, 53, 165, 268
 285, 289, 291, 293, 296, 298-
 -299, 303, 309, 330, 331 –332,
 334 – 335, 339 – 340
- Р
 Равовница (Хрватска), 5, 10
 Рим, 3, 36, 75, 112, 167
 Рима, 128, 324
 Румунија, 11, 23, 56, 271
 Русија, 5, 63, 111, 123, 146, 153,
 155, 186, 218, 222, 276, 280,
 298, 299, 303, 304
- С
 Сабанта, 54
 Сава, река, 135, 137
 Саксонија, 109
 Сион, 292
 Сисак, 32
 Скотска, видети Шкотска
 Словачка, 67
 Смедерево, 191
 Сембор, 66, 227
- Србија, III, IV, V, VI, IX, 5, 10, 11,
 12, 13, 14, 16, 19, 20, 21, 23, 24,
 25, 37, 41, 46, 47, 50, 51, 52, 53,
 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65,
 66, 67, 69, 74, 75, 76, 83, 84,
 112, 113, 114, 131, 133, 135,
 137, 138, 139, 140, 143, 147,
 148, 149, 150, 151, 153, 154,
 157, 158, 159, 160, 162, 168,
 169, 174, 177, 188, 189, 194,
 196, 199, 204, 208, 213, 214,
 215, 216, 238, 242, 247, 248,
 249, 250, 251, 252, 254, 258,
 259, 263, 267, 271, 273, 274,
 275, 277, 280, 281, 282, 284,
 285, 289, 291, 293, 296, 298-
 -299, 303, 309, 330, 331 –332,
 334 – 335, 339 – 340
- Стара Србија, 292
 Срем, 114
 Сремски Карловци, 47, 53, 66,
 69, 86, 128, 138, 228, 238
 Стафордшир, 101
 Суботица, 227, 229
- Т
 Тихи океан, 110
 Турска, 16, 20, 25, 37, 61, 62, 64,
 66, 71, 73, 86, 87, 98, 112, 114,
 128, 157, 158, 161, 164, 189,
 196, 204, 213, 214, 247, 289,
 292, 293, 294, 320, 330
- У
 Уругвај, 290
- Ф
 Француска, 4, 6, 7, 62, 80, 87, 93,
 94, 104, 107, 112, 118, 119,
 123, 126, 145, 152, 155, 165,
 258, 273, 303, 304, 320, 325
- Х
 Хамбург, 106, 107, 164
 Херцеговина, 181, 195, 222
 Химниц, 108
 Хрватска, 5, 10, 11, 12, 20, 27, 28,
 32, 33, 34, 60, 61, 66, 67, 128,
 247

- Ц
 Цариград, 86
 Цетиње, 157, 188, 193, 195, 196,
 204
 Цирих, 94, 105, 146, 147, 157, 181,
 195, 199, 201
 Црна Гора (и Брда), 23, 188, 189,
 204, 299 – 300, 330, 339
- Ч
 Чешка, 28, 60, 61
- Ш
 Шабац, 156, 157
 Швајцарска, 4, 60, 105, 106, 143,
 149, 185, 186, 280
 Швапска, 11
 Шпанија, 4, 7, 53, 87
 Шкотска, 98, 103
 Шумадија, 54, 64, 65, 128, 292

RÉSUMÉ

Ce livre VII des Oeuvres Complètes de Svetozar Marković, a été préparé comme il a été dit dans le plan exposé dans l'*Avant-Propos* au Livre I de ces oeuvres: le chapitre *I Articles* (ils sont au nombre de 23 au total), *II Lettres* (16), *III Documents* (23), *IV Contributions* (26). Suivent les *Notes des rédacteurs*, la *Liste des illustrations*, les index de noms personnels et de toponymes, ce résumé et cette table des matières.

Ont trouvé place dans ce livre les travaux, lettres, documents et contributions de Marković, qui avaient vu le jour à l'époque où il vivait dans l'émigration, d'abord à Novi Sad, ensuite, plus brièvement à Sremski Karlovci alors en Autriche-Hongrie. Les rédacteurs rappellent, dans l'introduction, que ce fut là l'époque la plus féconde dans le travail de Marković (début 1872-21 avril 1873). Hormis les textes présentés ici, Marković était, en ce temps-là, en train d'achever le manuscrit de son ouvrage le plus connu, *La Serbie à l'Est, et de l'imprimer* (Novi Sad, 1872). Son oeuvre en plusieurs volumes sur l'économie politique, qu'il a remaniée plus tard et qui sera posthume, voit le jour ensuite (voir pour plus ample informée les livres VIII, IX et X de la présente édition).

Les travaux de Marković datant de cette période, dispersés dans différents journaux de l'époque, sont ordonnés en chapitres. *Les Articles* de ce Livre ont des contenus divers et une valeur complexe. Il a consacré un nombre considérable de travaux au problème de la classe ouvrière chez les Serbes, particulièrement dans une Serbie qui, exprimé en pourcentage, n'empruntait que peu à la notion du prolétariat pris au sens classique du mot. Ce qui a incité Marković à écrire sur ce problème, c'est sa polémique avec le Dr Vladan Đorđević, plus tard ministre et président du conseil, mais également son travail sur l'économie politique du conseil, mais également son travail sur l'économie politique et ses essais pratiques d'organiser les ouvriers et les artisans en Serbie comme à Novi Sad. Voilà pourquoi il publie à cette époque les articles: *La question ouvrière en Serbie, Notre programme*

ouvrier, *Les principes ouvriers contemporains* (traduit en allemand), *La tâche de nos compagnies*, mais aussi: *Les conditions d'un travail meilleur* (tirées de Černiševski), *Qu'est-ce que la journée de travail ouvrière?* (d'après Karl Marx, *Das Kapital*), *Petit extrait de l'„Économie politique“ de J. Stuart Mill* (publié également dans le „Volkswille“ en Autriche), etc. Il a écrit aussi un certain nombre d'éditoriaux pour le journal qu'il avait rédigée lui-même l'année d'avant à Belgrade (*Radnik*), parmi lesquels il convient de citer ceux qui traitent de la vie parlementaire et des problèmes des partis politiques en Autriche-Hongrie et chez les Serbo-Croates, comme il l'écrivait. Dans les *Notes de Novi Sad*, pour le journal *Radnik*, il a donné, dans une série d'articles, ses aperçus sur la vie sociale et politique et les problèmes culturels à Novi Sad. Plus particulièrement, il convient de mentionner encore une fois sa polémique intéressante avec le Dr Vladan Đorđević, etc.

Le chapitre *Lettres* est toujours précieux chez Marković. Malheureusement, nous y trouvons peu de lettres conservées en entier, de sorte que les rédacteurs en ont reproduit des fragments (tantôt des fragments et tantôt des ensembles) de l'ouvrage de Jovan Skerlić, *Svetozar Marković, sa vie, son oeuvre et ses idées*, édition 1 datant de l'année 1910 et 2 datant de l'année 1922.

Le chapitre *Documents* contient le plus de contributions provenant d'agents de police et d'institutions policières, ce sont d'abord des rapports d'indicateurs au Régent Jovan Ristić à Belgrade, puis des rapports émanant des institutions austro-hongroises, des préfectures et du Ministère de l'Intérieur. Ces institutions ne l'ont pas seulement filé, mais aussi expulsé, d'abord de Novi Sad, ensuite de Sremski Karlovci. On y trouve aussi les procès-verbaux sur la proposition de publier son ouvrage en plusieurs volumes *Nouveaux principes d'Économie politique*, que Marković fait à Matica Srpska (Livres IX et X de cette édition), de même que le Statut du Comité de libération serbe, société secrète formée en 1872.

Le chapitre *Contributions* a un contenu riche et complète les sujets déjà mentionnés. En majeure partie, ce sont les textes de la presse d'alors, le plus souvent ils ont trait à la polémique entre le Dr Vladan Đorđević et Svetozar Marković (les textes de Đorđević y sont inclus). Le programme du premier journal socialiste des Serbes en Voïvodine, *Jednakost*, lancé sous l'influence de Svetozar Marković, les textes des journaux humoristiques et satiriques, etc. Les notes des rédacteurs sont plus concises que dans les autres volumes, mais elles sont plus riches et plus concrètes. À tout prendre, on peut dire, sans rien exagérer, que ce tome est l'un des plus riches dans cette édition.

TABLE DES MATIÈRES

Note sur ce livre	IX
I. Articles	
La politique internationale	3
L'année 1871.	6
Misère du parlementarisme en Autriche-Hongrie	10
Les principes ouvriers contemporains eu égard à notre peuple	14
Les aléas du parti populaire croate	26
Morale d'abécédaire	29
La tâche de nos compagnies	42
Aperçu politique	51
Le rapprochement des partis à principes	54
Note de Novi Sad	62
Aperçu politique	84
Qu'est-ce qu'un jour de travail ouvrier? (D'après Karl Marx, <i>Das Kapital</i>)	87
Rapprochement avec le peuple	109
Conditions pour un travail meilleur (de Černiševski)	113
La question ouvrière en Serbie, de Svetozar Marković. Consacré au Dr Vladan Đorđević	125
Déclaration	138
Notre programme ouvrier	139
Réponse à la lettre ouverte du Dr Vladan Đorđević	141
Réponse à la „Lettre ouverte“ du Dr Vladan Đorđević dans „Jedinstvo“ (carnet) de Svetozar Marković	146
La ruine des métiers et de l'industrie domestique en Serbie <i>Glas zanatlija</i> , 9 et 10, des 23 et 30. VII. 72	160
La probité ouvrière et La probité ouvrière vu la question ouvrière <i>Glas zanatlija</i> 17 et 18, des 17 et 24. IX. 72	165
Petit extrait de J. Stuart Mill: „L'Économie politique“ (D'après „Volkswill“), <i>Ujedinjenje</i> , 9, du 22. X 72	172

Le peuple et les hommes de lettres, <i>Glas Naroda</i> , 45, du 5. XI. 72	174
II. <i>Lettres</i>	
Svetozar Marković à son frère Jevrem, fin février 1872	181
Svetozar Marković au Dr Jovan Subotić, président de Matica Srpska, 12. IV. 1872	183
Svetozar Marković à Jovan Bošković, secrétaire de Matica Srpska, 13. IV. 1872	185
Svetozar Marković à belle-soeur Ilka, 1. V. 1872	191
Svetozar Marković à son frère Jevrem, Contributions pour l'histoire du socialisme 1865, 18-19 juin 1872	194
Svetozar Marković à Nikola Pašić, 5. VIII. 1872	199
Svetozar Marković à N. N., 28. IX. 1872	200
Svetozar Marković à Nikola Pašić, 2. X. 1872	201
Svetozar Marković à N. N., 14. X. 1872	202
Svetozar Marković aux soeurs Ninković, 1. XI. 1872	203
Svetozar Marković à Kosta Ugrinić, Novi Sad, 7. XII. 1872	204
Svetozar Marković aux soeurs Ninković, 25. XII. 1872	206
Svetozar Marković à N. N., 1872	207
Svetozar Marković aux Ninković, 8. I. 1875	208
Svetozar Marković aux soeurs Ninković, 6. II. 1873	209
Svetozar Marković aux soeurs Ninković, 27. II. 1873	210
III. <i>Documents</i>	
Le Statut du Comité de libération serbe	213
Extrait du Journal de Milan. Đ. Milićević concernant la proposition d'élire Svetozar Marković comme membre de la Société savante serbe, 13. I. 1872	216
Un anonyme à Jovan Ristić, 29. I. 1872	218
Un anonyme à Jovan Ristić, 22. II. 1872	219
Un anonyme à Jovan Ristić, 24. II. 1872	220
Un anonyme à Jovan Ristić, 7. III. 1872	221
Un anonyme à Jovan Ristić, 14. III. 1872	222
Un anonyme à Jovan Ristić, 5. VIII. 1872	223
Trois documents sur la création du journal <i>Jednakost</i> à Novi Sad	

Pétition de Đoka Mijatović au maire de Novi Sad l'informant de la parution du journal <i>Jednakost</i> à partir du 13 juillet et de son numéro d'honneur déjà paru, 3/15. VI. 1872	224
Acte du maire de Novi Sad au ministre de l'Intérieur de la Hongrie joint au numéro d'honneur de <i>Jednakost</i> et demande de Đoka Mijatović de faire paraître ce journal régulièrement à partir du 13 juillet, 20. VI. 1873	225
Information donnée par le maire de Novi Sad à Đoka Mijatović, l'autorisant à lancer le journal après avoir déposé une caution, 20. VI. 1872	226
Rapport du grand zoupan de Subotica, Sombor et Novi Sad au ministre de l'Intérieur de la Hongrie concernant les activités des socialistes à Novi Sad et autour, et sur leur expulsion, 8. VII. 1872	227
Demande faite par le Ministère de l'Intérieur au maire de Novi Sad lui enjoignant de soumettre son rapport sur „la conduite politique et morale“ de Svetozar Marković et de Sreta Anđelković, 15. IX. 1872	230
Rapport du maire de Novi Sad au ministre de l'Intérieur de la Hongrie sur „la conduite des réfugiés serbes“ Svetozar Marković et Sreten Anđelković, 21. IX. 1872	231
Milan Đ. Milićević au Dr Vladan Đorđević (Extrait de son Journal), 13. X. 1872	232
Mandat du ministre de l'Intérieur de la Hongrie au maire de Novi Sad, lui demandant de surveiller la conduite de Marković et d'Anđelković et d'expulser tous les étrangers suspects sans procédure judiciaire, 23. X. 1872	233
Requête de Svetozar Marković à Matica Srpska la priant de l'engager comme surveillant du Tekeljanum à Budapest, 29. X. 1872	234
Milivoje Blaznavac à son parrain, 28. XI. 1872	235
Procès-verbaux du département de littérature de Matica Srpska (extraits des séances tenues les 26. IX. 6. XI. 1872 et 10. II. 1873)	236
Requête de Svetozar Marković au Ministre de l'Intérieur de la Principauté Serbie, demandant la prolongation de la validité de son passeport, 6. IV. 1873	238
Procès-verbal de l'Assemblée et de la Présidence de la Ville de Novi Sad (Extrait), 1. V. 1873	240
Mémoire du Sénat de la Ville de Novi Sad au ministre de l'Intérieur de la Hongrie à l'occasion de l'expulsion de Svetozar Marković, 16. V. 1873	242

IV. Contributions	
Beograd, 25 décembre, <i>Zastava</i> , no.1, 2. I. 1872	247
À Belgrade, 3 janvier, <i>Vidov-dan</i> , no.2, 4. I. 1872	250
Proposition d'un groupe d'ouvriers, membres de la société ouvrière. concernant sa réorganisation, <i>Radnik</i> , np.4, 13. I. 1872	254
Notre journal, <i>Mlada Srbadija</i> , no.2, 15. I. 1872	258
Hôpital de pauvres, <i>Radnik</i> , no.35, 31. III. 1872	260
Vladan Đorđević sur l'article „L'hôpital de pauvres“, <i>Radnik</i> , no.36, 2. IV. 1872	262
Informations aux lecteurs sur le nouveau rédacteur de <i>Radnik</i> , <i>Radnik</i> , no.37, 5. IV. 1872	265
Mita Cenić, De nouveau l'hôpital de pauvres, <i>Radnik</i> , no.39, 9. IV. 1872	266
Réponse de Vladan Đorđević à Mita Cenić, <i>Jedinstvo</i> , no.81, 12. IV. 1872	269
Revue politique, <i>Radnik</i> , no.40, 12. IV. 1872	271
Dr Vladan Đorđević, Le socialisme français - le communisme et nos jeunes politiques dans „ <i>Radnik</i> “, <i>Jedinstvo</i> , no.86-87, 88, 23 et 25. IV. 1872	273
Lettre ouverte de M. Svetozar Marković au Dr Vladan Đorđević, <i>Jedinstvo</i> , no.89 et 90, 26 et 27. IV. 1872	279
Panta Srećković, Les nouveaux apôtres, <i>Jedinstvo</i> , nos.91 et 92-93, les 28 et 30. IV. 1872	286
Remarque, <i>Zastava</i> , no.51, 30. IV. 1872	294
Le journal „ <i>Radnik</i> “ rouvoie, <i>Vragolan</i> , no.8, du 2. V. 1872	295
Mihajlo J. Niketić, Lettre ouverte au Dr Hypocrite Đorđević, <i>Vragolan</i> , no. 9, 10. V. 1872	296
Vladan Đorđević, Au rédacteur en chef de „ <i>Jedinstvo</i> “, <i>Jedinstvo</i> , no. 55, 10. V. 1872	298
<i>Ruža</i> au Dr Vladan Đorđević, I et II, <i>Ruža</i> , no. 19 et du 16. V. 1872	301
Une nouvelle invention, <i>Vragolan</i> , no. 10, 18. V. 1872	306
Information du rédacteur Stevan Milićević sur la cessation de la parution du journal <i>Radnik</i> , <i>Srpske novine</i> , 20 mai 1872	309
„Le dédale“, <i>Vragolan</i> , nos. 11-12, 26. V. 1872	311
Le travail „Les coopératives des Serbes artisans“, <i>Glas zamatlija</i> , no. 1, 28. V. 1872	314
Le programme du premier journal socialiste serbe en Voïvodine <i>Jednakost</i> , <i>Jednakost</i> , numéro d'honneur, début juin 1872	316

Appel à l'abonnement du journal <i>Jednakost</i> , <i>Jednakost</i> , numéro d'honneur, début juin 1872	330
<i>Ruža</i> au Dr Vladan Đorđević, II <i>Ruža</i> , no. 22, 9. VI. 1872	332
D'une salle de lecture, <i>Mlada Srbadija</i> , no. 24, 17. VI. 1872	333
Le programme du Parti socialiste serbe, juillet 1872	337
V. Notes des rédacteurs	
L'index des noms personnels	341
L'index des toponymes	357
L'index des toponymes	365
Le résumé	371
La Table des matières	373
La liste des illustrations	379
Contenu	
	381

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Светозар Марковић, рад Уроша Предића	XI
<i>Рагник</i> , бр. 4, од 13. I 1872.	9
Светозар Милетић	13
Нови Сад, 1878.	13
Оглас о беседи Светозара Марковића <i>Засијава</i> , бр. 8, од 19. I 1872.	43
Јован Јовановић Змај	53
Насловна страна књиге Светозара Марковића Одговор др Владану Ђорђевићу на његово "Отворено писмо" у "Јединству", Нови Сад, 1872	143
Милица Нинковић	190
Молба Светозара Марковића за продужење пасоша, Сремски Карловци 7. IV 1873.	239
Карловачка гимназија	243
<i>Два филозофа</i> , <i>Јединство</i> бр. 96, од 4. V 1872.	305
Насловна страна десетог броја <i>Врађолана</i>	308
<i>Врађолан</i> поводом забране листа <i>Рагника</i>	310
<i>Једнакост</i> , насловна страна угледног броја, јун 1872.	328
Ђока Мијатовић, рад Уроша Предића	329

САДРЖАЈ

Напомена о овој књизи	IX
<i>I. Чланци</i>	
Међународна политика	3
Година 1871.	6
Ништавило парламентаризма у Аустро-Угарској	10
Сувремена радничка начела у односу на наш народ	14
Шепртљарење Хрватске народне странке	26
Букварски морал	29
Задатак наших дружина	42
Политични преглед	51
Зближење начелних партија	54
Белешке из Новог Сада	62
Политични преглед	84
Шта је то раднички дан? (По Карлу Марксу: Das Kapital)	87
Зближење с народом	109
Услови за бољи рад. (Из Чернишевског)	113
Радничко питање у Србији. Од Светозара Марковића. Посвећено дру Владану Ђорђевићу	125
Изјава	138
Наш раднички програм	139
Одговор на отворено писмо дра Владана Ђорђевића	141
Одговор др-у Владану Ђорђевићу на његово „Отворено писмо“ у „Јединство“ од Светозара Марковића	146
Пропадање заната и домаће индустрије у Србији	160
<i>Радничко пошћење и Радничко пошћење с обзиром на радничко пошћење</i>	165
Мали извод из Ц. С. Миља „Политичне економије“ (По „Volkswill“-у)	172
Народ и књижевници	174

II. Писма

Светозар Марковић – брату Јеврему, крај фебруара 1872.	181
Светозар Марковић – дру Јовану Суботићу, председнику Матице српске, 12. IV 1872.	183
Светозар Марковић – Јовану Бошковићу, секретару Матице српске, 1872.	185
Светозар Марковић – Одбору за српско ослобођење, Нови Сад, 28. IV 1872.	188
Светозар Марковић – снаји Илки, 1. V 1872.	191
Светозар Марковић – снаји Илки, Нови Сад, 5. VI 1872.	193
Светозар Марковић – брату Јеврему, јуна 1872.	194
Светозар Марковић – брату Јеврему, Нови Сад, крај јуна 1872.	195
Светозар Марковић – Николи Пашићу, 5. VIII 1872.	199
Светозар Марковић – Н-ну, 28. IX 1872.	200
Светозар Марковић – Николи Пашићу, 2. X 1872.	201
Светозар Марковић – Н-ну, 14. X 1872.	202
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, 1. XI 1872.	203
Светозар Марковић – Кости Угринићу, Нови Сад, 7. XII 1872.	204
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, 25. XII 1872.	206
Светозар Марковић – Н-ну, 1872.	207
Светозар Марковић – Нинковићевима, 8. I 1873.	208
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, 6. II 1873.	209
Светозар Марковић – сестрама Нинковић, 27. II 1873.	210

III. Документи

Штатут Главног одбора за српско ослобођење	213
Из Дневника Милана Ђ. Милићевића о предлогу да Светозар Марковић буде члан Српског ученог друштва, 13. I 1872.	216
Аноним – Јовану Ристићу, 29. I 1872.	218
Аноним – Јовану Ристићу, 22. II 1872.	219
Аноним – Јовану Ристићу, 24. II 1872.	220
Аноним – Јовану Ристићу, 7. III 1872.	221
Аноним – Јовану Ристићу, 14. III 1872.	222
Аноним – Јовану Ристићу, 5. VIII 1872.	223
Три документа о покретању листа <i>Једнакости</i> у Новом Саду	
Представка Ђоке Мијатовића градоначелнику Новог Сада којом обавештава да ће од 1/13. јула покренути лист „Једнакост“ и да је угледни број већ изашао, 3/15. VI 1872.	224
Пропратни акт градоначелника Новог Сада Министру унутрашњих послова Угарске уз угледни број <i>Једнакости</i> и захтев Ђоке Мијатовића да од 13. јула покрене редовно овај лист, 20. VI 1872.	225

Обавештење Ђоки Мијатовићу од градоначелника Новог Сада да може покренути лист када положи каузију, 20. VI 1872.	226
Извештај суботичко-сombорско-новосадског великог жупана министру унутрашњих послова Угарске о активностима социјалиста у Новом Саду и околним и протеривању истих, 8. VII 1872.	227
Захтев Министарства унутрашњих послова Угарске градоначелнику Новог Сада да им се достави извештај о „политичком и моралном владању“ Светозара Марковића и Срете Анђелковића, 15. IX 1872.	230
Извештај градоначелника Новог Сада министру унутрашњих послова Угарске „о владању српских избеглица“ Светозара Марковића и Сретена Анђелковића, 21. IX 1872.	231
Милан Ђ. Милићевић о др Владану Ђорђевићу (Извод из Дневника), 13. X 1872.	232
Налог министра унутрашњих послова Мађарске градоначелнику Новог Сада да прати владање Марковића и Анђелковића и да све сумњиве странце протера без судског поступка, 23. X 1872.	233
Молба Светозара Марковића Матици српској да га прими за надзорника Текелијанума у Пешти, 30. X 1872.	234
Миливоје Блазнавац – куму, 28. XI 1872.	235
Записници Књижевног одељења Матице српске (изводи од 26. IX и 6. XI 1872. године и 10. II 1873.)	236
Молба Светозара Марковића Министарству спољних послова Кнежевине Србије за продужење пасоша. 6. IV 1873.	238
Записник главне скупштине и Представништва града Новог Сада. Извод. 1. V 1873.	240
Представка Сената града Новог Сада министру унутрашњих послова Угарске поводом протеривања Светозара Марковића. 16. V 1873.	242
IV. Прилози	
Београд 25 децембра, <i>Васпаша</i> , бр. 1, 2. I 1872.	247
у Београду 3. јануара, <i>Видов-дан</i> , бр. 2, 4. I 1872.	250
Предлог групе радника чланова Друштва за радност за његову реорганизацију, <i>Радник</i> , бр. 4, 13. I 1872.	254
Наше новине. <i>Млада Србадија</i> , бр. 2, 15. I 1872.	258
Сиротињска болница, <i>Радник</i> , бр. 35, 31. III 1872.	260
Владан Ђорђевић о чланку „Сиротињска болница“, <i>Радник</i> , бр. 36, 2. IV 1872.	262
Обавештење читаоцима о новом уреднику <i>Радника</i> , <i>Радник</i> , бр. 37, 5. IV 1872.	265
Мита Ценић, И опет сиротињска болница, <i>Радник</i> , бр. 39, 9. IV 1872.	266
Одговор др Владана Ђорђевића Мити Ценићу, <i>Јединство</i> , бр. 81, 12. IV 1872.	269
Политички преглед, <i>Радник</i> , бр. 40, 12. IV 1872.	271

Др Владан Ђорђевић, Француски социјализам – комунизам и наши политички шипарци у „Раденику“, <i>Јединство</i> , бр. 86 – 87, 88, 23. и 25. IV 1872.	273
Отворено писмо г. Светозару Марковићу од др. Владана Ђорђевића, <i>Јединство</i> , бр. 89 и 90, 26. и 27. IV 1872.	279
Панга Срећковић, Нови апостоли, <i>Јединство</i> , бр. 91 и 92 – 93, од 28. и 30. IV 1872.	286
Опазка, <i>Застава</i> , бр. 51, 30. IV 1872.	294
И „Радник“ увија, <i>Враголан</i> бр. 8, 2. V 1872.	295
Михаило Ј. Никетић, Отворено писмо др. Ипокриту Ђорђевићу, <i>Враголан</i> , бр. 9, 10. V 1872.	296
Владан Ђорђевић, г. уреднику „Јединства“, <i>Јединство</i> , бр. 96, 4. V 1872.	298
Др Владан Ђорђевић листу <i>Застава</i> , <i>Застава</i> , бр. 55, 10. V 1872.	299
Ружа др Владану Ђорђевићу, I, <i>Ружа</i> , бр. 19, 16. V 1872.	301
Један нов проналазак, <i>Враголан</i> , бр. 10, 18. V 1872.	306
Обавештење уредника Стевана Милићевића о престнку излажења листа <i>Радник</i> , <i>Српске новине</i> , 20. V 1872.	309
„Врзино коло“, <i>Враголан</i> , бр.11 – 12, 26. V 1872.	311
Рад „Задруге Срба занатлија“, <i>Глас занатлија</i> , бр. 1, 28. V 1872.	314
Програм првог српског социјалистичког листа у Војводини – <i>Једнакости</i> , <i>Једнакости</i> , угледни број, почетак јуна 1872.	316
Позив на претплату листа <i>Једнакости</i> , <i>Једнакости</i> , угледни број, почетак јуна 1872.	330
<i>Ружа</i> др Владану Ђорђевићу, II, <i>Ружа</i> , бр. 22, 9. VI 1872.	332
Из читаонице. <i>Млада Србадија</i> , бр. 24, 17. VI 1872.	333
Програм Српске социјалистичке партије, јул 1872.	337
V. Бележике приређивача	341
Регистар личних имена	357
Регистар географских имена	365
<i>Résumé</i>	371
<i>Table des matières</i>	373
Списак илустрација	379
Садржај	381

РАДЕНИЦИ

У Београду

17. Априла

ПРОГРАМ.

Наша је цел да науком помажемо напредни српског народа.

Напредовање народа огледа се углавном у ове три главне стране: материјалном благостању, образовању и слободи.

Човек, који је материјално осигуран да може својим радом почтено живети, који је образован као човек и као радник и члан друштва и који је слободан да располаже сасвим независно својом вољом и радом — такав је човек напредан. Напредовање народа није ништа друго већ напредовање сваког његовог члана у истом смислу.

Наука и њена примена у животу веома је опширна и разнолика. Оне све ступи углавном на народни развитак, али ми би узели на се суштинне перстан, управо немом њим постојало би хтели да нашим радом обухватимо све стране у науци и животу. У овом програму дужност нам је дакле да кажемо границе у науци и животу у којима ће се поглавно кретати наша рађања. У исто време да обележимо правца наше радње.

1. Економски одношаји. Код нас су економски одношаји у многоме различити од економских одношаја код западних народа од којих ми пресмо „економску науку“ и економске установе. Наш народ није богат, али је богачио међу

цијације (наша породична заједница постоји још по негде по селима али се сваке године умањила), за производњу, размену и кредит. Али ми не држимо да је асоцијација последњи степен економског развитака народа. Напротив, ми мислимо да је то тек први корак да се привредна снага појединца увелача, у исто време да се устане на пут и друштво појединца да траже *тубу* зараду, већ да сваки добија према својој заради. Пре или после људи морају увидети да човек не треба да се обогаћује радом једног богатства, већ да су припрема и испуњавање — добротка — само средства човеку да живи, да живи и друштвени развитак. Са њоме економских подмова мора доћи и економски преоблака у животу. Души неће *описивати* — узимати у своју вољу — средства за производњу, како би могли давати друге привреднице, већ ће радити да увећају продукцију друштвене снаге на тиме да увећају и своју властиту снагу.

Ми ћемо изабрати начела економске науке са њеним крајњим резултатима, а остављајући да се у тоду времена *организација рада и размене* сами тако развију, да сам народ ступи у праву друштвеној заједници. — Или ће главни посао бити да привучавамо економски живот српског народа са свима његовим потребама и условима за раз

гори због тога да се неће одвијати у истој мери.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.

Израда програма: Милан Ракић, Драго Јовановић, Милош Ракић, Милош Ракић, Милош Ракић.